

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМ. Г.С. КОСТЮКА
ЛАБОРАТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ ІМ. П.Р. ЧАМАТИ

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ
РОЗВИТКУ ДУХОВНОСТІ
ОСОБИСТОСТІ**

Монографія

Київ
«Педагогічна думка»
2011

УДК 159.923.2:171.02

ББК 88.37

П86

*Рекомендовано до друку Вченою Радою
Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України
(протокол № 11 від 23.12.2010 р.).*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Балл Г.О. – доктор психологічних наук, професор, член-кор. НАПН України;

Васютинський В.О. – доктор психологічних наук, професор

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ:

Боришевський М.Й., наукова редакція, передмова, розділ I, післямова;

Шевченко О.В., розділ II; *Володарська Н.Д.*, розділ III;

Пилипенко Л.І., розділ IV; *Антоненко В.В.*, розділ V;

Пенькова О.І., розділ VI; *Яблонська Т.М.*, розділ VII.

За загальною редакцією М.Й. Боришевського

П86 **Психологічні** закономірності розвитку духовності особистості: монографія / М.Й. Боришевський, О.В. Шевченко, Н.Д. Володарська та ін. За загальною редакцією М.Й. Боришевського. – К.: Педагогічна думка, 2011. – 200 с.

ISBN 978-966-644-195-2

У монографії розкривається природа феномена духовності як системи моральнорелевантних ціннісних орієнтацій що стали внутрішньо особистісними детермінантами життєдіяльності людини. Духовність розглядається як вияв здатності особистості до творчого оволодіння цінностями та їх екстраполяції у контекст реальної поведінки.

Експериментально доведено залежність процесу становлення духовності від провідних потреб і мотивів самоактивності людини, специфіки її самосвідомості та індивідуально-психологічних особливостей уявлень свого «Я» стосовно «не-Я». Розкрита вирішальна роль родинних ціннісних орієнтацій у становленні духовності індивіда, а також значення його світоглядних та естетичних тенденцій.

Монографія адресується науковцям у галузі психологічної науки, зокрема психології особистості, аспірантам, студентам психологічних факультетів вищих навчальних закладів.

УДК 159.923.2:171.02

ББК 88.37

ISBN 978-966-644-195-2

© Інститут психології ім. Г.С. Костюка, 2011

© Педагогічна думка, 2011

<i>Передмова</i>	5
Розділ I. Теоретико-методологічні засади дослідження сутності та закономірностей становлення й розвитку духовності особистості.	8
1.1. Сучасний стан розробки проблеми духовності.....	8
1.2. Постановка проблеми.....	23
1.3. Об'єкт, предмет, мета, гіпотези та основні завдання дослідження.....	31
1.4. Ознаки духовності та особливості їх проявів у поведінці.....	33
1.5. Принципові підходи до побудови методики дослідження духовності особистості.....	36
Розділ II. Потребово-мотиваційні детермінанти духовного розвитку особистості.	40
2.1. Мотиваційна сфера та її роль у духовному розвитку особистості.....	41
2.2. Потреби в духовному розвитку особистості.....	43
2.3. Дослідження особливостей мотиваційної сфери особистості в контексті її духовного розвитку.....	47
2.4. Психолого-педагогічні умови формування духовних потреб особистості.....	62
Розділ III. Роль пошуку сенсу життя з позицій віри у вищу ідею в становленні та розвитку духовності особистості.	72
3.1. Сучасний стан розробки проблеми пошуку сенсу життя особистості.....	72
3.2. Віра у вищу ідею як умова усвідомлення сенсу життя в кризових ситуаціях.....	76
3.3. Дослідження впливу пошуку сенсу життя з позицій віри у вищу ідею на становлення та розвиток духовності особистості.....	82
3.4. Психологічний супровід пошуку сенсу життя з позицій віри у вищу ідею.....	89
Розділ IV. Гуманізація міжособистісних взаємин у навчально-виховному процесі як умова розвитку духовності особистості.	100
4.1. Психологічна характеристика самовизначення особистості в контексті між особистісних взаємин у навчально-виховному процесі.....	100
4.2. Вікова динаміка самовизначення підлітків і юнаків в сфері між особистісних взаємин.....	106

4.3.	Взаємозв'язок між духовним самовизначенням учнів і особливостями їх міжособистісних взаємин.....	112
4.4.	Шляхи гуманізації міжособистісних взаємин учнів у навчально-виховному процесі.....	120
Розділ V.	Естетичні ціннісні орієнтації у духовному розвитку особистості.....	126
5.1.	Соціально-психологічна сутність духовності особистості у контексті естетичних ціннісних орієнтацій.....	126
5.2.	Емпіричне дослідження індивідуально-психологічних рис духовності у творчо обдарованих учнів.....	136
5.3.	Психолого-педагогічні умови виховання рис духовності у творчо обдарованих учнів.....	139
Розділ VI.	Провідні сімейно-родинні ціннісні орієнтації та їх роль у духовному розвитку особистості.....	142
6.1.	Актуальність дослідження.....	142
6.2.	Психологічні механізми формування духовних цінностей особистості як суб'єкта сімейно-родинних взаємин.....	145
6.3.	Вікові аспекти становлення духовних цінностей школярів у сім'ї.....	151
6.4.	Шляхи формування духовних цінностей у сім'ї.....	161
Розділ VII.	Вікові та індивідуально-психологічні особливості як чинники духовного розвитку особистості.....	169
7.1.	Теоретико-методологічні основи дослідження вікових та індивідуально-психологічних особливостей як чинника духовного розвитку особистості.....	169
7.2.	Індивідуально-психологічні особливості як основа духовного розвитку особистості.....	171
7.3.	Духовність особистості в контексті онтогенезу.....	174
7.4.	Результати емпіричного дослідження вікових та індивідуально-психологічних особливостей підлітків та юнаків як чинників їх духовного розвитку.....	183
7.5.	Врахування результатів дослідження у виховній практиці.....	192
Післямова	197

«...останнє завершальне питання, яке постає перед нами у плані психологічного вивчення особистості, це питання про її самосвідомість, про особистість як «я», котре як суб'єкт свідомо присвоює собі все, що робить людина, відносить до себе всі діла і вчинки, що виходять від неї і свідомо приймає на себе відповідальність за них як їх автор і творець. Проблема психологічного вивчення особистості не закінчується на вивченні психічних властивостей особистості – її здібностей, темпераменту і характеру; вона завершується розкриттям самосвідомості особистості».

С.Л. Рубінштейн.

ПЕРЕДМОВА

У наш час немає потреби переконувати когось (і зокнайменше тих, хто працює над проблемами особистісного розвитку) у тому, що духовність є однією із найсуттєвіших характеристик людини як особистості, як активного суб'єкта міжлюдських взаємин. У духовності опосередковано чи безпосередньо виявляються певні особливості ставлення людини до інших, до явищ навколишньої дійсності, до себе самої – до всього, чим вона безперервно, щоденно збагачується упродовж життя. Аналіз цих ставлень може наблизити нас до розуміння вельми вагомих змістових характеристик особистості.

Суспільну цінність, значущість особистості як носія системи соціально-психологічних характеристик неможливо збагнути, якщо абстрагуватися від сфери її духовності. Такі риси, властивості людини, як працьовитість, здатність орієнтуватися у навколишній дійсності, освіченість, визначеність світоглядних орієнтацій, професійна досконалість та інші не можуть бути об'єктивно оцінені поза контекстом духовності.

Соціальна цінність людини як особистості є тим вищою, чим глибше вона збагнула не тільки свої потенційні можливості, але й усвідомила необхідність їх втілення у життя, почуттями й розумом осягнула своє особливе призначення в житті у його співвіднесенні із неповторністю собі подібних. Лише духовно довершена людина при всій своїй індивідуальності здатна відчувати себе часткою інших, спроможна зрозуміти те, що тільки завдяки іншим, завдяки творенню добра для інших вона може якнайповніше розвинути й зреалізувати себе, осягнути сенс життя людського. Як наголошував свого часу Іван Франко, людина здатна відчувати сенс життя до тих пір, допоки усвідомлює свою здатність, спроможність служити, допомагати іншим. Саме завдяки цьому процес соціалізації особистості не втрачає гуманістичної спрямованості. Зрозуміло, що такий процес можливий за умов, коли у суспільному житті є реальні можливості для утвердження духовного як основи суспільного життя, його безперервного прогресивного

розвитку. У зв'язку з цим доречно згадати думку видатного французького філософа, лауреата Нобелівської премії Анрі Бергсона: «Немає потреби повторювати, що соціальний прогрес зумовлюється перш за все духовним середовищем суспільства... Широко відомо, що переважна більшість великих реформ сприймалися спочатку як нездійсненні, що фактично відповідало дійсності: вони могли втілитися у життя тільки у суспільстві, що створило для цього належні духовні умови» [1, с. 333].

Отже, духовність є основою, умовою конструктивної діяльності суспільства, основою прогресивних змін у ньому. Врахування цієї обставини абсолютно необхідне при аналізі будь-яких аспектів суспільного життя – починаючи з життя окремих індивідів і завершуючи найскладнішими формами активності, життєдіяльності людської спільноти загалом. Натомість ігнорування чи байдуже ставлення до духовного як складової суспільного життя спричиняє деформацію уявлень про найважливішу сутність людини як соціальної істоти, про її роль і призначення, сенс життя людини як соціальної істоти. Завдяки духовності людина здатна долати в собі прояви руйнівних асоціальних інстинктів. Невипадково відомий психолог В. Франкл висловлював побоювання з приводу того, що людство дедалі частіше і безпардонніше демонструє свої руйнівні, асоціальні інстинкти і потяги, Тому такою актуальною стає необхідність пам'ятати, що у людини є «Дух», що вона – передусім – «духовна істота» [2].

У своїх проявах духовності особистість завжди залишається індивідуальністю, здатною на вибір власних життєвих цілей, реалізація яких забезпечує відчуття повноцінності самоздійснення, самореалізації як найважливішої соціально-психологічної потреби.

Значення духовності особливо зростає у наш час, коли життя пропонує кожному численну кількість виборів, життєвих самовизначень у найрізноманітніших сферах людської діяльності і, що не менш важливо – у виборі ціннісних орієнтирів, які визначають життєвий шлях особистості. На жаль, розвиток глобалізаційних процесів зумовлює не лише розширення можливостей вибору та спектру спрямованості цілей життєвих самовизначень, а й пропонує низку спокус, безоглядне, некритичне ставлення до яких може зруйнувати в людині її гуманістичну сутність.

Лише той, хто чітко визначився у своїх життєвих планах, у сенсі життя, хто при цьому збагнув фундаментальність, основоположність духовного начала в житті людини, здатен протистояти проявам бездуховності – насамперед у самому собі, а також у навколишньому соціальному середовищі.

Духовно довершена особистість – це наслідок тривалої, наполегливої праці людини над собою, праці, яка спрямована на поступове самовдосконалення, свідоме вибудовування себе з метою наближення до обраного ідеалу, в якому гармонійно поєднуються високі людські чесноти, що дає можливість виконати, зреалізувати себе, а завдяки цьому відчувати всю повноту людського щастя.

Зрозуміло, що такої високої мети людина досягає завдяки багатьом чинникам, серед яких надзвичайно важлива роль належить усім вихователям – батькам, вихователям дитячих садків, вчителям – усім, хто покликаний здійснювати найважливішу місію на землі – плекання молодого покоління.

Відомо, що найбільшого успіху досягає той вихователь, котрий допомагає вихованцю будь-якого віку поступово ставати співучасником виховного процесу, завдяки чому зростає питома вага самовиховання у творенні і самотворенні особистості дитини. Звісно, що чим старшою за віком стає дитина, тим потужнішими стають її індивідуальні ресурси у вибудовуванні власної особистості.

Згадане з усією очевидністю виступає, коли йдеться про розвиток духовності особистості, оскільки духовне в людині – це те, що стало її надбанням, її внутрішньою сутністю насамперед завдяки її власним, добровільним, глибоко усвідомленим зусиллям. Духовність – це здобуток, неоціненний скарб людини, якій з дитинства пощастило з вихователями, котрі талановито вели її до осягнення тасмниць самотворення, вибудовували у ній віру та переконання в тому, що людина сама може і повинна стати творцем своєї долі.

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ
СУТНОСТІ ТА ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ СТАНОВЛЕННЯ
Й РОЗВИТКУ ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ**

1.1. Сучасний стан розробки проблеми духовності

Важливе значення для з'ясування сучасного стану дослідження проблеми духовності, для формування вихідних положень, необхідних для нашого дослідження психологічних закономірностей становлення та розвитку духовності особистості має аналіз фундаментальних праць, які спеціально присвячені цій проблемі. Маємо на увазі дисертаційні дослідження та монографічні праці («Духовність: сутність, еволюція, форми виявлення в етносі» А. Алексеєнко [3], «Розвиток духовної особистості» В. Величка [4], «Психологія духовності» А. Зеліченка [5], «Психологія духовного розвитку особистості» Е. Помиткіна [6], «Духовний потенціал людини» М. Савчина [8], [8а] та ін.).

Досліджуючи особливості вияву духовності в різних формах життя українського етносу, Алексеєнко А. вважає, що духовне реалізується у патріотичних настановленнях українців, а специфічними рисами духовності українського етносу є жіночність, смиренність, лагідність, жертвовність, надзвичайне терпіння. У дослідженні йдеться також про знецінення життя людської особистості у нашому суспільстві, про порушення рівноваги між духовним та матеріальним. Такі тенденції, на думку дослідниці, посилюються на перемінних етапах культурно-історичного розвитку суспільства – коли вичерпуються певні засади загальнолюдської культури та актуалізуються питання ідеалів, цінностей, смислових та духовних орієнтирів людини та суспільства.

Вельми цікавою видається нам праця В.Величка «Розвиток духовної особистості». Значну увагу автор приділяє аналізу різних психічних процесів, їхній ролі у співвідношенні раціонального та емоціонального в діяльності людської свідомості. Особисто автор схильний до винятково позитивної оцінки раціонального, оскільки емоціональне, на його думку, сприяє становленню особистості, яка не в змозі задовольнити запити сучасного цивілізованого суспільства. Таке намагання протиставити раціональне емоціональному видається нам безпідставним, оскільки в ньому присутня спроба розділити те, що у психіці людини існує, функціонує у нерозривній єдності. Ось тому й виходить, ніби патріотичні риси – результат впливу емоціонального, у той час як раціональне спричиняє розвиток в особистості рис інтернаціоналізму. Як показують наші дослідження, патріотизм та інтернаціоналізм – риси тісно пов'язані між собою. У повноцінному вираженні своєї соціально-психологічної сутності ці світоглядні характеристики у відриві одна від одної, власне кажучи, не існують.

Щодо «примирення» «протилежних» психологічних основ – емоціонального та раціонального – то воно можливе, вважає В.Величко, за умови

підвищення впливу на них релігійного, зокрема, християнських ідей, що сприяють духовному розвитку особистості: «Релігійні християнські дії, пов'язані із зовнішньою ритуальною участю священнослужителів та віруючих, підсилюють емоціональне начало у змісті психіки та поведінки людей» [4, с. 146].

У монографічній праці «Психологія духовності» [5] А. Зеліченка розглядаються різноманітні аспекти духовності. Значну увагу автор приділяє визначенню змістової сутності явища духовності, аналізу її виявів. Цікавим є перелік особистісних характеристик людини, які засвідчують міру наявності у неї духовності. Серед таких характеристик наступні: примирення, прощення, пошук правди, романтичність, оптимізм, песимізм, надія, любов, доброта, милосердя, щедрість, відданість, самопізнання, творчість, почуття прекрасного, почуття обов'язку, добро, зло, наявність тісних емоційних зв'язків зі світом. Цей перелік, на нашу думку, є справді переконливою характеристикою якостей особистості, в яких може виявлятися її духовність. Антагоністи духовності: пристосовництво, відгороджування від світу, негативізм, зажерливість, жадоба до накопичення, прагнення до матеріального благополуччя, у якому нібито головний сенс життя людини тощо. Таке розуміння сутності духовності та її антипода – бездуховності, окремих особистісних характеристик, що можуть вважатися симптоматичними стосовно духовності особистості, як буде показано далі, значною мірою підтвердилося у нашому експериментальному дослідженні.

Важливою є ідея автора стосовно уявлення особистості про своє «Я» та його відношення з «не-Я», зі світом. У цьому контексті ознакою духовності є усвідомлення людиною себе як частини світу. Таке усвідомлення виступає умовою реалізації функції «Я – частина Світу», тоді як у бездуховної особистості на передній план виступає функція індивідуалізації. Перша із названих функцій – на відміну від другої – не передбачає вигоди. Вона полягає в тому, щоб дати свободу реалізації індивідуального духу з метою поєднання із Світовим духом. Друга функція є антагоністом духовності; її суть полягає у відгороджуванні від світу, або в усякому разі – в адаптації, пристосуванні до нього, що зумовлює прояви у людини таких рис як негативізм, жадібність, прагнення до накопичення, збереження, досягнення (будь-якою ціною) матеріального збагачення та благополуччя.

Цікавою є думка А. Зеліченка про формальну схожість між собою духовного та бездуховного. Приміром, такі механізми як підвладність зовнішнім впливам, навіюванням, приказам, вимогам, наслідуванню – притаманні як бездуховним, так і духовним індивідам. Однак у людей, яким притаманні духовні чесноти, дія цих механізмів опосередковується, трансформується, творчо переробляється.

Значний інтерес для нашого дослідження представляє монографічна праця Е. Помиткіна «Психологія духовного розвитку особистості» [6]. Ознайомлення з цією працею засвідчує спробу автора провести поглиблений аналіз духовності, висвітлити розвиток уявлень про сутність цього феномена, починаючи з давніх часів, зокрема інтерпретацію духовного

розвитку як шляху відродження, удосконалення людської душі у стародавніх міфах та легендах.

Узагальнивши численні концептуальні положення стосовно сутності духовності, дослідник приходить до цікавого висновку про те, що «і в індивідуально-психологічному, і в еволюційно-історичному вимірі духовний розвиток інтегрує попередні психічні функції людини. При цьому фізична енергія сублімується в емоційну; емоційний потенціал регулюється обмірковуванням, інтелектуалізацією емоцій; інтелект скеровується свідомістю, ціннісною спрямованістю і волею особистості, яка є атрибутом духовного «я» людини. Отже, духовність є вершинним новоутворенням особистості, оскільки містить у собі складні емоційні, вольові, інтелектуальні та моральні компоненти» [6, с. 43].

Особливої уваги та високої оцінки заслуговує інтерпретація Е. Помиткіним ролі психологічної науки у сприянні духовному розвитку особистості дитини: «Психологія духовного розвитку повинна взяти на себе значну частину функцій орієнтації людства на вищі ідеали, загальнолюдські цінності. Для цього бачиться необхідним теоретичне обґрунтування критеріїв духовності, психологічних закономірностей духовного розвитку, конкретизація духовних ідеалів і цінностей» [6, с. 15]. У своєму баченні цього завдання дослідник виходить із державницьких позицій, із врахування актуальної потреби у духовному відродженні України. У цьому сенсі Е. Помиткін солідаризується зі своїм учителем – академіком І. Зязюном [7]. Дослідник не обмежується закликами до реалізації завдань щодо сприяння розвитку духовно довершених особистостей, а пропонує цілісну систему науково обґрунтованих шляхів досягнення такої мети. У монографії представлені орієнтовні тематичні плани, спецкурси, моделювання психолого-педагогічних умов для духовної самореалізації особистості, зокрема особистості майбутнього професіонала.

Монографічну працю М. Савчина «Духовний потенціал особистості» [8], а також її перероблене та доповнене 2-е видання – «Духовний потенціал людини» [8 а] можна віднести до тих досліджень, в яких висвітлюються найрізноманітніші грані феномену духовності. Належну увагу автор приділяє аналізу сутності поняття духовності в системі фундаментальних теологічних, філософських та психологічних понять. Привертає увагу розгляд автором співвідношення духовності особистості та людської тілесності, духовності й моральності, духовності і свободи, розгляд духовності у виразах добра і зла.

Одним з найбільш цікавих і складних питань, які порушує М. Савчин у своєму монографічному дослідженні, є питання про пізнання духовних явищ. Автор визнає, що наукове пізнання духовності пов'язане з великими труднощами, особливо коли йдеться про явища, які людина намагається збагнути на основі віри. Приміром, довести чи заперечити буття Бога неможливо, залишаючись на позиціях раціоналізму і формальної логіки. Це означає, як слушно зауважує автор, що безперспективними є спроби зрозуміти явища індивідуальної духовності з позицій як послідовного атеїзму, так

і агностицизму [8, с. 42]. Проте необхідність зрозуміти духовне диктується не можливостями однієї методології пізнання, а важливістю цього розуміння для розв'язання життєвих завдань людини – її духовного розвитку.

Остання думка автора заслуговує на особливу увагу, оскільки стосується найголовнішого – можливості пізнання духовності. Отже, пізнання духовного світу особистості є практичною необхідністю, однак досягнення цієї необхідності є нездійсненим. Справді, якщо брати до уваги твердження автора про те, що «людина перестає бути людиною, втрачаючи своє ставлення до Бога», то у своїх намаганнях збагнути духовне в особистості людини ми й справді опиняємося у безвиході. Однак є підстави вважати, що людина не може втрачати свого ставлення до Бога як Абсолюту. Вона вірить в Бога чи сумнівається, або заперечує існування Бога, керуючись своїми атеїстичними переконаннями. Зрозуміло, що невизнання самої ідеї існування Бога збіднює людську особистість у духовному відношенні, однак це не дає підстав для заперечення того, що такий індивід все одно залишається людиною, – хай безбожною, грішною, недосконалою... На наш погляд, у цьому випадку маємо справу із спробою пов'язати духовне виключно з вірою в Бога.

Розмірковуючи над можливістю пізнання духовного в особистості, автор далі насправді категорично не заперечує такої можливості, зазначаючи, зокрема, що «для вивчення духовності потрібна велика інтелектуальна сміливість, бо тут завжди залишається місце загадці, таємниці, запитанням, на які немає повних та однозначних відповідей» [8, с. 43]. Однак важкодоступність певних глибинних особистісних утворень не є серйозною аргументацією неможливості, безперспективності їх дослідження – якщо навіть і не вдаватиметься проникнути у найпотаємніше досліджуваних феноменів. Зрештою, нам не вдається збагнути найскладнішого і найпотаємнішого у дослідженні багатьох вельми складних особистісних феноменів, приміром, у сфері самосвідомості, мотивації, переконань тощо. Ще більшою мірою сказане стосується феномену духовності, який органічно пов'язаний із названими та іншими особистісними утвореннями. Однак, навіть за таких умов вивчення найскладніших інгредієнтів структури особистості так чи інакше поступово наближає нас до розкриття природи і закономірностей функціонування й розвитку найскладніших феноменів людської психіки, формування особистості як духовної істоти.

Вельми цікавою, на наш погляд, є думка М. Савчина про те, що «прикладні завдання вивчення духовного не можна розв'язати у відриві від власного розвитку, оскільки серйозне вивчення духовності починається із «самовивчення» та духовного самовдосконалення і саморозвитку» [8, с. 45]. Отже, одним із способів чи шляхів вивчення духовності стосовно методів, як слушно зауважує автор, є інтроспекція, тобто аналіз процесу самоусвідомлення свого внутрішнього життя.

Можна звернути увагу на поодинокі феномени, трактування яких М. Савчиним викликає якщо не заперечення, то можливість погодитися з ними є принаймні вельми проблематичною. Це, зокрема, думка про

«трагедію особистості», яка (трагедія) спричиняється безкінечністю процесу розвитку особистості та вдосконалення, що, мовляв, не дозволяє людині повністю зреалізувати свої можливості упродовж короткотривалого життя [8а, с. 445]. Нам видається, що безкінечність особистісного розвитку людини, нескінченність процесу її вдосконалення, навпаки, є радше щасливою реальністю, а не причиною для трагічного самосприйняття своєї людської долі. Останнє стосується, очевидно, тих людей, які, хоч і є віруючими, проте не спромоглися здолати в собі егоїстичні тенденції. Бо, якщо людина насправді глибоко релігійна, вона може бути щасливою не лише тоді, коли Господь дарував особисто їй довге життя й спроможність якнайповніше зреалізуватися, а й почуватися щасливою від усвідомлення того, що таку можливість мають багато інших людей, особливо тих, яких ми називаємо довгожителлями. Така людина є альтруїстом, тобто їй притаманна риса, що органічно переплітається з багатьма моральними чеснотами християнина. Водночас егоїстичні налаштування людини, як відомо, можуть зводити нарівень навіть якісь мізерні крихти того, що, як їй видається, дає підстави вважати себе мало не «побожною».

У дослідженні М. Савчина знаходимо низку переконливих, прекрасно ілюстрованих положень про неоціненну роль духовності в життєдіяльності людини, а також про ті негативні, катастрофічні наслідки, що їх спричиняє нехтування вищими цінностями, серед яких вірі у вищу ідею, вірі у Бога-творця належить неоціненна роль: «...сучасна цивілізація спотворила Божественний стан життя суспільства та конкретної людини, що призвело до страшних втрат: руйнування людських стосунків, спотворених уявлень про справедливість та свободу, поверховість життя, породила богоборчі прагнення. Царство Боже перестало бути головним змістом і внутрішнім рушієм активності людини, яка стала рабом речей, комфорту, прогресу, інформації, а відтак втратила автентичного сенсу життя. Через заперечення будь-якої залежності від потойбічного...». Тому лише «Звернення до Божої Благодаті призведе до спасіння людства»[8а, с. 440].

Загалом дослідження М.В. Савчина є, безумовно, фундаментальною працею, в якій знаходимо оригінальне висвітлення природи духовності, стану духовності сучасного суспільства – як у світовому масштабі, так і в суто українських вимірах, глибоке й багатогранне розкриття духовного як деміурга людського в людині, завдяки якому вона спроможна наблизитись до свого Творця – Всевишнього.

Низку наукових праць проблемі духовності присвятив О.В. Колісник. В них автор дає інтерпретацію феномену духовності, а також розглядає питання духовного саморозвитку особистості [9]. Насамперед зазначимо, що духовний саморозвиток в інтерпретації О. Колісника включений у широкий контекст загального процесу становлення особистості, що є наслідком ієрархізації смислів як переживань, у які імпліцитно закладено певну соціальну вартість [9, с. 63]. Духовно-смысловий розвиток людини (тут поняття «духовність» автор використовує в широкому розумінні) визначається мірою переживання безпосереднього контакту з надособистісними

вартостями, привнесеними і трансформованими у смисли, а останні вибудовуються в характерну для конкретної особистості ієрархію.

Значний інтерес представляють спроби автора дати визначення сутності смислів, які зумовлюють саморозвиток духовності. На його думку, духовність є спонтанним переживанням людиною особистісної необхідності втілення в життєвих актах надособистісних смислів [9, с. 64]. Звідси випливає, що духовний саморозвиток виявляє себе у творчому нададаптивному ставленні особистості до самої себе, що реалізується творенням нових можливостей як побічних продуктів перетворювального впливу людини на свій зовнішній та внутрішній світ. Процес духовного саморозвитку розпочинається не з моменту народження індивіда, а з початком становлення у нього ієрархії смислів. Ієрархія смислів конституює життєвий шлях особистості: внаслідок усвідомлення, прийняття і трансформації головних цілей життя, які виражають найбільш привабливі екзистенційні межові вартості, особистість ґрунтовно і творчо самовиражається в головному виборі життя – виборі ієрархії смислів і сценарію життєвого шляху, який, у свою чергу, реалізує нову ієрархію смислів як новий задум життя [9, с. 66]. При цьому кожен вихід за межі наявної ієрархії смислів до нового смислового поля зумовлює нову взаємодію із світом, завдяки якій і відбувається духовний саморозвиток особистості [9, с. 67].

Важливо наголосити на тому, що описаний О. Колісником процес саморозвитку відбувається завдяки подоланню егоцентричності смислів і оволодінню світоцентричними смислами. При цьому головною метою «виступає не самозбереження, самовиживання і самоствердження, а надособистісні смисли, завдяки яким ієрархія смислів стає просоціальною та світоцентричною».

Автор визначає систему механізмів зворотного зв'язку взаємодії людини зі світом, якими є ідентифікація, рефлексія, децентрація, медитація, емпатія і спонтанність. Названі механізми одночасно є психічними механізмами духовного саморозвитку особистості, здатними допомогти останній вибудувати світоцентричну і просоціальну ієрархію смислів [9, с. 73]. Врахування цих механізмів є необхідною умовою цілеспрямованого керування процесом духовного саморозвитку, що можна вважати реальним завданням практичної психології. Важливо враховувати той факт, що духовний розвиток особистості пов'язаний з переходом від смислової мотивації володіння, орієнтованої на кінцевий результат, до смислової мотивації буття, орієнтованої на процес.

Свобода і справедливість, краса та істина, добро і любов, віра, що виражаються у відповідних їм породженнях діяльних ставлень до іншої людини, до себе, до світу, до Абсолюту є найважливішими екзистенційними межовими вартостями-цільми у сфері духовності. «В результаті усвідомлення, прийняття і трансформації в смисли цих доцентрових головних цілей життя, які відображають найкращі екзистенційні межові вартості, особистість ґрунтовно й творчо самовиражається в головному виборі життя – виборі провідного сенсу в ієрархізації смислів як незвіданий задум життя» [9, с. 76].

Варто звернути увагу на думку О. Колісника про деструктивний вплив на розвиток особистості загалом та її духовний розвиток зокрема егоцентричної ієрархізації смислів. Автор зазначає, що егоцентрична ієрархія смислів спрямована на безпеку і стабілізацію Я-концепції, опосередковує її та ускладнює взаємодію з людьми, з космосом, світом, спільнотою, з іншою людиною, з самим собою. «Егоцентрична побудова ієрархії смислів найбільш характерна для психосоціального ступеня духовного розвитку, коли найзагальнішим і найвищим сенсом в ієрархії смислів виступає соціальний статус, а переломним переживанням – соціальний конфлікт» [9, с. 66].

Помітна роль у розкритті природи духовності належить працям В. Франкла, зокрема його праці «Доктор і душа» [2]. Глибокий теоретичний аналіз феномена духовності поєднується з цікавими, переконливими ілюстраціями з реального життя. Як і більшість дослідників духовності, В. Франкл наголошує на ролі пошуку сенсу життя у духовному житті людини, прагнення до осмисленого існування. Центральний постулат Франкла «воля до сенсу» є питанням значень, задля яких варто жити.

Цікавим є міркування В. Франкла стосовно місця духовності людини серед інших її вимірів. Саме духовний вимір, а не соматичний, чи, скажімо, психічний є визначальним у сутності людини як особистості [2, с. 13]. Людське існування визначають три чинники: духовність людини, її відповідальність, її свобода. Остання, внутрішня свобода, є тією людською цінністю, якої ніхто не може позбавити її носія. Вельми важливою є здатність спрямувати цю свободу на забезпечення активного життя людини, на активний пошук та реалізацію цінностей. Саме активне життя слугує меті забезпечення людини можливістю реалізації цінностей у творчій роботі, у той час як пасивне життя радісного споглядання дає їй можливість досягнути самоздійснення у переживанні краси в мистецтві чи природі [2, с. 216]. Однак духовність може виразитись не лише в зазначених виявах життя, але й у тому, як людина приймає свою долю і страждання, як несе свій хрест. Адже навіть за найтрагічніших обставин життя людина здатна не втрачати сенсу життя, залишаючись мужньою. Або ж вона може у жорсткій боротьбі за самозбереження втратити, забути про власну гідність і стати не більш, ніж твариною [2, с. 217].

Цікаві міркування про сутність духовності знаходимо у працях В.В. Летуновського [10]. Дослідник розглядає духовність передусім як «орієнтацію людини у своєму існуванні на ідеали абсолютного буття, яка (орієнтація – Б.М.) виявляється в її конкретному існуванні як свобода від вітальної і соціальної детермінації та відповідальності за свої вчинки у світлі абсолютного буття. До того ж йдеться не про якісь абстрактні речі, а про гранично конкретні, що виявляються у реальних вчинках, передусім в ситуаціях вибору та прийняття рішення; тільки в цьому сенсі ми можемо говорити про буття людини як буття духовне». Духовне надає сенсу життю людини. В ньому вже знаходиться відповідь на питання – навіщо людина живе, що добро, а що зло, істина, омана, красиве і потворне. Духовне починається

там, де виникає можливість вільного вибору. В.В. Летуновський доходить висновку, що духовна проблема, якій належить провідне місце в житті людини, таки недостатньо представлена в сучасних психологічних дослідженнях. Водночас вчений всупереч цій думці зазначає, що духовне через його трансцендентальний характер нібито не може бути предметом психологічного дослідження. Предметом психологічного дослідження може бути лише характер впливу духовного на психічне. Незважаючи на суперечливість міркувань В.В. Летуновського щодо можливості психологічного дослідження духовності та, власне кажучи, запереченням такого, він все таки пропонує можливі методи дослідження, серед яких називає наступні: феноменологічний звіт досліджуваного суб'єкта, феноменологічний аналіз вербальних звітів і спостережуваної поведінки.

Істотне значення для нашого дослідження мають праці, в яких висвітлюється питання про співвідношення духовності та моральності, оскільки в цьому плані, на жаль, ще й дотепер немає єдності поглядів дослідників. Однією з таких праць є дослідження С.Ф.Афанасьєва «Про першочінність моралі в структурі людської духовності» [11]. Автор справедливо вважає, що моральність – абсолютно необхідна умова духовності. Немає моральності – немає і людської духовності, особистої і суспільної, чого не можна сказати про інші елементи людської свідомості. Автор вважає моральність наслідком як природженого морального почуття, так і виховуваної у процесі життєдіяльності моральної свідомості. У їх органічному поєднанні моральне почуття та моральна свідомість стають чинниками, що складають основу своєрідної імунної системи, яка оберігає людську духовність від ентропійного розпаду.

Якщо одні дослідники заперечують те, що духовність може бути предметом психологічного дослідження через її, так би мовити, трансцендентальність, то інші, навпаки, ставлять спеціально питання про духовне як психологічну проблему. До таких належить Кизим А.С., яка у своїй праці «Духовність особистості як психологічна проблема» [12] робить спробу визначити сутність духовності. Духовність означає, на думку авторки, небайдуже ставлення людини до навколишнього світу, її прагнення наповнити своє життя любов'ю до природи, до людей, до Батьківщини, до всього того, що не є інструментом реалізації прагматичних цілей. Це – спрямованість на нематеріальні цінності; духовність – це гармонія, потреба у розвитку, у вдосконаленні. На нашу думку, таке трактування духовності є слушним, оскільки насправді стосується деяких найсуттєвіших особистісних якостей людини як носія духовності.

Порушуючи питання про стан вивчення проблеми духовності, варто приділити увагу працям тих авторів, котрі розглядають феномен духовності переважно у контексті психології віри і релігії. Це, зокрема, праця С.А. Белорусова «Психологія духовності, віри і релігії» [13]. Переглядаючи літературу з проблем духовності, автор звертає увагу на визначення духовності, яке дає французький журналіст в газеті «Le Мопс» від 28 жовтня 1980 року. Це визначення С.А. Белорусов вважає одним із найвлучніших:

«Духовність – це життя. Все людське існування пронизане духовним сенсом (сміслом). Виключити духовність з людської реальності – значить позбавити реальність її повного змісту» [13, с. 2]. З таким твердженням важко не погодитись. Однак, незважаючи на тему огляду, автор зосереджує свою увагу на тих моментах, що стосуються конкретних питань релігійності особистості, зокрема релігійного досвіду людини, виокремлюючи в останньому такі складові, як соціальний досвід віруючого, емоційно-афективний, інтелектуальний, природний, що виявляється у впливі краси та гармонії зовнішнього світу на людину.

Певний інтерес для з'ясування сутності духовності представляє праця Бертрана Рассела «Сутність релігії» [14]. Духовність пов'язана із всезагальною любов'ю людини, з готовністю до самопожертви, що не поєднується з її турботами про один день, які ведуть до втрати цілісності життя і почуття єдності зі світом.

Цікаві міркування стосовно особистості як носія духовності знаходимо у праці М.М. Медведєва і Т. Калашникової «Про аналітичну психологію Карла Юнга» [16]. У своєму дослідженні автори аналізують значну кількість праць, які тією чи іншою мірою стосуються проблеми духовності [15, с. 30]. Автори звертають увагу на трактування проблеми духовності О.О. Ухтомським, зокрема ролі феномена домінанти на співрозмовника в удосконаленні людини як особистості. Як зазначає О. Ухтомський, людина здатна побачити іншу людину і перейнятися її справжнім інтересом лише за умови, коли їй вдається звільнитися від егоцентричної домінанти. (Ця думка за своїм змістом, як бачимо, вельми близька до міркувань які висловлює з цього приводу О. Колісник). Завдяки цьому людина здатна розірвати ланцюг самогіпнотизуючого споглядання себе і насолоди собою. З цього моменту починаються об'єктивні самопізнання та самосприйняття. «Коли людину надихає Краса Істини..., вона міцно і назавжди піде за цією красою, бо забуватиме себе і відходитиме постійно від себе до неї – куди вона (краса – М.Б.), туди і вона (людина – М.Б.) [16, с. 390]. Лише у поєднанні з іншими людина стає цілісною, оскільки «Одна людина – не ціле! І це не норма, щоб вона «урівноважилась» сама в собі як індивідуальність» [16, с. 487].

Наведені міркування за своїм змістом вельми близькі до відомих висловлювань Е. Фромма, який зазначав, що людина може справді розвиватися духовно тоді, коли буде здатною долати в собі прояви егоїзму, егоцентризму, зможе «перемогти власний нарцисизм». Лише за умови доброзичливого зв'язку з людьми та природою, подолання відокремлення та відчуженості, досягнення відчуття єдності з усім навколишнім і водночас усвідомлення себе як окремої істоти, тобто відчуття власної ідентичності, своєї індивідуальності. Такій людині притаманні здатність переживати радість і печаль. Їй чужа погоня за славою, самозвеличання, накопичення. Вона налаштована на переживання себе у бутті, а не у володінні. Завдяки таким характеристикам людина схильна до творчості, самотворення, що є одним із важливих виявів духовності особистості [17, с. 108].

Саме такий шлях від монологічного настановлення свідомості до діалогічного, завдяки чому людина прагне чути, бачити, сприймати іншого, не вносячи в це сприйняття своїх спотворень, як зазначав М.М. Бахтін: подібне настановлення свідомості є основою людського буття, а також справжньої творчості. Крім того, воно є умовою руху до повноти розмаїття форм життя. Завдяки цьому людина стає духовно активною [17].

Вельми цікавою працею серед тих, які присвячені проблемі духовності, є праця митрополита Антонія Сурожського «Досягнути своєї висоти» [18]. Не зважаючи на духовний сан автора, він у своїх міркуваннях не замикається в рамках теологічного підходу до духовності. Духовність автор розглядає як вельми складне, багатогранне явище; дає низку визначень чи характеристик духовності. Насамперед він підкреслює, що духовність – це внутрішня цілісність особистості, наявність у неї своєрідного центра, стрижня, у відповідності з яким структурується все життя індивіда. Духовність передбачає визначеність життєвих цілей людини, усвідомлення того, задля чого вона живе. Зрозуміло, що такі цілі мають вирізнятися морально-релевантним змістом, загальною гуманістичною спрямованістю. Вияви духовності можуть спалахувати навіть у людини егоцентричної, дріб'язкової, егоїстичної. Причини цього можуть бути різними. Зазвичай вони пов'язані з якимись екстремальними подіями у житті такої людини, з певними психічними станами (страх, сором, докори сумління). Однак у такої людини це лише тимчасові проблески цих реакцій. Інша справа, коли йдеться про людину, яка вирізняється сталістю та стійкістю своїх життєвих орієнтацій, про людину, що визначилась у своєму житті стосовно найважливіших цілей.

Духовність А. Сурожський пов'язує з наявністю у людини таких здатностей як виражена схильність до рефлексії, інтроспекції, спроможність дивлятися в себе, прислухатися до себе.

Важливою, абсолютно необхідною умовою розвитку духовності людини є її любов до інших людей – незалежно від жодних умовностей, вимог до того, якою ця людина має бути. Це почуття любові до всіх інших є важкодоступним для людини. Відомо, що любов до людей, яка уособлюється в понятті «людство», тобто в абстрактному понятті нескладно. Однак любити того, хто не відповідає нашому уявленню про людство – вельми проблематично, оскільки конкретна людина може, так би мовити, «псувати» наші ідеалізовані уявлення, наш ідеальний «образ людства».

Особисто у нас ці міркування асоціюються з міркуваннями про ставлення людини до загальнолюдських цінностей, що є фактично абстракцією, та до цінностей, носіями яких є конкретні люди – ті, з ким ми спілкуємося щоденно, у звичайних буднях нашого життя.

Можна назвати ще низку праць, у яких проблема духовності інтерпретується з позицій віри та богослов'я [19], [20], [21], [22].

Значний інтерес для визначення вихідних позицій нашого дослідження представляють праці тих науковців, які вважають цілком реальними можливості психологічного дослідження духовності, не протиставляючи їх

дослідженням в інших галузях, зокрема у філософії, богослов'ї. Ми маємо на увазі, зокрема, праці Г.В.Платонова, А.Д. Косичева, Л.П.Буєвої, В.А. Лекторського та ін. Приміром, Л.П. Буєва у своїй інтерпретації духовності спробувала об'єднати поняття духовності з іншими філософськими та релігійними поняттями: «Духовність – комплекс суттєвих якостей людської психіки (душі), що виражає її моральний, естетичний, інтелектуально-когнітивний і екологічний зміст, спрямований на утвердження справді морального в людях, тобто принципів гуманізму, а також подолання елементів бездуховності в світогляді і культурі; її квінтесенцію складають поняття: Віра, Надія, любов, Софія (Мудрість), Краса, Справедливість, Гармонія» [23, с. 5]. Таким чином, духовність може поєднувати в собі морально-психологічні, соціальні, інтелектуально-естетичні, глобально-екологічні складові.

Погоджуючись з Л.П. Буєвою, В.Г. Платонов та А.Д. Косичев додають, що моральне, естетичне, екологічне, світоглядне зумовлюють комплекс суттєвих якостей особистості, які великою мірою визначають її гуманістичну сутність, загальну спрямованість [24].

Надаючи важливого значення вірі у зміцненні духовності, дослідники водночас зазначають, що духовність не є тотожною релігійності. Адже відомо, що нерелігійним людям теж властиві такі моральні характеристики як співчутливість, прагнення зрозуміти іншого, допомогти. Такі люди теж належно цінують здатність до солідарності з іншими, намагання розділити відповідальність за долю іншого. Вони негативно ставляться до кар'єризму, безпринципності, розбещеності, цинізму, паразитизму, підлабузництва, черствості та інших виявів бездуховності.

Певний інтерес представляє дослідження В.А. Лекторського, в якому аналізується питання про співвідношення духовного та раціонального [25].

Оцінюючи стан розробки проблеми духовності у психологічній науці, можна сказати, що таке питання як духовні потреби висвітлюються зовсім недостатньо. Тому праці, у котрих порушується питання духовних потреб, заслуговують на особливу увагу. Серед таких можна назвати дослідження Г.С. Тарасова «Проблема духовної потреби» [26]. Услід за С.Л. Рубінштейном, автор розглядає потребу як форму активності особистості. Одним із виявів духовності особистості є потреба у саморозвитку, у самовдосконаленні. При цьому психологічне вдосконалення індивіда, вдосконалення його особистості – одна із суттєвих функцій духовних потреб.

Духовна потреба, слухно зазначає Г.С.Тарасов, є потребою цілісної особистості, до того ж стосовно особистості – це позитивна потреба. «Вона виступає як форма організації, виразу і розвитку тієї форми значущості, котрою живе ця особистість у своєму індивідуально своєрідному, однак неодмінно суспільному, соціальному житті» [26, с. 187]. Духовні потреби розвиваються завдяки збагаченню зв'язків індивідуального та суспільного – як примноження позитивних ціннісних контактів особистості з суспільством, суспільною культурою. У психологічному сенсі духовна потреба виконує

не вузько компенсаторну функцію, а позитивну функцію саморегуляції емоційно-ціннісної, смислової сфери особистості.

Інтерпретуючи духовність як соціально високу цінність особистості, Г.С. Тарасов справедливо підкреслює, що при цьому не варто принижувати ролі природних, біологічних чинників духовної потреби: саморегуляція емоційно-ціннісної сфери особистості передбачає природні форми саморегуляції тих природних процесів (приміром, діяльність нервової системи), що втягнуті хоча б як суто динамічні чинники у склад духовної діяльності.

Здійснюючи аналітичний огляд праць, які спеціально присвячені проблемі духовності, або ж тих, автори яких принагідно порушують теоретичні чи прикладні питання духовності, не можемо залишити поза увагою погляди вчених та практиків Заходу.

Для нашого дослідження найбільший інтерес можуть мати праці представників гуманістичної психології та їхніх послідовників.

Однією з найцікавіших, на наш погляд, праць, в яких знаходимо трактування сучасного стану, наукового осмислення та практичної реалізації проблем духовності, є дослідження професора психології Сейнт Джон Фішер Коледж'у (Рочестер, шт. Нью-Йорк, США) Р. Трача – «Нігілізм як виклик (Сучасна духовна криза і психологія)» [27]¹. Р. Трач провів глибокий аналіз кризи духовності суспільного життя та назвав деякі причини цієї кризи, зокрема, таку як раціоналізація життя у сучасному технологічному суспільстві, що призвело до таких наслідків, як перетворення світу в об'єкти доцільності і корисливості. Звідси – нігілізм, брак сенсу життя, «екзистенційний вакуум». При зростанні матеріального комфорту, душевне життя стає все убогішим. Американський філософ Р.В.Емерсон висловив це відчуття, кажучи, що *«речі стали вершинами і гонять людство»* [28].

За таких умов людська особистість дедалі більше втрачає значення як індивідуальність, знецінюється неповторність людини як особистості, оскільки це стає на перешкоді процесу раціоналізації життя. Наслідком надмірного раціоналізму та раціоналізації життя стало споживацьке ставлення до навколишнього світу, хижацьке нищення всього живого. Люди за таких умов перетворюються на масу, позбавлену особистої автономії, самостійності мислення, автентичності почуттів, що виникають з глибини неповторних власних переживань, забезпечуючи формування самостійних життєвих цілей [28, с. 28].

Вельми цікаві міркування про сутність духовності, про шляхи, способи, умови розвитку духовності особистості знаходимо у праці Гельмута Райха [30], що є рецензією на дослідження де Віта [31] та Станіслава Грофа [32], які присвячені проблемам духовності. Як зазначає Г.Райх, при визначенні самої сутності духовності стикаємось із труднощами. У психологічній науці ядро духовності прийнято пов'язувати з такими категоріями як орієнтація на трансцендентну мету, досягнення свідомого знання, екзистенційність, почуття смислу, священного, спорідненості, світогляду [33], [34]

¹ Наш подальший огляд праць з проблеми духовності психологів Заходу заснований на перекладі праць, здійснений професором Р.Трачем [27].

тощо. Таким чином, духовне трактується як таке, що не просто розширює сферу біологічного, а й виходить за її межі.

Однак, окрім традиційної релігійної духовності, ми говоримо, що духовність, чи, так би мовити, енергетика духовного притаманна також музиці, творам мистецтва, космічній креативності тощо. Отже, йдеться про необхідність розрізнення духовності релігійної і нерелігійної. Зауважимо, що така думка співзвучна нашому особистому розумінню духовності, яка, на наш погляд, не може обмежуватися рамками релігійності. Таким чином, можна говорити про два різновиди духовності – релігійну та світську, які не є контрадикторними (протилежностями), а такими, що виступають різними гранями одного і того ж феномену – духовності.

Розвиток духовності особистості відбувається у процесі нескінченного трансцендентного пошуку, слушно зауважує Райх. Традиції трансцендентної духовності вселяють віру в існування духовної царини і розкривають деякі шляхи, кроки по наближенню до неї. При цьому з позицій трансцендентності духовність слід розуміти як особливий дар: вона не може бути насильно втілена у людину чи відібрана у неї. Людина, якій притаманна любов і довіра, схильна до постійного пошуку духовності, і на цьому шляху їй можуть відкритися духовні цінності.

Різні психологічні школи Заходу мають своє розуміння духовності, однак більшість з них визнають наявність певних внутрішніх механізмів, притаманних конкретній людині, що забезпечують їй можливість пошуку духовності. Успіх пошуку духовності великою мірою зумовлюється тим, чи притаманна людині співчутливість, безкорислива турбота, навіть мужність – риси, які характеризують духовний спосіб реального життя самої людини. Важливо, щоб у процесі пошуку перед особистістю міг відкритися широкий ментальний простір, що допоможе звільнитись від суто матеріалістичного уявлення про людину, усвідомити, що ці уявлення є відносними.

Духовне зростання – дуже складний, іноді болісний шлях, на якому можливі відступи, падіння, котрі необхідно долати неабиякими зусиллями розуму, мудрості, волі, самодисципліни.

Вельми цікавими є міркування західних психотерапевтів, які у своїй реальній психотерапевтичній діяльності спираються на духовні начала особистості пацієнта і отримують завдяки цьому переконливі позитивні наслідки. В цьому аспекті заслуговує на увагу праця психотерапевта і водночас професора психології університету м. Пітсбурга в США Ентоні Бартона: «Гуманістичні внески до психотерапії: Шанування людського й надання свободи терапевтові» [35]. Спираючись на духовне в пацієнтові, психотерапевт актуалізує ті чи інші грані його духовності, творчі особистісні можливості, свободу, символічні, естетичні, трагічні якості людини, її здатність бути носієм смислів і цінностей.

Ентоні Бартон високо оцінює гуманістичну теорію Карла Роджерса [36], [37], який вважав, що зцілення пацієнта неможливе поза контекстом його духовності, без врахування багатограних характеристик особистості

пацієнта як цілісної системи. Щоб досягнути успіху, вважав Роджерс, терапевт усім своїм єством – мовою, інтонаціями, жестами, смислами, уявою, сприйманням, розумінням і соціальністю, з особливим наголосом на почуттях має переконати пацієнта, що до нього ставляться як до самоцінної особистості і щиро поважають в ньому всі притаманні йому індивідуально-неповторні характеристики. Завдяки цьому терапевту вдається поступово досягати присутності в усій множинності особистості клієнта. Завдяки такій поведінці психотерапевта пацієнт переконливо відчуває ставлення до нього, до його «Я» як самоцінності, що забезпечує позитивні трансформації особистості пацієнта.

Оригінальною і цікавою є інформація, з якою можна ознайомитись у праці професора психології коледжу Нью-Йоркського державного університету Джералда Портера «Сенс та значення духовності для консультантів» [38]. У цій праці автор підкреслює відмінність між духом, що асоціюється з повітрям та диханням і тим, що є наслідком здатності людини до самоусвідомлення, усвідомлення себе як суб'єкта переживання. Це – дух, завдяки якому людина здатна до рефлексії, до відчуття якісної глибини суб'єктивних переживань. Справжня духовність, вважає Портер, не є чимось вторинним, – вона переживається безпосередньо, у даний момент життя особистості. Тому зведення духовного до чисто когнітивного або дискурсивного рівня сприяє відриву духу від тіла. Однак, тіло – не ворог духовності, а ключ до справжнього інформаційного досвіду. Визнання цього погляду і його дотримання у професійній діяльності є важливою запорукою успіху консультативної практики психотерапевта.

Слід сказати, що проблема духовності стає дедалі більш актуальною в Україні. Це засвідчує проведення щорічних Всеукраїнських науково-практичних конференцій на тему: «Духовність у становленні та розвитку особистості». Учасники таких конференцій пропонують розгляд проблеми у багатограних контекстах. Серед них такі, приміром, як розвиток духовних потреб українського суспільства [39], духовність як основа зростання креативності особистості [40], потреба в самореалізації як форма вияву духовності [41], роль музики у формуванні духовності [42], духовність у профілактиці соціальної дезадаптації [43], самокомпенсація духовних взаємозалежностей [44] та багато інших.

Підсумовуючи огляд праць, присвячених проблемі духовності, хочемо констатувати наявність значної кількості досліджень цього феномену. Зрозуміло, що ми змогли охопити лише певну частину з них, а саме ті, котрі за своїм змістом є найбільш близькими у сенсі їх ролі у визначенні наших власних поглядів на проблему духовності, а також щодо формулювання основних положень з метою опрацювання теоретико-методологічних підходів до дослідження проблеми духовності, з'ясування провідних закономірностей становлення та розвитку духовності особистості.

Завершуючи аналітичний огляд праць з питань духовності, ми, однак, не можемо не звернутися до першовитоків філософського осмислення цього, безумовно, найскладнішого феномену, зокрема у випадку його інтерпретації

у психологічному контексті, а щонайперше у контексті психології особистості.

Цілком зрозуміло, що таке осмислення суті феномену духовності якнайтісніше пов'язане з іменем видатного українського філософа Г.С. Сковороди [45]. На думку одного з найвидатніших інтелектуалістів ХХ століття Д. Чижевського, Сковорода є останнім представником «українського духовного барока, з другого боку, він – український «передромантик»: але бароко та романтика – саме ті періоди духовної історії, що наклали на український дух найсильніший відбиток. Отож, *Сковорода стоїть у центрі української духовної історії* [46].

Відомо, що основою основ світогляду Сковороди є гасло «Пізнай себе!» («Nosce te ipsum!»). Ідея самопізнання виступає у філософа, як чарівний ключ до розкриття всього сущого у людині. І це цілком зрозуміло, особливо якщо мати на увазі розвиток людської особистості як духовної істоти. Адже без самопізнання неможливе становлення самоідентичності, яка є умовою виникнення відповідальності, що слід розглядати як базове утворення у структурі моральності, а відтак і як неодмінну детермінанту становлення та розвитку духовності.

Пізнаючи себе, людина, котра прагне досконалості, може усвідомлювати свої наявні можливості, а також оцінити потенційні здатності, актуалізація і реалізація яких допоможе їй досягнути бажані духовні чесноти. Самопізнання є запорукою розуміння людиною того, що якраз у ній самій, в її внутрішньому світі, у світі її власних помислів і почувань закладено невичерпний потенціал самовдосконалення. «Боже мій! – зворушливо волав філософ. – Наскільки люди не розуміють, що всередині нас таємно живе істинне добро, яке ні тля не їсть, ні злодій не підкопує! Чому ж ти, людино, – запитує філософ – боїшся долі? Чи не бачиш, що вона може відібрати в тебе лиш те, що пусте, а над істинним твоїм добром влади не має?... Серце твоє, думки твої, дух твій і розум – вони є корінь і начало твоєї фортуни, що підкорена плоті, чи розумієш? Яка його ціна і велич? Ох, пізнай себе, людино!» [45, Т. 2, с. 223].

Основою духовного в людині, як і всієї її сутності, Сковорода вважав почуття, серце. Говорячи про «внутрішню людину», філософ часто вживає поняття «серце», за допомогою якого окреслює «невидиму природу» психічного та духовного життя. Серце, як зазначав Чижевський, є для Сковороди «корінь усього життя людини, вища сила, що стоїть поза межами й душі, й духу, – шлях до «дійсної людини» веде через «преображення душі в дух, а духу – в серце».

Визнаючи почуття (серце) основою духовності людини, визначальною складовою її достеменною сутності, суспільної цінності, Сковорода водночас наголошує на тому, що життєтворна основа почуттів неможлива, якщо вони органічно не поєднуються із «священною думкою», з «духом розуму»: «серце не може бути без вправи і... коли від нього віддаляється священна думка, почуття істини, дух розуму, то воно відразу впадає у підлі заняття, не гідні його високого роду, й шанує, величає, обожнює мерзенне, нікчемне, суетне» [45, Т. 2, с. 412].

Філософські роздуми Сковороди про сутність людини, про те, що складає чи визначає квінтесенцію її єства, допомагають зрозуміти одну з найскладніших і найбільш містифікованих категорій – категорію душі. У цьому сенсі на особливу увагу, як нам видається, заслуговують міркування філософа про те, що душа – це переживання, почуття людини, її серце: «істинною людиною є *серце в людині*, а глибоке серце, одному лиш Богові пізнаване, є не що інше як необмежена безодня наших думок, просто сказати: душа – це справжнє єство, і суцзя справжність, і сама есенція (як кажуть), і зерно наше, і сила, в якій тільки і є життя та існування наше, а без неї ми є мертва тінь, ото ж і видно, яка непорівняна втрата згубити себе самого, хоч би хтось заволодів би всіма Коперниковими світами. Але ніколи й цього не було б, коли б намагалися люди зрозуміти, що значить людина, що це – бути людиною, тобто коли б самих себе пізнали» [45, Т. I, с. 169].

Чому так часто саме із серцем пов'язують категорію душі (у тому числі, як бачимо, і Сковорода)? На нашу думку, цей реальний факт не можна вважати випадковим. Адже відомо, що певна, життєво значуща для конкретної людини інформація спричиняє у неї активні мисленнєві процеси, які – залежно від модальності отриманої інформації (позитивної або негативної) – супроводжуються більш чи менш сильними емоційними переживаннями, що позначаються на психофізіологічних станах людини: прискорення або уповільнення серцебиття, дихання, позитивні або негативні відчуття у серці (біль або ж відчуття полегшення), а також інші вегетативні реакції організму. Тривалі самоспостереження людини за подібними психофізіологічними станами і привели її до думки про зосередженість, органічну пов'язаність із серцем найважливіших подій її життя.

Ми цілком здаємо собі справу з того, що наші міркування є гіпотезою, переконливість якої може зростати за умови її подальших солідних наукових обґрунтувань.

1.2. Постановка проблеми

Розглянуті вітчизняні та зарубіжні дослідження духовності переконливо засвідчують складність цього феномену як у сенсі інтерпретації його соціально-психологічної сутності, так і щодо розгляду духовності у контексті реальної життєдіяльності особистості. Ця обставина є однією з причин того, що іноді науковці, зокрема представники психологічної науки, висловлюють вагання щодо можливості, а тому й доцільності психологічних досліджень феномену духовності, вважаючи, що останній має бути предметом виключно філософії. На наш погляд, достатньо солідних підстав для того, аби погодитись з подібною думкою, немає. Причина в тому, що у такому випадку має місце абсолютизація того загальновідомого положення про те, що будь-які явища навколишньої дійсності, чи ті, які пов'язані з людиною та її життєдіяльністю, справді можуть бути предметом філософських інтерпретацій. Однак, останні базуються на своїх, специфічно філософських концептуальних підходах, методологічних засадах, що забезпечують їм можливість саме науково-філософського осмислення

певних феноменів. Окрім того, філософські дослідження, базуючись на фундаментальних досягненнях різних наук, не можуть претендувати на те, аби позбавляти останні права досліджувати ті явища, що складають предмет їх власної компетенції.

Зазначене безпосередньо стосується феномена духовності як об'єкта психологічного дослідження. Думка про можливість та доцільність психологічного вивчення духовності отримує переконливе позитивне звучання за умови переведення наукового розгляду цього феномена у контекст психології особистості. Власне кажучи, поза цим контекстом, тобто у відриві від особистості, важко, а то й неможливо збагнути феномен духовності як соціально-психологічну реальність. Саме в особистісному контексті, зокрема у канві активності особистості, її поведінки, діяльності духовне набирає реалістичних обрисів – як в теоретичному, так і в прикладному сенсах.

Дослідження духовності у контексті психології особистості передбачає вибір одиниці аналізу цього феномена. Як показав теоретичний аналіз сутності духовності як особистісного утворення, такою одиницею можуть слугувати ціннісні орієнтації, котрі безпосередньо чи опосередковано пов'язані з моральністю. Якраз мораль, внутрішні моральні інстанції особистості виступають тим еталоном, за допомогою якого можна визначити наявність та міру розвиненості духовності у людини. Чим тісніше пов'язаний зміст ціннісних орієнтацій з моральністю, чим вагомішим в них виявляється зв'язок з категорією добра, справедливості, тим вищим може бути рівень духовності. І навпаки: відсутність такого зв'язку – свідчення бездуховності.

Методологічною основою дослідження духовності є системний підхід до інтерпретації цього феномену. Розвиток духовності ми розглядаємо як процес, що зумовлюється соціальними впливами на особистість, яка, завдяки притаманній їй самоактивності, здатна трансформувати ці впливи, поступово виробляючи власне концептуальне розуміння й ставлення до сутності життя, життєвих цілей і на цій основі визначити свій власний життєвий шлях, реалізуючи найважливіші духовні цінності.

Є підстави вважати, що духовність, процес її становлення та розвитку зумовлюється не лише соціальними впливами на особистість та їх активною трансформацією людиною, але й певними природженими, успадкованими особливостями кожного конкретного індивіда, зокрема його індивідуальними психо-фізіологічними властивостями, що позначаються на особливостях його реагування на різні явища, що тією чи іншою мірою пов'язані з духовністю.

Важливим моментом у визначенні теоретико-методологічних засад дослідження є врахування пріоритету духовних начал у становленні й розвитку особистості, у реалізації нею життєвих цілей.

Особливе значення у становленні й розвитку духовності особистості має наявність у неї потреби у постійному самовдосконаленні, у розвитку механізмів саморегуляції, що забезпечують їй можливість якнайповніше

актуалізувати й зреалізувати свої потенційні можливості і завдяки цьому здійснити, виконати себе.

Якщо розглядати питання духовності у контексті генези, починаючи з елементарних проявів і до досягнення високого, довершеного рівня, її можна інтерпретувати як *стійку іманентну, особистісну властивість людини, здобуту завдяки певним природженим психофізіологічним здатностям (можливостям), що у процесі оволодіння індивідуальним життєвим досвідом конструктивно взаємодіяли з соціальними впливами (у тому числі спеціально організовуваними виховними впливами), котрі у їх системному поєднанні сприяли формуванню індивіда як активного (самоактивного) суб'єкта соціальної діяльності, поведінки, здатного до здійснення життєвого вибору (вчинку), відповідальність за який людина покладає на себе.*

Духовно досконала особистість не тільки усвідомлює вирішальне значення моральності у людських взаєминах, у розвитку суспільства на гуманістичних засадах, але й активно утверджує моральне начало у повсякденному житті – у ставленні до інших людей, до себе самої. Отже суттєвою характеристикою розвиненої духовності людини є **дієвість, конструктивно-перетворювальна сила ціннісних орієнтацій**, якими вона оволоділа. Без такої дієвості можна говорити хіба що про певний рівень обізнаності людини з системою духовних цінностей. Зрозуміло, що така обізнаність є вельми важливою, однак зовсім недостатньою умовою, щоб суттєво впливати на реальну поведінку, діяльність людини. Тут має місце таке ж співвідношення, як між етичними знаннями та моральними переконаннями.

Суттєвою ознакою духовності є всезагальний, **універсальний** характер, що виявляється у її зв'язках з будь-якими виявами активності (поведінки, діяльності) людини. Тому некоректними слід вважати спроби пов'язувати духовність лише з окремими сферами, аспектами життя людини, наприклад, з релігійною вірою, ставленням до творів мистецтва, літератури, проблем моралі, людських взаємин тощо. **Все, що робить людина, як поводить, чим, якими цінностями, потребами мотивується її активність, можна оцінити з позицій духовності.** Духовністю, її станом можна пояснити сутність поведінки людини, оскільки саме духовність є провідною детермінантою поведінки, діяльності особистості.

У систему цінностей, в контексті яких функціонує духовність, входять, крім моральних, громадянські цінності. Серед них найважливіше місце посідають наступні: почуття патріотизму, ідентичності з національною спільнотою; глибоке усвідомлення ролі рідної мови (мови роду) у життєдіяльності нації, держави; відповідальність за долю нації; повага до інших національних спільнот; естетичні цінності; інтелектуальні цінності; екологічні цінності; валеологічні цінності; світоглядні цінності.

Слід підкреслити, що світоглядні ціннісні орієнтації посідають особливе місце у сфері духовності особистості як неповторної індивідуальності з її прагненнями, сподіваннями, сприйняттям світу, баченням себе в ньому,

усвідомленням та сприйняттям сенсу свого життя, свого призначення. Отже, світоглядні ціннісні орієнтації як складова системи духовних цінностей є базовим утворенням в структурі свідомості та самосвідомості особистості і визначають зміст, сутність Я-концепції особистості.

Наголошуючи на неповторності, індивідуальності людини як суб'єкта духовності, варто водночас підкреслити руйнівний вплив на духовність усвідомлення свого «Я» у відриві від «не-Я». Деструктивність такого самоусвідомлення виявляється у протиставленні себе іншим, у виникненні переконаності у своїй виключності, «вишості» порівняно з іншими. У такої людини виникає спокуса дати свободу виявленню й реалізації будь-яких особистих, і що найгірше – егоїстичних потреб на шкоду інтересам інших людей. Слід наголосити на тому, що егоїзм несумісний з духовністю, оскільки егоїстичні орієнтації є нездоланим бар'єром на шляху до добра і справедливості.

У контексті висловлених міркувань не зайве наголосити на тому, що сенс реалізації особистісного підходу як одного з найважливіших принципів організації педагогічного процесу полягає не лише і не стільки у тому, щоб допомогти вихованцю збагнути себе як особистість, як неповторну індивідуальність, але й у тому, аби сприяти виникненню у нього здатності бачити себе, своє «Я» як частку, складову «Я» інших людей, тобто «не-Я». Досягнення цього компоненту мети особистісного підходу в педагогічному процесі є, безумовно, вельми складним і водночас вирішальним завданням у забезпеченні гуманістичної спрямованості розвитку й саморозвитку особистості як носія духовності.

Очевидно саме цим можна пояснити розвивальний, облагороджувальний вплив на розвиток особистості як потенційно духовної істоти діалогічних настановлень, оволодіння якими веде до формування уміння, бажання, зрештою стійкої потреби слухати, сприймати іншого, не вносячи в це сприймання спотворень. Як зазначав М.М. Бахтін, таке настановлення свідомості й самосвідомості лежить в основі людського буття. Крім того, таке настановлення є запорукою справжньої творчості, умовою руху до повноти форм життя, умовою внутрішньої активності – тобто самоактивності, стійкості особистості [46].

Проведений аналіз низки змістових характеристик духовності дає можливість запропонувати наступне визначення цього поняття:

Духовність ми розглядаємо як багатомірну систему, складовими якої є утворення у структурі свідомості та самосвідомості особистості, в яких у формі ціннісних орієнтацій віддзеркалюється її найбільш актуальні морально-релевантні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності, до інших людей, до себе самої, що стали суб'єктивно значущими регуляторами її активності.

Духовність як глибинна, багатогранна особистісна характеристика людини не виникає в індивіда зненацька, на певному, точно визначеному віковому етапі його психосоціального розвитку, скажімо, підлітковому чи у ранньому юнацькому віці. Зрозуміло, що зазначені вікові віхи в особистісному

становленні індивіда є саме тими періодами, коли в структурі особистості виникають та інтенсивно розвиваються такі складні утворення як моральні переконання, Я-концепція, система світоглядних орієнтацій та ін. Очевидно, на зазначених вікових етапах у структурі особистості можна виокремити й те, що ми відносимо до духовності. Однак феномен духовності, духовні риси особистості, їх початок, безумовно, сягають більш ранніх етапів соціалізації особистості – дошкільного та молодшого шкільного періодів особистісного розвитку дитини. Тому ідеальним, чи в усякому разі нормальним варіантом організації дослідження становлення та розвитку духовності був би той, який передбачає вивчення феномену духовності, починаючи з перших років життя дитини, що було можливо зrealізувати за умови значного розширення вікового діапазону досліджуваних, а також збільшенням тривалості теоретико-експериментального дослідження духовності.

Надзвичайно важлива роль у виникненні, становленні та розвитку духовності особистості належить **вірі** людини у безсмертя душі людської, у її вічне життя, у незнищенність творинь людського духу, у безмежні можливості збагачення духовного життя людини, у вищу силу, в Бога.

Цікаво зауважити, що думка про позитивний вплив віри у вищу ідею, у Бога на становлення духовності особистості, на вияви духовності у реальному житті людини досить поширена серед багатьох сучасних психологів, зокрема американських психологів та психотерапевтів – як теоретиків, так і практиків. Так, Дж.С. Тонінген, Дж.Дж. Коннорс, Р. Тоскова вважають *першим духовним переконанням* віру у трансцендентну сутність, або *Вищу силу* (Бога) [47]. Згадані автори також підкреслюють, що переконливою ознакою наявності у людини стійких переконань в доконечній життєвій необхідності духовності є послідовне й неухильне застосування провідних духовних принципів до буденних ситуацій.

Виняткова роль віри у духовному житті людини зумовлюється багатьма чинниками. Серед них особлива роль належить тим моральним чеснотам, що покладені в основу віри, зокрема християнської, у формі заповідей, які для віруючої людини є внутрішніми інстанціями, регуляторами її духовного життя та поведінки.

Водночас слід підкреслити, що віра може відігравати неоціненну роль у духовному розвитку людини лише у тому випадку, коли особистість у своєму житті справді керується заповідями, нормами, передбаченими певною вірою. Лише та віруюча людина, у котрої віра поєднується з потребою постійного самовдосконалення, подолання в собі негативних якостей, здатна досягати у своєму духовному розвитку вершин досконалості. Отже, релігійна віра може вважатися справді духовним надбанням, внутрішньою сутністю особистості лише за умови, якщо вона допомагає людині виховувати у собі духовні чесноти з метою примноження своїх потенційних можливостей задля творення добра. Без такого зв'язку віра перетворюється в баласт, яким живиться, а точніше – отруюється свідомість та самосвідомість її носія-фарисея.

При аналізі складових духовності, як ми вже говорили, на особливу увагу заслуговують світоглядні ціннісні орієнтації, в яких найбільш рельєфно віддзеркалюється специфіка усвідомлення сенсу життя не лише з точки зору земних, реально існуючих цінностей, але й цінностей вічних, які за певних умов можна віднести до цінностей віртуальних. Над подібними проблемами здатні замислюватись ті, у кого з ранніх років виховали віру у вищу ідею, у безсмертя, незнищенність душі людської, всього того, що створила людина упродовж свого життя, віру у те, що благородні поривання, добрі справи людини, у які вона вклала всю свою душу, всі свої сили, уміння, талант, надовго залишаться у пам'яті співвітчизників, а великі, талановиті, тим паче геніальні стануть надбанням всього людства на віки.

Безсумнівно, що віра у вищу силу, в Бога, у безсмертя душі належить до системи ціннісних орієнтацій, які за умови їх нерозривного зв'язку з моральністю сприяють духовному самовдосконаленню особистості, подоланню рис бездуховності. У зв'язку з цим хочемо висловити наступне міркування, чи радше запитання: чи може людина, у якої світоглядні орієнтації не пов'язані з вірою у вищу ідею, в Бога бути носієм духовності? Відповіді на подібне запитання однозначно вельми проблематично. Однозначно негативну відповідь можна дати лише стосовно так званих войовничих атеїстів, оскільки вони належать до тих людей, котрі намагаються настирливо нав'язувати свої атеїстичні погляди іншим, виявляючи при цьому безпардонність, гвалтування свідомості інших людей – риси, які несумісні з духовністю.

Слід підкреслити, що порівняно з віруючою людиною невіруюча позбавлена низки істотних моментів, що могли б сприяти розвитку у неї духовності. Відомо, приміром, що виконання багатьох релігійних заповідей може вельми позитивно впливати на розвиток у людини деяких важливих рис, без яких важко навіть уявити виникнення та розвиток у людини багатьох духовних особистісних якостей, зокрема таких, як скромність, відповідальність, сумлінність, почуття провини, прагнення до самовдосконалення, готовність до прощення, безкорисливого служіння людям тощо. Особливо слід наголосити на ролі віри у виникненні потреби у самоаналізі, що є важливою базою розвитку здатності до рефлексії.

Визнаючи дієвість як суттєву характеристику духовності, слід наголосити на тому, що одним із найвиразніших особистісних вимірів сили й дієвості духовності є ставлення людини до праці, до себе як суб'єкта праці, діяльності загалом. Така особистісна характеристика як працьовитість за певних умов стає однією з найважливіших характеристик духовності людини. Вельми суттєвим моментом у цьому відношенні є мотивація праці: важливо, щоб людина ставилася до праці не лише як до засобу матеріального забезпечення, а й усвідомлювала та відчувала благородний вплив самого процесу праці на її психічний розвиток, на вдосконалення психічних функцій, здібностей. Праця, яка усвідомлюється людиною найперше в її особистісному, гуманістичному сенсі, є невичерпним джерелом духовного збагачення й зростання особистості.

Слід підкреслити, що праця, мотиви якої не пов'язані з усвідомленням її суспільної, громадянської значущості, її духовного сенсу, може спонукати розум і волю людини до холодного розрахунку, провокувати у людини підлі наміри та вчинки. Праця, яка сприймається людиною лише як засіб здобування матеріальних благ, засіб збагачення, накопичення, спричиняє виникнення таких негативних рис як егоїзм, прагнення до наживи, здириництво, скнарність, намагання домогтися успіху у праці будь-якою ціною. Отже, праця, яка не одухотворена моральним, гуманістичним сенсом, може стати соціально небезпечною, завдати шкоди самій людині, іншим людям, суспільству загалом.

Жадоба до гармонії почуттів, постійна потреба у самовдосконаленні, прагнення жити у вимірах душі, відчуженість від надмірних турбот про матеріальні блага (гроші, кар'єра, слава та інші нікчемні буденні «цінності»), що можуть перетворитися на ненаситне, невгамовне джерело заздрощів, озлобленості та інших нечестивих проявів, що знищують в людині все людське і, зрештою, роблять її нещасливою) – все це та йому подібне дає людині змогу розвивати в собі здатність не тільки бачити, відчувати велич людини як носія духовності, а й активно творити це величне у власному щоденному житті та у взаєминах з навколишніми, передусім у стосунках з рідними, друзями, близькими людьми.

Духовно досконалість особистості притаманна внутрішня свобода, яка не суперечить свободі інших. Завдяки цьому людина відзначається щирістю, визначеністю та стійкістю своїх життєвих поглядів, орієнтацій, переконань, які вона готова, не афішуючи їх, наполегливо й відкрито відстоювати, а водночас і коригувати, уточнювати, вдосконалювати.

Духовність – це здатність бачити незвичайне у буденному, що зумовлює піднесеність, оптимістичну налаштованість життєсприймання духовно довершеної людини. Духовність – це спрямованість у майбутнє, шлях до якого пролягає через подолання буденності та нікчемності – перш за все у своїх власних думках, почуттях, намірах, реальних вчинках.

І ще декілька слів про віру як складову духовності особистості:

Показниками справжньої, а не показної, позірної (демонстративної) віри є здатність людини до **покаяння**, її готовність долати в своїй поведінці те, що несумісне з потребою творити добро, не на словах, а в конкретних справах, вчинками служити іншій людині. Не менш важливою є здатність людини до **прощення** як вияву толерантності та поваги до іншої людини. До того ж, прощення духовно багатою людиною не сприймається як самопожертва чи як вияв великодушності. Прощення у його сутнісному, глибинному сенсі не може мати нічого спільного з якимись егоїстичними мотивами того, хто прощає. Це – вияв внутрішньої потреби, задоволення якої не пов'язане з очікуванням якоїсь нагороди чи хоча б вияву вдячності з боку прощеної людини.

Ми не випадково повели мову про такі явища як «покаяння» та «прощення». Ці поняття, що вживаються майже виключно у контексті віри, можуть бути переведені у площину науково-психологічного аналізу. Подібна зміна

контексту оперування згаданими поняттями та аналізу сутності означуваних ними явищ, вчинків людини жодною мірою не знижує їхньої цінності: покаяння, як і прощення – чесноти високої моральнорелевантної ваги, – незалежно від того, чи розглядати їх як цінності у контексті віри чи поза таким контекстом.

Становлення духовності, духовне самовдосконалення особистості – процес, який нерозривно пов'язаний з розвитком та саморозвитком. Це – складна, напружена діяльність, спрямована на позитивну зміну себе: своїх думок, почуттів, вчинків, на розвиток своїх можливостей, здібностей, на позитивні зміни навколишнього середовища, на подолання буденності, на оволодіння вищим сенсом життя людського. Зрозуміло, що початок і продовження цієї складної внутрішньої роботи великою мірою залежить від таланту наставника, його людяності, мудрості, його відповідальності за долю вихованця.

Якщо розглядати духовний розвиток особистості у контексті процесу її соціалізації, то слід наголосити на необхідності суттєвої перебудови системи освіти і виховання в Україні, в усьому нашому освітньому просторі. З-поміж багатьох напрямів перебудови особлива роль має належати вихованню у памолоді духовності: якими видатними не були б успіхи в освіті учнів, студентів, в оволодінні ними найскладнішими видами інформації, якими б найскладнішими вміннями й навичками не оволодівали вони, ми ніколи не досягнемо найважливішої мети – **виховання особистості-громадянина** – якщо постійно, на всіх вікових етапах становлення та розвитку особистості дитини, процесу її соціалізації не дбатимемо про оволодіння нею системою духовних цінностей, а, отже, духовністю загалом.

Варто підкреслити, що процес соціалізації людини, якій притаманні найважливіші духовні чесноти, зазвичай не буває легким, оскільки доводиться долати спротив різноманітних негативних обставин на шляху до свого самовизначення, що не може мати нічого спільного із зручним, корисливим «життєвлаштуванням»

Без врахування цієї доленосної обставини важко навіть уявити процес соціалізації особистості, якому притаманна гуманістична спрямованість. У зв'язку з цим доцільно згадати наповнену глибоким сенсом думку видатного українського філософа Григорія Сковороди про те, що нічого втішно-го нема у тому, коли людина оволоділа багатьма науками, та не має доброго серця.

У зв'язку з наведеними міркуваннями виникає думка про те, що духовність як феномен, який відзначається своєю універсальністю у розумінні його взаємозв'язку з багатьма особистісними характеристиками людини, а також з огляду на його складність, багатогранність, багатомірність не може бути прерогативою його розгляду, дослідження якоюсь однією наукою. Спроби пов'язати духовність лише з якоюсь однією галуззю людських знань, чи відносити її виключно до віри, як це часто трапляється, є своєрідною монополізацією, яка обмежує можливості збагнути сутність цього феномена. Через таку монополізацію духовність до сьогодні вважається

явищем винятково таємничим, недоступним науковому вивченню. Отже, маємо справу із своєрідною містифікацією феномена духовності. Натомість визнання можливості розгляду, вивчення явища духовності представниками різних наук є абсолютно необхідною умовою досягнення успіху. Зрозуміло, що у вивченні духовності неабиякими можливостями володіє психологічна наука, зокрема психологія особистості.

1.3. Об'єкт, предмет, мета, гіпотези та основні завдання дослідження

Виходячи з інформації, яку ми представили у попередньому розділі, сформулюємо об'єкт, предмет дослідження, визначимо його мету, запропонуємо головні гіпотези, а також визначимо основні завдання дослідження психологічних закономірностей становлення та розвитку духовності особистості.

Об'єкт дослідження – духовність як особистісна характеристика у підлітковому та юнацькому віці.

Предмет дослідження – з'ясування соціально-психологічних чинників та умов розвитку духовності особистості у процесі її соціалізації у підлітковому та ранньому юнацькому віці.

Мета дослідження – з'ясувати соціально-психологічну сутність духовності як утворення в свідомості та самосвідомості особистості, як регулятор її соціальної активності. Дослідити провідні механізми становлення й розвитку духовності у підлітковому та ранньому юнацькому віці, коли проблема життєвого самовизначення набирає особливої актуальності. Дослідити особистісні утворення, здатності особистості, які можуть відігравати особливу роль у її духовному розвитку: рефлексивність, емпатійність, домінанта на особу іншої людини, на інтереси суспільства, що виступають суттєвими внутрішніми спонуканнями до подолання егоцентричних тенденцій.

Виходячи із проведеного на теоретичному рівні аналізу сутності феномена духовності, можна запропонувати **гіпотези** щодо констеляції чинників, умов, їх системних взаємозв'язків, що детермінують процес становлення та розвитку духовності:

– Визнаючи духовність багатограним, універсальним утворенням у свідомості та самосвідомості особистості, ми, таким чином, передбачаємо наявність її тісного взаємозв'язку з низкою особистісних характеристик, що виступають в індивіда у формі його провідних ціннісних орієнтацій, ставлень до найрізноманітніших явищ навколишньої дійсності, до інших людей, до себе самого.

– Маємо підстави вважати, що найбільш тісно духовність пов'язана з феноменом моралі. Тому при дослідженні духовності особливу увагу слід приділяти з'ясуванню того, як досліджуваний усвідомлює такі цінності, як справедливість, відповідальність, чесність та інші морально-релевантні цінності, яким чином оцінює себе як носія таких цінностей, як реагує на їх прояви у поведінці навколишніх та у своїх власних вчинках у конкретних життєвих ситуаціях.

– Важливе значення у з'ясуванні процесу становлення та розвитку духовності має врахування її безпосереднього чи опосередкованого вияву у ціннісних орієнтаціях досліджуваних у сфері громадянських настановлень, естетичних уподобань, екологічних та інших життєво важливих орієнтирів.

– Зважаючи на те, що у духовності людини як мірі її особистісної довершеності з необхідністю має виступати, виявлятися як у плані усвідомлення, так і в реальній поведінці, вчинках її ставлення до таких категорій як добро і зло, у дослідженні духовності особливу увагу слід приділяти таким характеристикам досліджуваного як здатність до рефлексії, емпатійності, схильність до подолання егоцентризму, спонтанна схильність до домінанти на особу іншої людини. Без зв'язку з названими особистісними характеристиками, здатностями процес розвитку духовності практично неможливий.

– Враховуючи наші знання про сутність феномену духовності, маємо підстави вважати, що вельми важлива роль у виникненні та розвитку духовності належить емоційній сфері людини, її почуттям. Духовно розвиненій людині притаманна багатобарвна палітра емоцій, почуттів, розмаїття форм і способів їх вияву: від зворушливих, бурхливих виявів своїх емоційних станів у зв'язку з певними явищами, подіями, вчинками, які стосуються життєво важливих людських цінностей до їх стриманого, зовнішньо майже непомітного, але тим не менш сильного, внутрішньо напруженого переживання. Очевидно тому, спілкуючись з духовно багатою людиною, ми відчуваємо багатство і красу її внутрішнього світу. У неї – естетичне сприйняття навколишньої дійсності, здатність відчувати невичерпність, безкінечність можливостей людини у вибудовуванні за законами краси власного «Я», безкінечність у розгортанні гуманістичних міжлюдських взаємин.

– Серед різноманітних почуттів, які заслуговують на особливу увагу у процесі дослідження духовності людини, окремо слід наголосити на таких як почуття любові та ненависті із відповідними кожному з них формами вияву. Любов і ненависть – два діаметрально протилежні за змістом і наслідками психічні переживання людини, в яких виявляються її ставлення до різних явищ. Якщо любов є абсолютно необхідною умовою виникнення, функціонування та розвитку в людині духовності, то ненависть є переважно руйнівним, деструктивним чинником стосовно духовності. Життєдайна, креативна сила любові є джерелом багатьох морально релевантних та духовних чеснот людини: толерантності, доброти, поваги до людської гідності, прагнення допомогти, а також включає альтруїзм як найвищий прояв моральності особистості. На відміну від любові, ненависть заважає виникненню у людини згаданих чеснот, а якщо раніш вони і були притаманні людині, ненависть знищує їх.

Ненависть, озлобленість, зневажливе ставлення до інших, скупість, заздрість – риси абсолютно несумісні з духовністю. Такою самою мірою несумісними з духовністю є негамовні, безконтрольні пристрасті, прагнення до насолод, що розбещують людину, руйнуючи, знищуючи у ній все людське, перетворюючи її у безвільного раба власних нікчемних потреб.

Проте в житті людини є чимало випадків, ситуацій, явищ, коли ненависть виступає як морально виправдане почуття, котре вимагає від людини не тільки ненавидіти щось, когось, але й активно протидіяти всьому тому, що породжує зло, принижує людську гідність, є втіленням бездуховності.

Завдання дослідження.

1. З'ясувати сучасний стан наукової розробки проблеми духовності, здійснити теоретичний аналіз соціально-психологічної сутності духовності та її розвитку у підлітковому і ранньому юнацькому віці.

2. Дослідити потребово-мотиваційні детермінанти духовного розвитку особистості.

3. Вивчити роль пошуку сенсу життя з позицій віри у вищу ідею в становленні духовності.

4. З'ясувати роль гуманізації міжособистісних взаємин у навчально-виховному процесі як умови розвитку духовності особистості.

5. Вивчити роль естетичних ціннісних орієнтацій у духовному розвитку особистості.

6. Дослідити формування духовності залежно від провідних ціннісних орієнтацій сімейно-родинного виховання.

7. З'ясувати взаємозалежності між духовним розвитком особистості і її віковими та індивідуально-психологічними особливостями.

8. Дослідити особливості розвитку духовності особистості в ціннісно-орієнтаційному контексті сучасного українського суспільства.

1.4. Ознаки духовності та особливості їх виявів у поведінці

Зважаючи на багатогранність, складність самого явища духовності, а внаслідок цього і труднощі у діагностуванні, зокрема у визначенні рівнів розвитку, у розпізнаванні особливостей проявів, ми виокремили систему взаємопов'язаних системних ознак, що можуть слугувати критеріями духовності. Пропонуємо наступні ознаки поведінки та діяльності, за якими можна судити про особистість як носія духовності:

- Переважання у людини піднесених, життєствердних настроїв завдяки багатогранності та перспективності системи морально-релевантних ціннісних орієнтацій, які спрямовані на досягнення реальних, особисто привабливих, а водночас і суспільно значущих цілей у теперішньому та більш віддаленому часовому континуумі.

- Віра у вищу ідею, у велич душі людської, всього, що сотворила людина упродовж життя. Потреба у тому, аби за допомогою власної діяльності, конкретними вчинками долучатися до важливих, небуденних справ.

- Віра у Бога-творця, у безсмертя душі людської, що поєднується з моральністю людини й спонукає її до постійного самовдосконалення, звільнення від скверни, негідних вчинків.

- Яскраво виражена, пристрасна потреба у справедливості. Реальні дії з метою утвердження правди та справедливості як стосовно інших, так і самого себе.

- Актуальність потреби у подоланні в собі негативних рис, прагнення й конкретні дії, спрямовані на самовдосконалення як необхідної умови самореалізації.

- Здатність щиро визнавати свої помилки, переживати почуття провини за скоєні негідні вчинки, що виявляється у готовності до покаяння.

- Виражені почуття самоповаги та поваги до іншої людини, її людської гідності.
 - Виражена тенденція до звільнення від егоцентризму на користь алоцентризму.
 - Стійка потреба й здатність слухати й чути іншого, що виявляється у ширій, неудааній зацікавленості до питань, які хвилюють іншого.
 - Почуття міри і такту у спілкуванні з іншими, у будь-яких діяннях людини.
 - Толерантність, готовність поступитися – якщо це не суперечить принципам, визначальним життєвим принципам.
 - Готовність безкорисливо допомагати іншим, схильність до добродійності та її реальні виявлення.
 - Чуйне, турботливе ставлення до слабких, незахищених людей, людей з фізичними обмеженнями, повага до їх людської гідності, потреба допомагати їм.
 - Стійкі патріотичні почуття, дієва налаштованість на реальні справи, в яких реалізуються почуття громадянського обов'язку.
 - Повага до патріотичних почуттів представників інших національних спільнот, їх мови, традицій, культури.
 - Розвинене соціальне мислення; наявність власних обґрунтованих поглядів на політичні питання, історичні події, різні суспільні явища. Непідвладність тенденційним та хибним стороннім впливам.
 - Усвідомлення мови як неоціненого скарбу людського, народу, нації, як основи національної ідентичності, як реальної бази національної культури.
 - Усвідомлення життєдайної, перетворювальної сили щоденної праці як необхідної умови самоствердження та самореалізації людини, її психічного, особистісного розвитку, як засобу творення добра.
 - Переконаність у високій цінності, святості, сімейних та родинних зв'язків, батьківської та синівської прив'язаності й поваги, любові, турботи, підтримки й конкретної допомоги.
 - Естетична вихованість. Здатність переживати прекрасне в усіх його проявах: у ставленні до довкілля (небо і земля), у сприйманні музики, творів мистецтва, літератури, людських почуттів, взаємин.
 - Категоричний осуд таких рис як підлабузництво, хитрість, брехня, лестощі, лінощі, байдужість, споживацтво, пихатість.
 - Негативне ставлення до настирливого, прискіпливого нав'язування власних поглядів, думок, оцінок іншим людям.
 - Відсутність звички до надміру критичного ставлення до інших (критиканство), що, як правило, поєднується з поблажливстю у ставленні до себе.
 - Бажання й уміння бачити в іншій людині позитивні риси її особистості.
 - Відраза до брутальності, лихослів'я.
 - Негативна оцінка прагнень до накопичення, надмірного матеріального збагачення будь-якою ціною, користолюбства.
 - Турбота про своє фізичне та психічне здоров'я як необхідну умову успішного досягнення особисто значущих, а водночас і суспільно важливих цілей, як умову позитивного самопочування.
 - Повага до суспільних норм, строге їх дотримання, законслухняність.
 - Психологічна готовність до вияву вдячності, прощення та покаяння.
- Зміст запропонованих ознак духовності, як бачимо, відзначається складністю, тісною системною взаємопов'язаністю. Це спонукає до відповіді на запитання: коли, на якому етапі особистісного розвитку духовність стає, так би мовити, «доступною» для людини? Тобто виникає необхідність замислитись над генезою процесу становлення духовності.

На перший погляд, може здатися, що носієм духовності може бути лише людина, яка вже досягла, безумовно високого рівня особистісного розвитку. Це так. Однак, будь-які, навіть найскладніші утворення в структурі особистості, зокрема в структурі її свідомості та самосвідомості мають свою передісторію. Сказане можна проілюструвати за допомогою такого, приміром, утворення як моральні переконання. Відомо, що вони притаманні лише особистості, моральна свідомість та самосвідомість якої досягли високого рівня розвитку. Як показали наші дослідження [48; 49; 50], моральні переконання, як правило, виникають у ранньому юнацькому віці. Однак початкові етапи становлення моральних переконань сягають раннього дитинства. Щоб сприяти виникненню моральних переконань у майбутньому, про це слід дбати вже з перших років морального виховання дитини. Скажімо, виховання слухняності, співчутливості та інших моральних рис у дошкільників є абсолютно необхідною умовою виникнення у них у майбутньому моральних переконань.

Аналогічне міркування доречно стосовно духовності: у генетичному плані духовне становлення дорослої людини своїм корінним сягає раннього дитинства. Хіба не із зворушливої, емоційно багатої, веселково багатобарвної любові дитини до батьків, рідних, прив'язаності до отчого дому, із відчуття краси рідного довкілля виростають у майбутньому високі, ніким нездоланні, дієві почуття патріотизму, відповідальності за долю народу, нації, Вітчизни? Хіба не в ранньому віці – коли дитина з молоком матері у супроводі з колисковою вбирає чарівні звуки рідного слова – закладаються основи шанобливого ставлення до рідної мови на все життя, розуміння великої, незнищенної сили мови свого роду, рідного народу?

Подібні риторичні запитання можна ставити стосовно будь чого, що складає систему духовних цінностей особистості. І кожного разу переконалимось у беззаперечній істинності філософського вислову: **все розпочинається з дитинства.**

Уже в ранньому дитинстві маленька людина здатна відчувати й захоплюватися красою всього, що оточує її: співом пташок, різнобарв'ям й ароматом квітів, дивовижною й незбагненою красою зоряного неба, життєдайною силою сонечка, чарівністю місячної ночі, про що їй лагідно співає матуся у колисковій...

Минатимуть роки, і виховані у любові, красі, злагоді, щирості, взаємоповазі, у любові до всього рідного й повазі до чужого, наші діти з кожним роком все глибше усвідомлюватимуть, переконуватимуться, що сенс життя людського у тому, аби творити добро, боротися за щастя – своє і усіх, хто поруч, усіх-усіх, у кого спільна матінка-земля, одна-єдина на цілім світі Батьківщина, якій наймення **Україна**. За неї, за її щасливу долю вони не лише молитимуться Богу, а й робитимуть все для того, щоб якомога повніше розкрилися й зреалізувалися їхні потенційні, Богом подаровані і примножені у щоденній наполегливій праці над собою ще не цілком розкриті та явні можливості, хисти, таланти.

1.5. Принципові підходи до побудови методики емпіричного дослідження духовності особистості

Враховуючи сутнісну багатогранність феномену духовності як специфічного утворення у структурі свідомості й самосвідомості особистості, цілком резонно погодитись з думкою про те, що способи й засоби з'ясування природи цього феномену, його генези – становлення та розвитку – на різних вікових етапах соціально-психологічної «історії» індивіда є завданням вельми складним.

Складність цього завдання певною мірою зумовлюється ще й тим, що донедавна деяка частина науковців-психологів (а дехто й донині) заперечують доцільність дослідження духовності в рамках психологічної науки: мовляв, духовність – феномен, який можливо збагнути лише на рівні філософських інтерпретацій та узагальнень чи у контексті релігієзнавчих наук. Деякі сумніви стосовно цього питання були й у нас на початковому етапі розробки проблеми духовності. Однак цей бар'єр вдалося здолати завдяки тому, що розгляд феномену духовності ми перевели у площину психології особистості. Цей момент ми розкрили достатньо повно, як нам видається, у теоретичній частині пропонованої монографії (див. 1.1 та 1.2).

Саме завдяки розгляду духовності у контексті психології особистості ми створили реальну можливість для інтерпретації її сутності, особливостей вияву, становлення та розвитку, застосовуючи принципово ті ж методичні засоби, які використовуються при дослідженні психологічних якостей особистості.

Враховуючи запропоноване нами визначення поняття духовності (що знайшло переконливе підтвердження в ході емпіричних досліджень), структурними складовими якої є утворення в свідомості й самосвідомості особистості у формі ціннісних орієнтацій, що віддзеркалюють її найактуальніші морально-релевантні потреби, інтереси, ставлення і здійснюють регуляторні функції у виявах активності людини (стор. 33), ми належне значення у виборі методів дослідження надавали тим, котрі допомагали з'ясувати специфіку відображення духовності у свідомості й самосвідомості досліджуваних, зокрема особливості усвідомлення ними змісту ціннісних орієнтацій та їх значення у життєдіяльності людини загалом, у житті конкретного досліджуваного зокрема.

Крім того, важлива роль належала з'ясуванню того, як учень оцінює себе як носія тієї чи іншої духовної чесноти, які духовні риси хотів би він виробити в собі у найближчій перспективі. Зрозуміло, що з'ясування значених питань передбачало достатньо чітке визначення критеріїв, ознак вияву духовності у поведінці людини, в її вчинках, у різних формах життєтворчості. У цьому плані особливо ефективно прислужилися розроблені нами ознаки духовності та їх вияви у поведінці людини (див. 1.4), які були запропоновані розробникам експериментальних тем нашого комплексного дослідження.

Зважаючи на багатогранність ознак, що можуть засвідчувати наявність та міру представленості у реальній поведінці індивіда рис духовності, під час дослідження особливу роль відігравали тривалі спостереження за

поведінкою досліджуваних у найрізноманітніших життєвих ситуаціях як природних, так і спеціально створюваних дослідником (т.зв. «експериментальні ситуації»).

Винятково важливе значення для отримання по можливості об'єктивних даних про досліджуване явище належить порівнянню результатів спостереження за індивідами двох протилежних категорій: тими, у кого духовні чесноти яскраво виражені і виявляються на високому рівні у будь-яких життєвих ситуаціях та тими, у поведінці яких виразно спостерігається низький рівень розвитку духовних якостей. Порівняння «життєвих історій» представників цих двох категорій досліджуваних давав змогу виокремити низку провідних чинників, умов виховання, що сприяють духовному розвитку дитини, або ж блокують цей процес. Цілком зрозуміло, що проведення таких спостережень, особливо тих, що проводилися тривалий час (до трьох років), передбачав опрацювання виважених планів спостережень, що кожного разу мали свою конкретну мету.

Упродовж усього періоду емпіричного дослідження, що тривав майже чотири роки, було використано низку методичних засобів, вибір яких визначався відповідними завданнями індивідуальних тем на кожному етапі. Оскільки конкретні методики будуть докладно описані у наступних розділах монографії, ми лише коротко згадаємо про деякі з них, а саме про ті, що використовувалися щонайширше у процесі дослідження різних індивідуальних тем комплексної проблемної теми.

Це, насамперед, різні опитувальники, за допомогою яких з'ясувалися здатності учнів до саморефлексії, їхні можливості бачення себе й самооцінки себе як носія духовності. Зрозуміло, що отримані таким способом дані відзначалися значною мірою суб'єктивністю, однак для нас ота міра суб'єктивності мала особливе значення, оскільки саме це давало змогу скласти думку про особливості ставлення учня до себе у контексті проблеми духовності. На цій основі ми могли з'ясувати, якою мірою учень задоволений чи незадоволений своїм внутрішнім світом, чи, можливо, він загалом байдужий до таких питань. Маємо на увазі застосування опитувальників на кшталт СЖО (смісло-життєві орієнтації), а також використання емоційно-рефлексивного методу діагностики картини світу з метою з'ясування особливостей ставлення до себе, до навколишніх, до свого майбутнього тощо.

З метою отримання вагомого дослідного матеріалу щодо ролі потребово-мотиваційного чинника у формуванні духовності діагностувалися полімотиваційні тенденції у Я-концепції особистості.

За допомогою спеціально розроблених анкет відповідного змісту визначалися стилі сімейного виховання. Певне значення мало застосування у дослідженні проєктивних тестів, написання творів на задану тему.

Одним із важливих методичних засобів, що застосовувалися дослідниками всіх індивідуальних тем, були бесіди, плани яких зумовлювались основними завданнями конкретної теми.

Згадані та інші методичні засоби представляють цілісну систему, складові якої є взаємодоповнювальними та такими, що перевіряють один одного,

забезпечуючи цим самим загалом достатньо високий рівень достовірності емпіричних даних, які були отримані в експериментальному дослідженні соціально психологічної сутності феномену духовності, її становлення та розвитку в особистості.

Література до I розділу

1. Bergson A. Le Deux Sources de la Morale la Religion. – Paris, 1932. – p. 333.
2. Франкл В. Доктор и душа. – Санкт-Петербург: «Ювенте», 1997.
3. Алексеевко А.П. Духовність: сутність, еволюція, форми виявлення в етносі. Автореф. докт. дис. – Харків, 2007.
4. Величко В.Н. Развитие духовной личности. – Донецк, 2006.
5. Зеличенко А. Психология духовности. – М.: Изд-во Трансперсонального Института, 1996.
6. Помиткін Е. Психологія духовного розвитку особистості. – К.: Наш час, 2007.
7. Язюн І.А. Духовна еліта у суспільстві: інтелігентність і громадянськість: Збірн. наук. праць. – Вип. 1 (5) – Харків: НТУ, 2003.
8. Савчин М. Духовний потенціал особистості. – Івано-Франківськ: Плай, 2001.
- 8а. Духовний потенціал людини. Вид. 2-е, пер., доп. – Івано-Франківськ: Вид-во «Місто НВ», 2010.
9. Колісник О. Духовний саморозвиток особистості. Соціальна психологія.- 2006. – №1 (15).
10. Летуновский В.В. Психология Духовного Бытия. Ученые записки кафедры общей психологии МНУ им. М.В.Ломоносова, 2002.
11. Афанасьев С.Ф. О первоценности морали в структуре человеческой духовности // Вестник Московского ун-та. Серия 7. Философия. – №1. – 2001.
12. Кизим А.С. Духовність особистості як психологічна проблема. – Слов'янськ, 2006.
13. Белорусов С.А. Психология духовности, веры и религии. – Интернет ресурс. Академия психологии, Библиотека, 2005.
14. Рассел Б. Сущность религии. Психология религиозного мистицизма. Интернет ресурс. Академия психологии. Библиотека, 2005.
15. Медведев М.М., Калашникова Т. Об аналитической психологии Карла Юнга (Взгляд с позиций святоотеческого учения о спасении души: Рукопис, 2005.
16. Ухтомский А.А. Интуиция совести. – СПб.: Петербургский писатель, 1996.
17. Сурожский А. Достичь своей высоты // Московский психотерапевтический журнал. – 2005. – №3.
18. Архимандрит Платон (Игумнов). О бытии человека в мире, Православие и экология. – М., 1997.
19. Архимандрит Софроний (Сахаров). Видеть Бога как Он есть. Stavropegic Monastery of John Baptist/Essex, 1985.
20. Зорин К.В. Христианская психология: органы совершенности: Диссертация на соискание ученой степени кандидата богословских наук. – М., 1999.
21. Михайлов Г. Наша душа. – СПб., 1999.
22. Психотерапия и духовные практики: Подход Запада и Востока к лечебному процессу / Составитель В.Хохлов; пер. с англ. Н.В. фон Бока. – Мн.: Вида- Н, 1998.
23. Буева Л.П. Духовность и проблемы нравственной культуры // Вопросы философии. – 1996. – №2.
24. Платонов Г.В., Косичев А.Д. Проблема духовности личности // Вестник Моск. ун-та. Серия 7. Философия. – №2. – 1998.
25. Лекторский В.А. Духовность и рациональность // Вопросы философии. – 1996. – № 2.
26. Тарасов Г.С. Проблема духовной потребности.. – М.: Наук., 1979.

27. Трач Р. Нігілізм як виклик (Сучасна духовна криза і психологія). Гуманістична психологія, Психологія і духовність // За ред. Романа Трача, Георгія Балла. – Київ: Університетське видавництво «Пульсари», 2005.

28. Bartlett J. & Kaplan J. (Eds.). Bartlett's familiar quotations. 16 th ed / Boston: Little, Brown, 1992.

29. Reich, K. Helmut. Spiritual development: Han F. de Wit's and Stanislav Grof's approaches: (Review article) // Zygon – 2001. – V.36. – N.3. – P. 509–520.

30. de Wit, Han F.. The spiritual path: An introduction to the psychology of the spiritual traditions. Trans. From the Dutch by H. Jansen and L. Hofland – Jansen. Pitsburg, Pa.: Duquense Univ. Press, 1999.

31. Groff, Stanislav. Psychology of the future. Lesson from modern consciousness research. Albany: State Univ. of New York Press., 2000.

32. Wulf, David M. Psychology of religion: Classic and Contemporary. Second rev. ed. New York: Wiley, 1997. – P. 5–9.

33. Zinnbauer, Brian Y., Kenneth I. Pargament et al. Religiousness and spirituality: Unfuzzing the fuzzy // Journal for the Scientific Study of the Religion. – V. 36. – P. 549-564.

34. Barton, Anthony. Humanistic contributions to the field of psychotherapy: Appreciating the human and liberating the therapist// Humanistic Psychologist. – 2000. – V. 28. – №№ 1-3. – P. 231-250.

35. Rogers, C.R. Client centered therapy: Its current practice, implications, and theory. Boston: Houghton Mifflin, 1951.

36. Rogers, C.R. On becoming a person: A therapist's view of psychotherapy. Boston: Houghton Mifflin. 1961.

37. Porter, Gerald. Exploring the meaning of spirituality and its implications for counselors// Counseling and Values. – October, 1995. – V. 40. – P. 69-79.

38. Шевчук З.М. Розвиток потреб і духовності українського суспільства // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. Наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка. Том XII, част. 3. – С. 422-428.

39. Іванченко А.О. Духовність як потенційна сутність креативного росту особистості // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. Наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка. Том XII, част. 3. – С. 179–186.

40. Коропецька О.М. Потреба в самореалізації як форма прояву духовності // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. Наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка. Том XII, част. 3. – С. 238–246.

41. Максимов М.В. Роль музики у формуванні духовності // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. Наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка. Том XII, част. 3. – С. 276-281.

42. Максимова Н.Ю. Формування духовності як умова попередження соціальної дезадаптації особистості // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. Наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка. Том XII, част. 3. – С. 281-289.

43. Болтівець С.І. Психогігієна особистого розвитку: закон самокомпенсації духовних взаємозалежностей // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка. Том XII, част. 3. – С. 43–52.

44. Сковорода Г.С. Твори у 2-х томах. Акціонерне тов-тво «Обереги». – К., 1994.

45. Чижевський Д. Філософія Г.С.Сковороди. – Харків, 2003.

46. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Советская Россия, 1979.

47. Toningan Scott J., Radka T. Toscova, Connors G. J. 6. Spirituality and the 12-step programs: A guide for clinicians// Miller, W/R/ (Ed) Intergrating spirituality into treatment. – Washington, D.C.: American Psychological Association, 1999. P. 111-131.

48. Боришевський М.Й. Моральні переконання та їх формування у дітей. – К., 1979.

49. Боришевский М.И. (ред.). Развитие нравственных убеждений школьников. – К.: Вид-во «Радянська школа», 1986.

50. Боришевський М.Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності. – К.: Академвидав, 2010.

ПОТРЕБОВО-МОТИВАЦІЙНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

У роботах деяких психологів і філософів зустрічається погляд на дух як на принципово новий рівень буття цілісної людської істоти, що якісно відрізняється від психіки [19; 26; 33]. Тим самим стверджується, що дух є не просто вищою формою психічного – він є надпсихічною категорією, яка має особливий онтологічний статус [24]. У такому випадку можна казати лише про взаємозв'язки духовного і психічного життя і виникає сумнів про можливий аналіз духовності в рамках методології психологічної науки.

Інша точка зору, прихильники якої визначають духовну сферу як вищий рівень психічного, дає змогу говорити про духовність і її прояви як про вищі психічні функції (Б.С. Братусь, Л.С. Виготський, В.І. Слободчиков, Є.І. Ісаєв та ін.). При такому розумінні духовності основна методологічна проблема її дослідження піддається розв'язанню, адже будь-яка система наукової психології, навіть суто матеріалістична, включає духовний вимір. Духовним у будь-яких проявах людської психіки є те, що робить її суто людською, на відміну від сфери біологічного й інстинктивного, що також притаманна людині. Розуміючи духовність у такому ключі, досягнути духовну сутність людини можна, розглядаючи такі її психічні утворення, як абстрактне мислення, соціальні та моральні почуття, пошукові або творчі процеси, й особливо – *ієрархію мотивів, спрямованість особистості, ціннісні орієнтації* тощо [24].

Більшість вітчизняних психологів тлумачать духовність як об'єднуючий, стрижневий чинник системи цінностей людини (І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, З.С. Карпенко, О.В. Киричук, О.П. Колісник, В.П. Москалець та інші). М.Й. Боришевський, розглядаючи духовність як одну з суттєвих характеристик особистості, одиницею її виміру вважає ціннісні орієнтації. У систему цінностей, у контексті яких функціонує духовність, вчений включає моральні, естетичні, інтелектуальні, екологічні, світоглядні, валеологічні, громадянські та інші цінності [6; 7]. Вчені виділяють три основні типи цінностей: духовні (які у свою чергу диференціюються на пізнавальні, естетичні, гуманістичні тощо), соціальні (цінності соціальної поваги, соціальних досягнень, соціальної активності тощо) та матеріальні [9]. На думку М.Й. Боришевського, саме духовні цінності детермінують процес духовного становлення особистості.

Цінності, що лежать в основі духовності людини, тісно пов'язані з мотиваційною сферою особистості. Домінуючі типи цінностей формують інтегральну мотиваційну структуру особистості, ціннісні пріоритети реалізуються у цілях поведінки. Цінності лежать в основі мотивів, якими особа керується у своєму житті [43; 44], вони є базальними, «первинними» властивостями особистості, які визначають мотиви її поведінки [4].

Таким чином, в основі процесу духовного розвитку лежить дія комплексу чинників психічного розвитку особистості загалом і значну роль у цьому процесі відіграє, зокрема, мотиваційна сфера.

2.1. Мотиваційна сфера та її роль у духовному розвитку особистості

Становлення особистості, в тому числі й духовне, зумовлюється насамперед розвитком її мотиваційної сфери, яка формується й розвивається шляхом безпосереднього включення особи в систему суспільних відносин. На думку Т.І. Петракової, процес виховання духовності базується на формуванні гуманістичних цінностей і показником ефективності цього процесу є сформованість духовних і моральних цінностей, одним з критеріїв чого є сформованість мотиваційної сфери особистості [31].

Аналізуючи *мотиваційну основу* духовного розвитку особистості, дослідники звертаються до поняття «ставлення», оскільки ставлення людини до будь-чого містить ціннісний компонент, а отже, визначається її ціннісними орієнтирами, а також *мотиваційною сферою* [7]. У мотивах і цілях людини виражається її ставлення до навколишнього світу, яке визначає природу людського вчинку (С.Л. Рубінштейн). Система мотиваційних утворень особистості (її потреби та мотиви) зумовлює вибір і реалізацію конкретного напряму її поведінки та діяльності, детермінує тенденції поведінки та дій і, зрештою, визначає обличчя людини в соціальному плані [3; 4].

Узагальнюючи погляди різних авторів на розуміння мотиваційної сфери особистості, слід констатувати, що позиції вчених узгоджуються в трактуванні її основних характеристик: мотиваційна сфера розглядається як певна сукупність мотивів, яка є ієрархізованою мотиваційною системою. Основними параметрами мотиваційної сфери є її стійкість, зміст та ієрархізованість.

Вагомість і багатоаспектність мотиваційної сфери особистості зумовлюють необхідність осмислення її суті, трактування змісту і структури феномену. Мотиваційна сфера особистості – утворення, соціально детерміноване за своїм походженням, змістом і засобами реалізації. У процесі розвитку мотиваційної сфери відбувається розвиток потреб і мотивів, змінюється їх ієрархія. Ускладнюється структура мотиваційної сфери, змінюється співвідношення спонук, які входять до неї, pojawiaються нові, більш зрілі, інколи суперечливі відношення між ними [25].

Мотивація – сукупність спонукальних чинників, які викликають активність організму і визначають її спрямованість. Термін «мотивація», взятий у широкому значенні, використовується в усіх галузях психології, які досліджують причини і фактори, які ініціюють та енергізують активність людини, а також спрямовують, підтримують і приводять до завершення певного поведінкового акту.

Більшість авторів, праці яких присвячені вивченню мотиваційної сфери особистості, виокремлюючи різні компоненти у структурі цього складного

утворення, одностайно зазначають наявність тісного зв'язку між усіма компонентами системи. Серед компонентів виділяють різні особистісні конструкти: мотиви, цілі й емоції (О.М. Леонт'єв), сукупність латентних психологічних утворень (В.К. Виліонас), актуальні потреби і стійкі латентні мотиваційні утворення (В.І. Ковальов), спонуки-мотиви, потреби, диспозиції, інтереси (М.Ш. Магомет-Емінов), зовнішні та внутрішні спонуки, стимули, валентності, потяги й мотиви (К. Мадсен), певну сукупність потреб, мотивів і цілей (В.Г. Леонт'єв), сукупність стійких мотивів (Р.С. Вайсман).

В основі мотивації поведінки людини лежать два види мотиваційних чинників: *особистісний* і *ситуаційний*. До *особистісних* факторів відносяться мотиваційні диспозиції особистості (потреби, мотиви, настанови, цінності), а до *ситуаційних* – зовнішні умови, що оточують людину (поведінка інших людей, взаємини, оцінки, реакції навколишніх, фізичні умови тощо). Коли аналізуються зовнішні чинники, аналізу перш за все піддаються не об'єктивні параметри середовища, а оцінки й інтерпретації особистістю контекстуальних аспектів власної поведінки, тобто суб'єктивне віддзеркалення об'єктивних умов і те значення, якого людина цим умовам надає. Індивід чинить відповідно до того, як він оцінює та інтерпретує навколишню дійсність. Роль мотиваційних диспозицій зводиться не стільки до прямої детермінації поведінки, скільки до участі у формуванні когнітивних оцінних схем, за допомогою яких людина інтерпретує ситуацію. Наступні дії стають результатом цієї інтерпретації [41].

За своїми проявами і функцією в регуляції поведінки спонукальні чинники можуть бути поділені на два відносно самостійні класи: 1) потреби та інстинкти як джерела активності; 2) мотиви, як причини, що визначають вибір спрямованості поведінки.

Мотив виступає в єдності внутрішнього та зовнішнього спонукання активності людини, в якому проявляється система змістових утворень та моральних цінностей людини. Під час розгляду питання причин виникнення активності організму як джерела активності розглядаються вияви потреб та інстинктів. Коли ж вивчається питання, на що спрямована активність організму, задля чого обираються певні дії, вчинки, досліджуються насамперед прояви мотивів як причин, які визначають вибір напрямку поведінки. Потреба спонукає до активності, а мотив – до спрямованої діяльності. Потреба, конкретизуючись і знаходячи предмет, здатний її задовольнити, перетворюється на мотив.

Будь-яка діяльність і поведінка людини є полімотивованою, тобто регулюється одночасно кількома мотивами або навіть усіма базовими потребами одночасно, адже людина в своїй діяльності об'єктивно реалізує цілу систему ставлень: до предметного світу, інших людей, суспільства і до самої себе [23; 26]. У людини виникає певна ієрархія мотивів, що взаємозумовлюють один одного. Одні мотиви – чинні – посідають провідне місце в ієрархії, здійснюють суттєвий мотиваційний вплив на діяльність людини, частіше актуалізуються (О.М. Леонт'єв). Інші мотиви – потенційні – мають

слабкішу спонукальну силу та знаходяться внизу ієрархії мотивів, незначною мірою впливають на активність людини і часто взагалі не виявляються [2; 21; 23].

Отже, різні мотиви роблять різний внесок у загальну мотивацію діяльності і поведінки, проте внесок кожного окремого мотиву в загальний рівень мотивації має вельми суттєве значення. Тому й ієрархія мотивів попри її відносну стабільність не є абсолютно стійким психічним утворенням. Спонукальна сила, «вага» окремих мотивів може змінюватися під впливом різних соціальних та психологічних чинників, потенційні мотиви можуть актуалізуватися, набувати спонукальної дії, ставати чинними [12].

Вивчення мотивів діяльності потребує проникнення в їх ієрархію, у внутрішню структуру мотиваційної сфери людини, адже це й визначає їх психологічну «валентність». Абстрагована від структури мотиваційної сфери класифікація людських мотивів неодмінно перетворюється в звичайний перелік мотивів. Визначення структурних компонентів мотиваційної сфери особистості має спиратися на поняття «мотиваційний профіль особистості» – особистісне утворення, яке складається з сукупності мотивів, що знаходяться в певній взаємодії між собою і детермінують ефективність провідної діяльності на певному етапі онтогенезу.

2.2. Потреби в духовному розвитку особистості

Проблема джерел людської мотивації належить до числа найгостріших і найскладніших як у методологічному, так і в теоретичному відношеннях. Розглядаючи мотивацію людини як психологічний феномен, вчені зустрілися з багатьма труднощами. Перш за все виникла термінологічна неузгодженість. Невизначеність поняття «мотивація» призвела до того, що в нього стали включати найрізноманітніші процеси детермінації активності людини або формування спонукання до дії чи діяльності. В це поняття можна включити все, адже детермінувати і спонукати може безмежна множина речей і явищ [17]. За влучним висловом Д. Д'юсбери, поняття «мотивація» використовується зазвичай як «сміттєвий кошик» для різних чинників людської поведінки, природа яких є недостатньо зрозумілою [13]. Дійсно, мотивацію пов'язують з потребами і мотивами, світобаченням людини та особливостями її уявлення про себе, особистісними якостями і функціональними станами, з переживаннями, знаннями про середовище і прогнозом його зміни, з очікуваними наслідками і оцінками інших людей [15].

Не краще виглядає становище з поняттям «мотив». Цим словом називають найрізноманітніші психологічні феномени: уявлення та ідеї, почуття і переживання (Л.І. Божович); потреби та потяги, спонукання і схильності (Х. Хекхаузен); бажання, звички, думки та почуття обов'язку (П.А. Рудік); морально-політичні настанови і помисли (А.Г. Ковальов); психічні процеси, стани і властивості особистості (К.К. Платонов); предмети зовнішнього світу (О.М. Леонтьєв); настанови (А. Маслоу) і навіть умови існування (В.К. Вілюнас) [16]. Тільки у зарубіжній психології існує приблизно 50 теорій мотивації, в яких мотив тлумачиться найрізноманітнішим чином.

Аналізуючи такий стан проблеми, О.М. Леонтьєв наголошує на тому, що праці, присвячені проблемі мотивації, майже неможливо систематизувати через те, що поняття, які дослідники називають терміном «мотив» надзвичайно різні, і само це поняття перетворилося на «великий мішок», що містить найрізноманітніші речі.

Результатом такої термінологічної неузгодженості стають значні труднощі, з якими зустрічаються педагоги-практики, що мають справу з вихованням особистості. Так, педагог Л.П. Кічатинов ставить слушне запитання: як за такої різноплановості тлумачення «мотиву» педагогам вийти на практичний шлях його формування? Автор справедливо зауважує, що перетворення поняття «мотив» на «великий мішок» або «сміттєвий кошик» призводить до закриття низки педагогічних перспектив [16].

Виходячи з окресленого стану розробленості проблеми мотивації та мотиву і пов'язаної з цим складності застосування теоретичних розробок до практики виховання, доцільно зосередити увагу на проблемі вищих духовних потреб, які є визначеними більш чітко.

Суть життя людини на Землі, на думку П.Р. Ігнатенка, полягає у задоволенні власних різноманітних потреб. Під потребою розуміють стан особистості, що вимагає вступати у взаємовідносини з навколишньою дійсністю для збереження свого існування, функціонування та забезпечення розвитку, успішної життєдіяльності, пізнання і освоєння світу, самореалізації у ньому. Як первинні потреби (біологічні – в їжі, житлі, одязі тощо), так і вторинні (соціальні, духовні – у знаннях, оволодінні соціальним досвідом, у праці, творчості, спілкуванні, самовизначенні, суспільному статусі тощо) виникають під впливом конкретних внутрішніх і зовнішніх умов та активізують пізнавальну, емоційну й волюву сфери особистості, спонукають її до дії, пошуку об'єктів для задоволення цих потреб. Потреби – це фундаментальна якість особистості, що визначає спосіб і спрямованість її життя, дій та поведінки, характер ставлення до дійсності [17].

До розуміння сутності потреб як важливого компоненту мотиваційної сфери людини існує багато теоретичних підходів. Однак досі не створено повної класифікації людських потреб. Більш того, Вірджинія Н. Квінн стверджує, що завдання класифікації усіх потреб людини є таким, яке неможливо розв'язати, оскільки потреби характеризуються розмаїттям і багатством видів та груп [18]. Проте, багато дослідників намагалися розв'язати цю задачу, виокремлюючи в основі мотивації поведінки й діяльності людини наступні потреби: матеріальні, духовні й соціальні; вітальні, соціальні та ідеальні (В.П. Сімонов); природні та культурні; матеріальні та духовні (А.В. Петровський); суспільні та особисті (П.А. Рудік); потреби у речовині, енергії та інформації (Б.Ф. Ломов); природні, духовні та соціальні (В.Г. Асєєв, О.М. Леонтьєв, В.А. Крутецький) [34]. При цьому, *біологічні потреби* (харчова, статеві потреби, потреба самозбереження тощо) розглядаються як *нижчі*, а *духовні*, специфічно людські потреби (інтелектуальні, естетичні, творчі тощо), які мають іншу природу – соціальну, характеризуються як *вищі* [5; 23].

У детермінації активності людини біологічні та духовні потреби переплітаються доволі складним чином. У часовому ракурсі біологічні потреби є первинними, а духовні формуються пізніше. У структурно-функціональному плані духовні потреби є визначальними – вони не лише підпорядковують собі реалізацію біологічних потреб, вони є своєрідним індикатором рівня розвитку людини. Чим більшою мірою духовні потреби представлені у мотиваційній сфері людини, тим більш розвинутою вважається особистість.

Між біологічними та духовними потребами може виникати певний конфлікт, що призводить до складних життєвих проблем. Недооцінка, зневажання природних потреб може призвести до відриву людини від базових складових її життя, до підміни реального життя ідеалізованими моделями. І, навпаки, втеча у прагматизм, відмова від вищих смислів значно збіднює існування людини, принижує її до рівня лише безпосередніх актуальних потреб, відсторонює від найвеличніших культурних досягнень цивілізації [34].

В.О. Сухомлинський, вважаючи людські потреби великим двигуном розвитку особистості, надавав належного значення первинним, матеріальним потребам. У вітчизняній літературі часто зустрічається негативне ставлення до ролі і значення матеріальних потреб у житті людей – прагнення особи до матеріального благополуччя іноді вважається чимось негідним, ганебним. На думку ж педагога, допоки люди живуть у суспільстві, де задоволення їх перших життєвих потреб залежить від заробітку, матеріальний стимул не може втратити для них значення, і тому спиратися лише на моральні стимули значило б відриватися від життя [37].

Виходячи з цього, вельми важливою проблемою всебічного розвитку особистості педагог вважав виховання культури потреб. Завдання виховання Сухомлинський бачив не тільки в тому, щоб виховати різнобічні матеріальні і духовні потреби. Значно складнішим педагогічним завданням він вважав гармонійний розвиток матеріальних і духовних потреб. Як необхідну умову гармонійного розвитку особистості педагог розглядав наявність у житті людини діяльності, спрямованої на становлення і задоволення саме духовних потреб. Отже, не заперечуючи важливості матеріальних потреб, В. Сухомлинський віддавав пріоритет потребам якісно іншого, вищого порядку – потребам духовним. В узвищенні потреб він бачив шлях до розв'язання багатьох проблем, у тому числі і тих, що так гостро постають у сучасному соціумі.

Таким чином, багато дослідників в основі духовного розвитку людини бачать розвиток її потреб від нижчих до вищих, завдяки чому відбувається трансформація свідомості та самосвідомості [26; 33; 35]. У процесі духовного розвитку особистості на зміну ієрархії вузькоособистісних потреб, життєвих взаємовідносин і особистісних цінностей, що визначають прийняття рішень людиною, приходять орієнтація на широкий спектр загальнолюдських і культурних цінностей, які не перебувають між собою в ієрархічних відносинах, а допускають альтернативність. Духовність суб'єкта

проявляється у відповідальному прийнятті й слідуванні вищим зразкам людської культури, вона пов'язана з засвоєнням вищих цінностей буття людини як власних [35].

О.М. Леонтєв, розкриваючи шлях розвитку людської особистості, окреслив наступний напрям розвитку людських потреб: спочатку особа діє задля задоволення своїх елементарних, вітальних потреб з метою підтримки свого існування, а далі вона починає задовольняти свої вітальні потреби й підтримувати своє існування для того, щоб діяти задля досягнення цілей, які відповідають її вищим потребам, щоб робити справу свого життя. Саме цей шлях є характерним для розвитку людини як особистості. Виходячи з цього, можна стверджувати, що саме актуалізація потреб вищого рівня виступає важливим джерелом розвитку духовності особистості [23].

На думку В. Квінн, найбільш розгорнута класифікація потреб і мотивів людини – ієрархічну модель мотивації у вигляді піраміди – вдалося створити Абрахаму Маслоу [18]. Американський психолог розглядав потребу сферу людини як ієрархію різних потреб – від найпримітивніших, біологічних до потреб вищих рівнів, найтонших (таких, як прив'язаність до інших людей, потреба в повазі з боку інших і в повній самореалізації), впорядковуючи потреби відповідно до їх ролі в розвитку особистості.

Теорія А. Маслоу акцентує на тому, що потреби, які знаходяться на верхівці піраміди, можуть впливати на поведінку людини лише після того, як задоволені потреби, що посідають нижчі рівні. Шлях до розкриття потенційних можливостей індивіда – до його самореалізації – відкривається лише після задоволення його біологічних потреб, вищі потреби можуть виявитися тільки після того, як задоволені більш примітивні. Отже, *фізіологічні потреби* виступають на перший план. За ними йде *потреба у захищеності, безпеці* (фізичній і психологічній), задоволення якої уможливорює розвиток *потреби у належності та любові* (в емоційних контактах, у доброму ставленні, любові, у прийнятті певним суспільством, в об'єднанні, належності до групи тощо). Задоволення потреб трьох згаданих категорій сприяє розвитку в індивіда *самоповаги* і поступово перетворює його на творчу особистість, здатну піклуватися про інших людей і про благополуччя людства. Таким чином особистість сягає стадії *самореалізації (самоактуалізації)*.

Самоактуалізація – прагнення людини якнайповніше виявити, розвинути та реалізувати свої можливості, прагнення бути тим, ким вона може бути. Потреба в самоактуалізації, згідно з А. Маслоу, відноситься до рівня духовної реальності в людині та є універсальною життєвою духовною цінністю. Чинником мотивації для людей, що досягають стадії самоактуалізації, є вищі, духовні цінності – істина, креативність, краса, доброта, цілісність, любов до життя, унікальність, справедливість і самодостатність [10; 26; 27].

А. Маслоу окреслив ідеальний шлях саморозвитку особистості, який може здолати лише незначна частина індивідів. Понад 90% людей зупиняються на рівні пошуку захищеності та доброго ставлення, що спричинюється

низкою чинників, одним з яких є вплив соціального середовища. Сучасна людина живе в певному соціумі, який виступає важливим чинником формування духовності особистості. Засновники гуманістичного підходу в психології А. Маслоу і К. Роджерс підкресливали, що середовище, яке оточує особистість, може сприяти її руху в напрямі самоактуалізації або гальмувати його. На думку К. Роджерса, необхідно створювати умови, сприятливі для збереження духовності, духовного зростання людини та її самоактуалізації. Лише суспільство, структура якого сприяє повному розвитку кожного, здатне забезпечити можливість повної самореалізації найбільшій кількості його членів [10].

На жаль, у сучасних соціально-економічних умовах проблема розвитку особистості, реалізації потреби в самоактуалізації людей відступає на другий план, найактуальнішим завданням багатьох категорій населення стає задоволення потреб більш низьких порядків. З огляду на сказане, чи не найголовнішим завданням педагогічної діяльності освітніх закладів є формування духовності підростаючого покоління. Будь-яке суспільство потребує високодуховних громадян, здатних мислити та діяти задля суспільного блага. Такі люди є стрижневим фондом нації та держави. Головну роль у відродженні духовності особистості і подоланні духовної кризи суспільства належить відіграти освіті, яка має повернутися до виконання своєї основної функції – формування гармонійно розвиненої, високодуховної особистості. Реформування системи державної освіти у зазначеному напрямі ставить перед сучасною наукою завдання психолого-педагогічного обґрунтування процесу духовного розвитку особистості, розробки програм розвитку духовності молоді, оновлення змісту і методів навчання школярів та студентів [33].

2.3. Дослідження особливостей мотиваційної сфери особистості в контексті її духовного розвитку

На основі теоретичного аналізу наукових праць, присвячених феномену духовності, було здійснено емпіричне дослідження особливостей мотиваційної сфери особистості як детермінанти її духовного розвитку.

Об'єктом дослідження став розвиток духовності особистості, **предметом** – потребово-мотиваційні детермінанти духовного розвитку особистості в юнацькому віці. **Мета** роботи полягала у вивченні особливостей детермінації духовного розвитку особистості з боку потребово-мотиваційної сфери.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали психологічні концепції духовності (М.Й. Боришевський, В.П. Зинченко, В.В. Знаков, З.С. Карпенко, О.П. Колісник, А. Маслоу, В.П. Москалець, В.М. М'ясищев, Е.О. Помиткін, М.В. Савчин, В. Франкл, Е. Фромм та ін.), положення про сутність і закономірності раннього юнацького віку (Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, Д.Б. Ельконін, І.С. Кон, І.В. Дубровіна, А.К. Маркова, М.І. Алексеева та ін.); праці, присвячені вивченню мотиваційної сфери як невід'ємної складової особистості (М.І. Алексеева, Л.І. Божович, Б.І. Додонов, С. Занюк,

Є.П. Ільїн, В.І. Ковалев, Г.С. Костюк, О.М. Леонт'єв, В.С. Мерлін, М.М. М'ясищев, М.С. Неймарк, С.Л. Рубінштейн та ін.).

Вивчення особливостей потребово-мотиваційних детермінант духовного розвитку особистості було здійснено за допомогою наступних **методик**:

1. Методика «Духовний потенціал особистості» (автор Е.О. Помиткін), призначена для виявлення трьох найважливіших характеристик духовного розвитку: 1) духовного потенціалу, який інтегрує вольові якості характеру та духовну спрямованість особистості; 2) розподілу духовного потенціалу в структурі особистості (у підструктурах спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту та психофізіології); 3) орієнтації особистості на духовні цінності: гуманістичні, естетичні, екологічні, цінності пізнання, самовдосконалення та самореалізації [33].

2. Методика діагностики особистісних і групових базових потреб, яка дає змогу виявити базові потреби-мотиватори (А. Маслоу) особистості і групи. Домінуючими можуть бути матеріальні потреби, потреби у безпеці, соціальні потреби, потреба у визнанні або потреба у самореалізації [39].

3. Опитувальник «Життєві цілі» (Автори Е. Дісі, Р. Райан в адаптації Н.В. Ключової, В.І. Чиркова), за допомогою якого можна виявити розподіл цінностей особистості у порядку зменшення їх значущості: від найбільш значущих для особи до найменш вагомих.

4. Методика діагностики реальної структури ціннісних орієнтацій особистості (автор С.С. Бубнова), спрямована на вивчення реалізації ціннісних орієнтацій особистості в реальних умовах життєдіяльності [8].

5. Методика діагностики мотиваційної структури особистості (автор В.Е. Мільман), яка дає можливість діагностувати мотиваційний і емоційний профілі особистості [30].

6. Методика дослідження системи життєвих смислів (автор В.Ю. Котляков) – інструмент для визначення змісту системи життєвих смислів, що дозволяє визначити, які категорії життєвих смислів і в якому співвідношенні представлені в системі життєвих смислів досліджуваного).

7. Математично-статистична обробка одержаних даних здійснювалася за допомогою комп'ютерної програми SPSS for Windows 11.

Характеристика вибірки. досліджувались учні 10–11-х класів середньої загальноосвітньої школи №92 ім. Івана Франка Києва віком від 15 до 17 років (загальна кількість – 86 осіб).

Аналіз отриманих емпіричних даних.

1. За даними методики Е.О. Помиткіна «Духовний потенціал особистості» ми поділили вибірку на три групи за показником потенціалу духовного розвитку: *1 групу* склали учні з низьким балом (12%), у *2 групу* увійшли школярі з середнім показником духовного розвитку (66%), у *3 групу* – старшокласники з високим потенціалом духовного розвитку (22%). Показники рівня потенціалу духовного розвитку особистості, виявлені в трьох зазначених групах, суттєво відрізняються між собою: усереднений

бал показника духовного потенціалу в 1 групі склав 9,38, у 2 групі – 17,89, і в 3 групі середній показник склав 28,33. Ці дані мають достовірні розбіжності – на високому рівні статистичної значущості ($p \leq 0,001$) за критерієм Крускала-Уолліса.

Методика крім виявлення духовного потенціалу особистості дає змогу визначити також її орієнтацію на духовні цінності (гуманістичні, естетичні, екологічні, цінності пізнання та самопізнання, самовдосконалення, самореалізації). Показники рівня орієнтації на духовні цінності учнів з різним духовним потенціалом представлені у таблиці 2.1.

5–7 балів свідчать про високий рівень орієнтації на певну цінність; 3–5 балів – про середній рівень; 0–3 бали – про низький рівень.

Таблиця 2.1

Домінанти духовної ціннісної орієнтації учнів

Ціннісні орієнтації	Рівень орієнтації на групи цінностей, у балах			Рівень значущості розбіжностей між групами
	1 група	2 група	3 група	
Гуманістичні	1,75	2,58	3,93	$p \leq 0,001$
Естетичні	0,5	2,11	4,33	$p \leq 0,001$
Екологічні	1,75	2,78	4,2	$p \leq 0,002$
Пізнання та самопізнання	1,25	2,31	3,67	$p \leq 0,001$
Самовдосконалення	0,5	2,2	3,0	$p \leq 0,001$
Самореалізація	1,75	3,31	4,6	$p \leq 0,001$
Відповідальність	1,875	2,69	4,53	$p \leq 0,001$

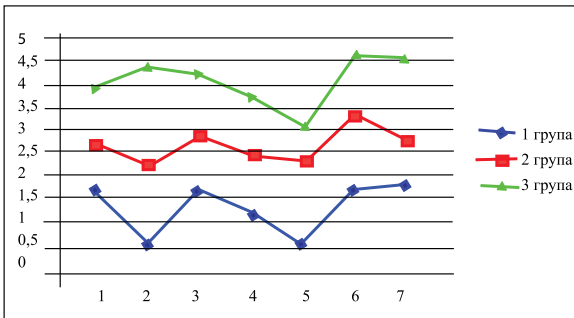

Рис. 2.1. Рівень орієнтації школярів з різним потенціалом духовного розвитку на духовні цінності

Групи: 1 група – учні з низьким потенціалом духовного розвитку; 2 група – школярі з середнім духовним потенціалом; 3 група – старшокласники з високим потенціалом.

Цінності: 1 – гуманістичні; 2 – естетичні; 3 – екологічні; 4 – пізнання та самопізнання; 5 – самовдосконалення; 6 – самореалізації; 7 – відповідальність.

Табл. 2.1 і рис. 2.1. демонструють наявність істотних розбіжностей між групами за рівнем орієнтації на різні групи цінностей. Міра орієнтації учнів з високим потенціалом духовного розвитку на духовні цінності є значно вищою порівняно зі школярами, яким властивий середній духовний потенціал, і особливо порівняно зі старшокласниками з низьким духовним потенціалом. Розбіжності між групами є достовірними за всіма виокремленими Е.О. Помиткіним групами духовних цінностей на високому рівні статистичної значущості (див. табл. 2.1).

2. За результатами методики «Діагностика структури ціннісних орієнтацій особистості» (С.С. Бубнової) ми побудували ієрархію ціннісних орієнтацій окремо по виділених групах досліджуваних (табл. 2.2 і рис. 2.2).

Таблиця 2.2

Структура ціннісних орієнтацій юнаків і дівчат з різним рівнем духовного потенціалу

№	Цінності	Рангові значення		
		1 група	2 група	3 група
1.	Присмне проведення часу, відпочинок	4,14	4,3	3,8
2.	Високе матеріальне благополуччя	3,57	3,02	2,53
3.	Пошук і насолода прекрасним	3,07	2,99	4,8
4.	Допомога і милосердя до інших людей	3,21	4,24	5
5.	Любов	3,86	3,83	3,93
6.	Пізнання нового у світі, природі, людині	2,43	2,94	4,07
7.	Високий соціальний статус і керування людьми	3,86	3,35	3,67
8.	Визнання і повага до людей і вплив на навколишніх	4,07	4,91	4,8
9.	Соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві	1,71	2,43	2,93
10.	Спілкування	2,29	2,99	3,27
11.	Здоров'я	3,29	3,66	4,07

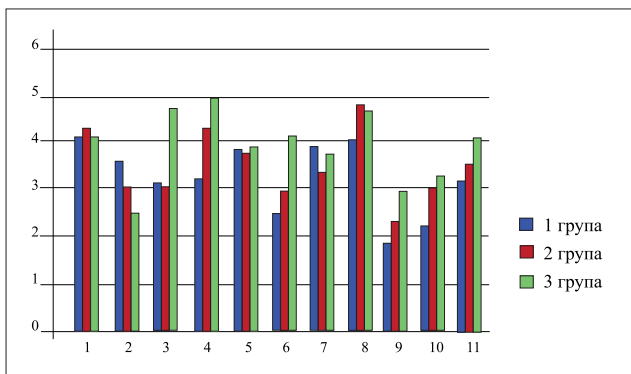

Рис. 2.2. Ціннісні орієнтації учнів з різним потенціалом духовного розвитку особистості

Цінності: 1 – приємне проведення часу, відпочинок; 2 – високе матеріальне благополуччя; 3 – пошук і насолода прекрасним; 4 – допомога і милосердя до інших людей; 5 – любов; 6 – пізнання нового у світі, природі, людині; 7 – високий соціальний статус і керування людьми; 8 – визнання і повага до людей і вплив на навколишніх; 9 – соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві; 10 – спілкування; 11 – здоров'я.

Ми виявили значущі розбіжності (за критерієм Крускала-Уолліса) між групами за показниками важливості для учнів наступних ціннісних орієнтацій:

1. **Пошук і насолода прекрасним.** Розбіжності між 1 і 2 групами, з одного боку, і 3 групою, з іншого, є значущими на рівні $p \leq 0,002$. Так, естетичні цінності, що проявляються у бажанні сприймати й створювати прекрасне, в інтересі до проявів краси у творах мистецтва, природі та людській душі, схильності до пошуку краси у явищах світу і характерах людей тощо, є значно важливішими для учнів 3 групи порівняно зі школярами, які склали 1 і 2 групи.

2. **Допомога іншим людям і милосердне ставлення до них.** Виявлені розбіжності (достовірні на рівні значущості $p \leq 0,008$) між трьома групами. Гуманістична ціннісна орієнтація, яка проявляється у доброті, людяності, бажанні приносити користь ближнім, країні, людству, світові, прагненні турбуватися про людей, альтруїзмі тощо, має найменшу важливість для учнів з низьким потенціалом духовного розвитку, середньою мірою виражена у школярів з середнім рівнем духовного розвитку, і найбільш важливою вона є для старшокласників, яким властивий високий потенціал духовного розвитку.

3. **Пізнання нового у світі, природі, людині.** Розбіжності між показниками виразності даної ціннісної орієнтації виявлені між групами і є значущими на рівні $p \leq 0,017$. Найменш важливим пізнання нового у світі, природі, людині є для школярів 1 групи, середньою мірою виражене в досліджуваних, які склали 2 групу, і найбільшою мірою є значущим для старшокласників 3 групи.

4. **Спілкування.** Розбіжності між групами є статистично значущими на рівні $p \leq 0,05$: для представників 1 групи спілкування є найменш важливою цінністю, середню вартість воно має для досліджуваних, які склали 2 групу, і найбільш значущою дана ціннісна орієнтація є для респондентів 3 групи.

5. **Високе матеріальне благополуччя** є найбільш важливою цінністю для молодих людей з низьким рівнем духовного розвитку, середньою мірою є значущим для учнів з середнім рівнем духовності та найменшого значення ця ціннісна орієнтація має у групі піддослідних з високим духовним потенціалом (див. табл. 2.2 і рис. 2.2). Зазначені розбіжності є достовірними на рівні статистичної значущості $p \leq 0,05$.

Виділені ціннісні орієнтації автор ділить на три групи:

Духовні цінності: 1) пошук і насолода прекрасним (естетичні ціннісні орієнтації); 2) допомога і милосердя щодо інших людей, цінність любові

(гуманістичні ціннісні орієнтації); 3) пізнання нового у світі, природі, людині (пізнавальні ціннісні орієнтації).

Соціальні цінності: 1) приємне проведення часу, відпочинок; 2) високий соціальний статус і керування людьми; 3) визнання та повага людей і вплив на навколишніх; 4) соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві; 5) спілкування.

Матеріальні цінності: 1) високе матеріальне благополуччя; 2) здоров'я.

Узагальнені бали, отримані по групах цінностей, які є важливими для старшокласників з різним рівнем духовного розвитку, дали змогу зробити наступні висновки стосовно домінування в піддослідних виокремлених груп цінностей – духовних, соціальних і матеріальних. Так, у юнаків і дівчат з високим рівнем духовного розвитку переважають духовні цінності, на другому місці у них знаходяться соціальні цінності, а на третьому – матеріальні. Для молодих людей із середнім духовним потенціалом найбільш значущими є соціальні ціннісні орієнтації, друге місце посіли духовні ціннісні орієнтації, третє – матеріальні. У досліджуваних з низьким рівнем духовного розвитку переважаючими є матеріальні цінності, друге за важливістю місце посідають соціальні ціннісні орієнтації і третє місце – духовні. Наведені дані наочно представлені у табл. 2.3 і рис. 2.3.

Таблиця 2.3
Домінуючі групи цінностей старшокласників із різним рівнем духовного потенціалу

Групи цінностей	Показники важливості, у балах		
	1 група	2 група	3 група
1. Духовні	3,14	3,5	4,5
2. Соціальні	3,21	3,6	3,7
3. Матеріальні	3,43	3,34	3,3

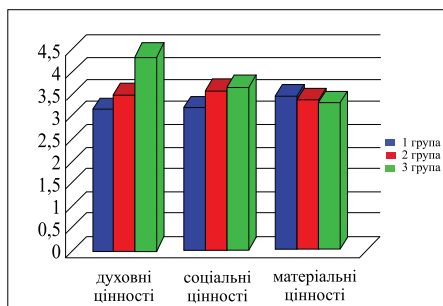

Рис. 2.3. Домінуючі цінності учнів з різним рівнем духовного розвитку

Групи цінностей: 1 – духовні; 2 – соціальні; 3 – матеріальні.

Отже, за результатами методики С.С. Бубнової, в юнаків і дівчат з високим потенціалом духовного розвитку домінуючою є орієнтація на духовні

цінності (гуманістичні, естетичні, когнітивні); молоді люди, яким властивий середній рівень духовного розвитку, більшою мірою орієнтуються на соціальні цінності; учні з низьким рівнем духовного потенціалу – на матеріальні цінності.

3. За даними **опитувальника «Життєві цілі»** ми розподілили цілі у порядку зменшення їх важливості для учнів окремо по групах (від більш значущих до менш значущих) і побудували ієрархії життєвих цілей учнів – представників 3-х груп. Дані представлені у табл. 2.4 і рис. 2.4.

Таблиця 2.4
Значущість життєвих цілей для школярів з різним потенціалом духовного розвитку

№	Життєві цілі	1 група		2 група		3 група	
		ранг	місце	ранг	місце	ранг	місце
1.	Свобода, відкритість і демократія в суспільстві	10	12-13	8,33	9-10	10,07	14
2.	Безпека і захищеність	7,75	8	7,71	7	8,57	10
3.	Служіння людям	11,88	14	11,02	15	8,21	8-9
4.	Влада і вплив	9,25	10	9,8	13	11,43	15
5.	Популярність	10	12-13	8,49	11	9,71	11
6.	Автономність	6	3-4	6,11	3	7,5	5
7.	Матеріальний успіх	6,5	5	7,67	6	8,21	8-9
8.	Багатство духовної культури	9,88	11	9,02	12	6,93	4
9.	Особистісне зростання	6,63	6	7,4	5	5	2
10.	Здоров'я	3,5	2	4,64	2	3,21	1
11.	Прив'язаність і любов	2,75	1	4,36	1	5,36	3
12.	Зовнішня привабливість	8,63	9	8,33	9-10	7,93	6
13.	Чуттєві задоволення і насолоди	6	3-4	7,76	8	9,93	12-13
14.	Міжособистісні контакти і спілкування	7,13	7	7,38	4	8	7
15.	Багате духовно-релігійне життя	14,13	15	10,76	14	9,93	12-13

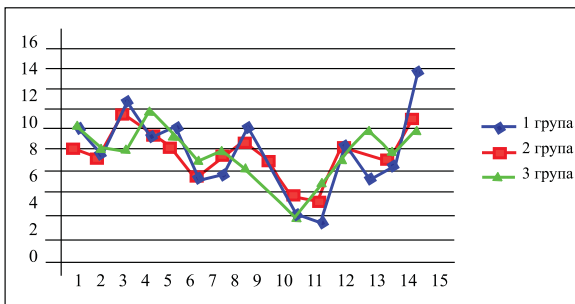

Рис. 2.4. Значущість життєвих цілей для школярів з різним потенціалом духовного розвитку

Цінності: 1 – свобода, відкритість і демократія в суспільстві; 2 – безпека і захищеність; 3 – служіння людям; 4 – влада і вплив; 5 – популярність; 6 – автономність; 7 – матеріальний успіх; 8 – багатство духовної культури; 9 – особистісне зростання; 10 – здоров'я; 11 – прив'язаність і любов; 12 – привабливість; 13 – чуттєві задоволення і насолоди; 14 – міжособистісні контакти і спілкування; 15 – багате духовно-релігійне життя.

Простежуються значущі розбіжності (за Н-критерієм Крускала-Уолліса) між рангами окремих життєвих цілей у респондентів досліджуваних груп, які віддзеркалюють різні рівні важливості для учнів наступних життєвих цілей:

1. **Служіння людям** (прагнення працювати на благо суспільства, допомагати знедоленим, допомагати людям зробити своє життя щасливим) є значно важливішою життєвою цінністю для учнів з високим потенціалом духовного розвитку порівняно зі школярами з низьким і середнім потенціалом. Це підтверджується виявленими значущими розбіжностями (на рівні статистичної значущості $p \leq 0,029$) між показниками важливості цієї цілі для учнів 1 і 2 груп з одного боку, і досліджуваних 3 групи, з іншого.

2. Схожа тенденція спостерігається відносно такої життєвої цілі як **особистісне зростання**. Постійне самовдосконалення, реалізація своїх здібностей і задатків, прагнення до згоди з самим собою є значно важливішим для учнів з високим потенціалом духовного розвитку, ніж для школярів з середнім і низьким рівнем духовного розвитку. Зазначені розбіжності між 3 групою, з одного боку, і 1 та 2 групами, з іншого, є значущим на рівні $p \leq 0,05$. Зазначена життєва ціль у 1 групі посідає 6 місце, у 2 групі – 5 місце. На противагу їм старшокласники, що склали 3 групу, відвели їй 2 місце.

3. Значні розбіжності між рангами (на рівні $p \leq 0,05$) зафіксовані під час аналізу такої життєвої цілі як **чуттєві задоволення і насолоди**. Прагнення мати життя, наповнене задоволеннями і розвагами, набувати нового чуттєвого досвіду є значно важливішою цінністю для юнаків і дівчат з низьким потенціалом духовного розвитку порівняно зі школярами з високим потенціалом. Так, учні 1 групи чуттєвим задоволенням і насолодам відвели 3-4 за значущістю місце (разом з автономією), тоді як у 3 групі ця життєва мета посіла лише 12-13 місця (які вона ділить з духовно-релігійним життям).

Сутність життєвої цілі під назвою **«Багате духовно-релігійне життя»** полягає в прагненні людини любити Бога, говорити і думати про нього, жити відповідно до його волі, брати участь у релігійних обрядах тощо. Віра у вищу силу, в Бога, у безсмертя душі належить до системи ціннісних орієнтацій, які сприяють (за умов наявності зв'язку між вірою людини та її моральністю) духовному самовдосконаленню особистості, подоланню рис бездуховності (М.Й.Боришевський). За показниками рангу, що є індикатором міри важливості для особи цієї цілі, близькими між собою є групи 2 і 3, які суттєво відрізняються від 1 групи ($p \leq 0,05$). Хоча за місцем, яке посідає ця життєва ціль в уявленнях представників різних груп, значущі розбіжностей не спостерігається, однак за рангом відмінності між 2 і 3 групами, з одного боку, і 1 групою, з іншого, є значущими.

4. За «Методикою дослідження системи життєвих смислів» (В.Ю. Котлякова) був визначений зміст системи життєвих смислів, тобто з'ясовано, які категорії життєвих смислів і в якому співвідношенні представлені в системі життєвих смислів піддослідних юнаків і дівчат.

Порівнюючи отримані результати, слід пам'ятати, що чим меншою є сума рангових значень по кожній категорії смислів, тим більшу вагу ця категорія має у системі життєвих смислів, і навпаки. Залежно від отриманої суми рангових значень по кожній з категорій, ми оцінювали представленість кожної з категорій з груповій системі життєвих смислів окремо по групах:

18–24 балів – смисли даної категорії представлені слабо у системі життєвих смислів;

10–17 балів – смисли даної категорії представлені у системі життєвих смислів достатньою мірою;

3–9 балів – смисли цієї категорії домінують у системі життєвих смислів.

На основі отриманих даних ми побудували профілі представленості життєвих смислів старшокласників з різним духовним потенціалом (див. рис. 2.5) і наочно представили групові показники у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Життєві смисли старшокласників з різним духовним потенціалом

№	Категорії життєвих смислів	Вираженість мотивів, у балах			Рівень значущості розбіжностей між групами
		1 група	2 група	3 група	
1.	Альтруїстичні	19,0	14,3	12,2	$p \leq 0,01$
2.	Екзистенційні	8,9	10,2	10,6	-
3.	Гедоністичні	13,4	13,9	15,2	-
4.	Самореалізації	14,3	15,2	13,7	-
5.	Статусні	11,6	13,1	15,0	$p \leq 0,05$
6.	Комунікативні	11,0	12,8	14,2	-
7.	Сімейні	13,6	13,4	13,1	-
8.	Когнітивні	17,1	15,2	13,7	$p \leq 0,05$

Як видно з таблиці 2.5 і рис. 2.5, найбільш вираженими у системі життєвих смислів молодих людей загалом по вибірці є категорія екзистенційних смислів. На другому місці перебуває категорія комунікативних смислів, далі йдуть статусні, сімейні, гедоністичні смисли, смисли самореалізації, альтруїстичні, і останнє місце посідає категорія когнітивних смислів. Проте значущі розбіжності між групами школярів з різним духовним потенціалом виявлено лише за трьома категоріями життєвих смислів: альтруїстичних, статусних і когнітивних.

Причому, для школярів з високим духовним розвитком альтруїстичні та когнітивні життєві смисли мають значно більшу вагу, ніж для старшокласників з середнім і, особливо, низьким рівнем духовного розвитку (у системі життєвих смислів яких дані категорії представлені вельми слабо). Розбіжності у значущості даних смислів є достовірними на рівнях $p \leq 0,01$ і $p \leq 0,05$

відповідно (див. табл. 2.5.). Отже, учні з високим рівнем духовного розвитку більшою мірою усвідомлюють сенс свого життя у тому, аби допомагати іншим людям, робити добро та поліпшувати світ (альтруїстичні смисли життя), а також зрозуміти самого себе, життя та пізнавати Бога (когнітивні смисли).

Стосовно категорії статусних смислів можна зазначити, що вона, навпаки, є вагомішою для учнів з низьким рівнем духовного розвитку порівняно з учнями, яким властивий середній і, особливо, високий духовний потенціал. Таким чином, для учнів з низьким духовним потенціалом більшою мірою, ніж для школярів з високим рівнем духовного розвитку, є важливими статусні смисли життя, які реалізуються у прагненні досягати успіху, посісти достойне положення у суспільстві та зробити гідну кар'єру.

Кореляційний аналіз отриманих даних, проведений за допомогою Н-критерію Крускалла-Уолліса, підтвердив наявність тісного позитивного зв'язку (на рівні $p \leq 0,05$) між рівнем духовного розвитку особистості та важливістю для неї категорії альтруїстичних життєвих смислів, а також існування негативного зв'язку (на рівні $p \leq 0,01$) між рівнем духовного розвитку особи та значущістю для неї статусними смислами життя. Іншими словами, чим більш високим є рівень духовного розвитку особистості, тим більш ваговою для неї є категорія альтруїстичних життєвих смислів і тим менш важливими є статусні смисли життя, і навпаки.

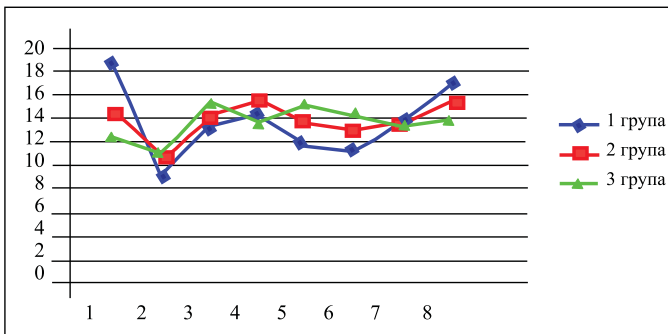

Рис. 2.5. Профіль представленості категорій життєвих смислів у системі життєвих смислів старшокласників з різним потенціалом духовного розвитку

Категорії життєвих смислів: 1 – альтруїстичні; 2 – екзистенційні; 3 – гедоністичні; 4 – самореалізаційні; 5 – статусні; 6 – комунікативні; 7 – сімейні; 8 – когнітивні.

Наведені дані підтверджують результати, отримані за допомогою інших методик, які свідчать про те, що для молодих людей з високим потенціалом духовного розвитку значно більш важливими є альтруїстичні та когнітивні цінності, порівняно з піддослідними, яким властивий середній і, особливо, низький рівень духовного розвитку.

5. За результатами «Методики діагностики мотиваційної структури особистості» (В.Е. Мільмана) виявлено розбіжності у мотиваційних профілях трьох виділених за рівнем духовного потенціалу груп (див. рис. 2.6).

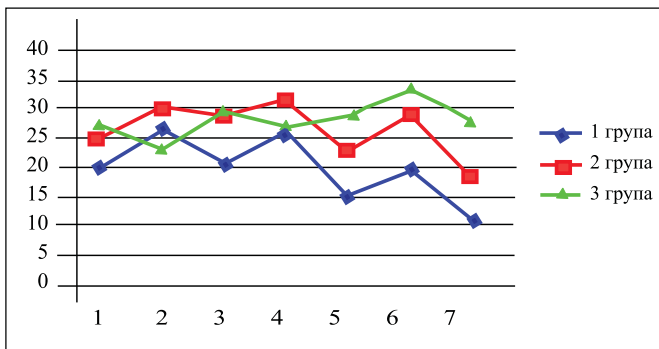

Рис. 2.6. Мотиваційні профілі учнів з різним потенціалом духовного розвитку особистості

Шкали мотиваційного профілю: 1 – Підтримка життєзабезпечення (П); 2 – Комфорт (К); 3 – Соціальний статус (С); 4 – Спілкування (О); 5 – Загальна активність (Д); 6 – Творча активність (ДР); 7 – Суспільна корисність (ОД).

Виявлено, що для учнів з високим духовним потенціалом характерний *прогресивний мотиваційний профіль*, що характеризується помітним перевищенням рівня *розвивальних мотивів* (до яких відносяться мотиви загальної і творчої активності, а також суспільної корисності) над рівнем *мотивів підтримання* (мотивів підтримання життєзабезпечення, прагнення комфорту та соціального статусу). Прогресивний профіль виявляється у послідовному підвищенні профільної лінії зліва направо (див. рис. 2.6) і переважає в осіб, які досягли значних успіхів у роботі чи навчанні, а також у людей із соціально спрямованою життєвою позицією.

Старшокласникам із середнім та низьким рівнем духовного розвитку, навпаки, властивий *регресивний мотиваційний профіль*, що є протилежним прогресивному, і характеризується перевагою загального рівня мотивів підтримання над розвивальними мотивами. Причому узагальнений профіль 1 групи (яку склали піддослідні з низьким рівнем духовного потенціалу) має значно більший показник регресивності порівняно з профілем 2 групи (до якої ввійшли учні з середнім рівнем духовного розвитку). Цей профіль найбільш чітко проявляється у послідовному зниженні профільної лінії зліва направо, що продемонстровано на рис. 2.6.

Констатувати вираженість прогресивного профілю в особи методика дозволяє у тому випадку, коли в неї сумарний бал категорії мотивів розвитку (загальна активність, творча активність, суспільна корисність) переважає суму балів категорії мотивів підтримки (підтримка життєзабезпечення, прагнення комфорту і соціального статусу) більш як на 5 балів. У

протилежному випадку, коли різниця сумарних балів мотивів розвитку та мотивів підтримки дорівнює ≤ 5 балів, можна констатувати вираженість регресивного мотиваційного профілю.

Бали, отримані у нашому дослідженні за допомогою вказаної формули окремо по групах є наступними: 1 гр. – (+ 10,1 бали), 2 гр. – (- 14,4 бали), 3 гр. – (- 21,8 бали). Отже, у піддослідних з високим духовним потенціалом мотиви розвитку переважають над мотивами підтримання життєдіяльності й у них вираженим є прогресивний мотиваційний профіль. Респондентів з середнім та, особливо, низьким духовним потенціалом характеризує виражений регресивний мотиваційний профіль, в якому мотиви підтримання переважають над мотивами розвитку.

Порівняння 3-х груп школярів за рівнем вираженості в них різних мотивів дозволило отримати наступні дані (див. табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Мотиви старшокласників з різним духовним потенціалом

№	Мотиви	Вираженість мотивів, у балах			Рівень значущості розбіжностей між групами
		1 група	2 група	3 група	
1.	Підтримання життєзабезпечення	20,6	24,5	27,7	$p \leq 0,07$
2.	Комфорт	27,2	30,2	23,5	$p \leq 0,04^*$
3.	Соціальний статус	21,6	28,8	30,0	$p \leq 0,07$
4.	Спілкування	27,0	31,3	27,3	$p \leq 0,06$
5.	Загальна активність	15,8	22,4	29,3	$p \leq 0,001^*$
6.	Творча активність	20,2	28,8	33,7	$p \leq 0,001^*$
7.	Суспільна корисність	11,6	17,9	28,3	$p \leq 0,001^*$

* – розбіжності є статистично значущими.

Як видно з таблиці 2.6, значущі розбіжності (за Н-критерієм Крускалла-Уолліса) між групами виявлено за такими мотивами, як прагнення комфорту, загальна та творча активність і суспільна корисність. Прагнення комфорту найменшою мірою виражений у піддослідних з високим духовним потенціалом. Значно більш вираженим цей мотив є в учнів з низьким духовним потенціалом та у групі піддослідних з середнім рівнем духовного розвитку. Мотиви ж розвитку (загальна і творча активність, суспільна корисність), навпаки, найбільш істотно виражені у піддослідних з високим духовним розвитком, середньою мірою вони виражені у школярів з середнім духовним потенціалом, і найменшою мірою вони є властивими для юнаків і дівчат з низьким рівнем духовного розвитку.

Кореляційний аналіз отриманих даних показав, що показник духовного потенціалу значною мірою корелює з мотивами розвитку – загальною активністю, творчою активністю та суспільною спрямованістю (цей кореляційний зв'язок зафіксований на високому рівні статистичної значущості $p \leq 0,01$ за коефіцієнтом кореляції Пірсона).

Таким чином, проведений математико-статистичний аналіз отриманих даних дає підстави стверджувати, що в молодих людей з високим рівнем духовного розвитку значною мірою переважають мотиви розвитку над мотивами підтримання життєдіяльності, тоді як для юнаків і дівчат з низьким духовним потенціалом більш властивими є мотиви підтримання, аніж мотиви розвитку особистості. Отже, дослідження показало, що особи з різним рівнем духовного розвитку суттєво відрізняються за структурою мотиваційної сфери особистості, що підтверджує вагому роль потребо-мотиваційної сфери у духовному розвитку особистості.

6. За допомогою «**Методики діагностики особистісних і групових базових потреб**» було виявлено базові потреби-мотиватори особистості і групи. Серед потреб, які можуть бути домінуючими, у методиці виокремлено наступні (за А. Маслоу): 1) *матеріальні потреби* (прагнення заробляти на життя, забезпечити собі матеріальний комфорт і купувати гарні речі); 2) *потреби у безпеці* (забезпечити собі майбутнє, зміцнити своє положення, уникати небезпеки); 3) *соціальні потреби* (мати теплі стосунки з людьми, хороших співрозмовників і розуміння з боку інших людей); 4) *потреба у визнанні* (добитися визнання та поваги, підвищувати рівень майстерності й компетентності, забезпечити собі впливове положення серед навколишніх); 5) *потреба у самореалізації* (розвиток своїх сил і здібностей, прагнення до нового та невідомого, потреба займатися справою, що вимагає повної віддачі) [39].

Як видно з табл. 2.7 і рис. 2.7, *матеріальні потреби* є найактуальнішими для молодих людей з низьким рівнем духовного розвитку порівняно з юнаками та дівчатами, яких характеризує середній і високий рівень розвитку духовності. При цьому для представників усіх 3-х груп матеріальні потреби є частково задоволеними. Вказані розбіжності є статистично значущими на рівні достовірності $p \leq 0,05$.

Таблиця 2.7

Базові потреби юнаків і дівчат з різним духовним потенціалом

№	Базові потреби	Важливість потреб, у балах			Рівень значущості розбіжностей між групами
		1 група	2 група	3 група	
1.	Матеріальні	24,3	22,3	19,4	$p \leq 0,05$
2.	У безпеці	21,8	20,7	22,7	-
3.	Соціальні (міжособистісні)	18,8	19,5	13,7	$p \leq 0,05$
4.	У визнанні	21,8	21,6	20,3	-
5.	У самовираженні	17,3	23,3	24,0	$p \leq 0,004$

Соціальні потреби є важливими і одночасно не повною мірою задоволеними в учнів з низьким і середнім рівнями духовного розвитку. Для старшокласників з високим рівнем духовного потенціалу ці потреби не є гостро актуальними, оскільки є задоволеними (показник 13,7 балів свідчить про те, що потреби знаходяться у зоні задоволеності). Окреслені відмінності є достовірними на рівні статистичної значущості $p \leq 0,05$.

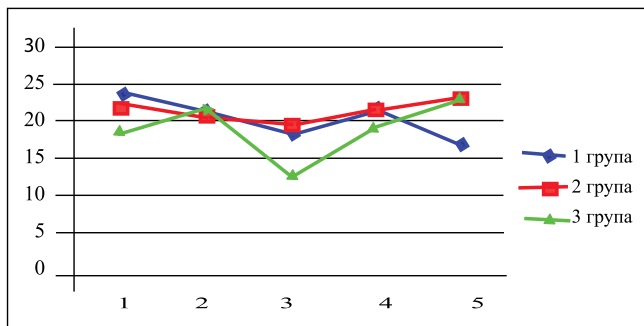

Рис. 2.7. Профілі значущості базових потреб учнів з різним потенціалом духовного розвитку особистості

Базові потреби: 1 – матеріальні потреби; 2 – потреба у безпеці; 3 – соціальні потреби; 4 – потреба у визнанні; 5 – потреба у самовираженні.

Потреба у самовираженні є найбільш важливою для школярів з середнім і високим рівнем духовного розвитку порівняно з юнаками та дівчатами, яких характеризує низький рівень духовності. Наведені дані мають суттєві розбіжності на рівні значущості $p \leq 0,004$. Слід зауважити, що для представників усіх трьох груп ця потреба виявилася частково задоволеною.

Таким чином, для школярів з низьким рівнем духовного розвитку найбільш актуальними є матеріальні потреби, тоді як проблема розвитку особистості, реалізації, потреби в самоактуалізації (за класифікацією потреб А. Маслоу) відходить на другий план. У старшокласників з високим рівнем розвитку духовності, навпаки, переважають потреби у самовираженні та самореалізації, тобто на перший план виходять потреби вищого порядку, які відносяться до рівня духовної реальності в людині та є універсальними життєвими духовними цінностями. Виявлені закономірності засвідчують, що погребово-мотиваційна сфера особистості є важливою складовою духовного розвитку особистості.

За результатами емпіричного дослідження особливостей потребово-мотиваційної сфери юнаків і дівчат з різним рівнем духовного потенціалу можна зробити наступні висновки.

Дослідження змісту ціннісних орієнтацій юнаків і дівчат, які віддзеркалюють зміст мотиваційної сфери, виявило, що юнаки та дівчата з високим потенціалом духовного розвитку більшою мірою орієнтуються на духовні цінності (гуманістичні, естетичні, когнітивні); молоді люди, яким властивий середній рівень духовного розвитку, віддають перевагу соціальним цінностям; в основі ціннісної сфери учнів з низьким рівнем духовного потенціалу лежать в першу чергу матеріальні цінності.

Докладніше розкриваючи зміст ціннісно-сислової сфери старшокласників з різним рівнем духовного розвитку, можна сказати наступне. Старшокласники з високим потенціалом духовного розвитку значно більшою

мірою орієнтуються на *естетичні, альтруїстичні, гуманістичні, когнітивні, екологічні та комунікативні цінності* порівняно з молодими людьми, яким властивий середній і, особливо, низький рівень духовного потенціалу. *Особистісне зростання, постійне самовдосконалення, реалізація своїх здібностей і задатків є важливою духовною цінністю* для учнів з високим потенціалом духовного розвитку, тоді як для школярів з середнім і низьким рівнем духовного розвитку ця цінність не є значущою. Домінуючою для учнів з високим потенціалом духовного розвитку також є орієнтація на *багате духовно-релігійне життя* порівняно зі школярами, яким властивий низький духовний потенціал.

Навпаки, практично неважливою для учнів з високим духовним потенціалом є така цінність як *чуттєві задоволення і насолоди*. Прагнення мати життя, наповнене задоволеннями і розвагами, набувати нового чуттєвого досвіду, є значно важливішою життєвою ціллю для школярів з низьким потенціалом духовного розвитку.

Учні з високим рівнем духовного розвитку більшою мірою усвідомлюють сенс свого життя у тому, щоб допомагати іншим людям, робити добро та поліпшувати світ (альтруїстичні смисли життя), а також зрозуміти самого себе, життя та пізнавати Бога (когнітивні смисли). Для учнів з низьким духовним потенціалом значно більшою мірою, ніж для школярів з високим рівнем духовного розвитку, є важливими статусні смисли життя, які реалізуються у прагненні досягати успіху, посісти достойне положення у суспільстві та зробити гідну кар'єру.

Отже, підсумовуючи, можна зазначити, що високодуховній особистості притаманна система духовних цінностей або ціннісних орієнтацій, що детермінують, мотивують поведінку людини і виявляються в усіх проявах її активності. Духовно розвинена особистість, усвідомлюючи вирішальне значення духовних цінностей, активно утверджує їх у повсякденному житті – у ставленні до себе та інших людей, виявляючи такі особистісні риси, як доброта і справедливість, співчуття та доброзичливість, толерантність і щирість, повага до інших людей і готовність допомагати їм, почуття власної гідності та сумніння, жага пізнання світу та самопізнання, прагнення до прекрасного і здатність насолоджуватися ним, прагнення до саморозвитку й самовдосконалення, віра у Бога і справедливість тощо.

Характеристики потребово-мотиваційної сфери осіб з різним рівнем духовного розвитку також суттєво відрізняються. Піддослідних з високим духовним потенціалом характеризує виражений прогресивний мотиваційний профіль, у якому мотиви розвитку переважають над мотивами підтримання життєдіяльності. Респондентам з середнім та, особливо, низьким духовним потенціалом, навпаки, характерним є виражений регресивний мотиваційний профіль, в якому мотиви підтримання життєдіяльності переважають над мотивами розвитку.

Для школярів з низьким рівнем духовного розвитку найбільш актуальними є матеріальні потреби, тоді як у старшокласників з високим рівнем розвитку духовності переважають потреби у самовираженні.

Таким чином, змістові характеристики ціннісних орієнтацій молодих людей з високим потенціалом духовного розвитку, а також особливості їхньої потребо-мотиваційної сфери відрізняються від тих, що притаманні учням з середнім і низьким духовним потенціалом. Старшокласники з високим рівнем духовного розвитку значно більшою мірою орієнтуються на духовні цінності, а школярі з низьким рівнем духовного потенціалу – на гедоністичні та матеріальні. Крім того, для учнів з високим рівнем духовного розвитку характерне домінування вищих потреб і мотивів розвитку на відміну від школярів з низьким духовним потенціалом, в яких переважають нижчі потреби та мотиви підтримання життєдіяльності. Виявлені розбіжності мотиваційної сфери учнів з різним рівнем духовного розвитку засвідчують, що потребо-мотиваційна сфера є важливою складовою духовного розвитку особистості.

2.4. Психолого-педагогічні умови формування духовних потреб особистості

Духовність як системна якість людської психіки протягом тривалого часу з ідеологічних причин залишалася «за бортом» вітчизняних теоретичних і прикладних психологічних досліджень. Психологи були відсторонені від вивчення цього феномену, а пропагандою духовних і моральних цінностей радянського способу життя опікувалися, в основному, ідеологічні відділи комітетів КППС. У результаті різні показники проявів духовності певних груп населення в ті роки практично не досліджувались і не знаходили свого обговорення у засобах масової інформації. Проблеми виховання високої моралі та духовності відносилися до класу другорядних, оскільки на перший план висувалися завдання формування комуністичного світобачення й виховання відданості ідеалам комунізму [40].

А. Маслоу наголошував на тому, що попри те, що духовне (ціннісне) життя «було виключене з реального світу класичною безціннісною наукою, ..., воно може бути поверненим як предмет дослідження наукою гуманістичною». Ці слова виявилися пророчими, про що свідчить великий інтерес до проблеми духовності й цінностей, які стали об'єктом міждисциплінарних досліджень філософів, психологів, соціологів, педагогів та фахівців з інших галузей науки [27]. Підвищення інтересу сучасних вітчизняних психологів і педагогів до проблем духовності, людської душі, яке спостерігається останнім часом, за висловом К.Г. Юнга, є симптомом повернення людини до себе [11].

Проблема розвитку та виховання духовності є однією з центральних проблем сучасної педагогіки та психології, яким належить важлива роль у розв'язанні проблеми відродження духовності. Реформування системи освіти має повернути її до виконання своєї головної функції – формування гармонійно розвиненої, високодуховної особистості, і це ставить перед сучасною наукою завдання психолого-педагогічного обґрунтування процесу духовного розвитку особистості, розробки програм підтримки духовного розвитку молоді, оновлення змісту і методів навчання школярів та студентів [32].

Щодо питання можливості виховання духовності особистості в сучасній науці існують дві позиції: педагогічно-песимістична (духовність дана людині одвічно і не може бути набутою ззовні) і педагогічно-оптимістична (духовність можна формувати; вона є соціально детермінованою, як і сама людина).

Прихильники першого підходу (Р. Штейнер, К.Н. Вентцель, В.Г. Федотова) стверджують, що духовність є індивідуальною особливістю кожної людини, і виховати чи сформувати її неможливо. Людина є індивідуальною від народження, духовність в ній вже є закладеною (від Бога або генетично), тому процес виховання розглядається як придушення індивідуальності людини.

Представники оптимістичного підходу, яких значно більше (Є.П. Белозерцев, Л.П. Буєва, Б.Т. Ліхачев, М.Д. Нікандров, В.І. Слободчиков, Н.Є. Щуркова та ін.), вважають, що формування духовності особистості можливе. Враховуючи генетичні (фізіологічні) особливості психіки, в кожній людині можна різною мірою розвинути передумови духовності. Генетично детерміновані властивості психіки, сполучення яких, заломлюючись кризь певні соціальні умови, детермінують формування особистостей з різними рівнями розвитку духовності. Отже, міра генетичної детермінації в людей є різною, а, значить, і можливості виховання є різними, проте доволі значними. Духовність не надається людині одвічно, не успадковується генетично, вона розвивається, в тому числі в результаті спеціально організованого педагогічного процесу, який шляхом включення дитини в широкий соціокультурний контекст оволодіння національно своєрідними та загальнолюдськими цінностями пробуджує в неї внутрішню творчу активність, спрямовану на усвідомлення себе, сенсу свого життя та мети духовного саморозвитку як особистості [28].

В основі процесу духовного виховання науковці бачать формування в особи прагнення до найвищих загальнолюдських цінностей: гуманістичних ідеалів злагоди, милосердя, правди, справедливості; переважання альтруїстичних мотивів, готовності поступитися власними інтересами заради інтересів інших; потреби безкорисно робити добро і триматися далі від зла. Ступінь розвиненості цих рис особистості свідчить про рівень її духовності [20; 29; 31; 36]. На думку Т.І. Петракової, показником ефективності процесу духовного виховання є сформованість духовних і моральних цінностей, одним з критеріїв чого є сформованість мотиваційної сфери особистості [31].

Для сучасних педагогіки та психології важливо визначити завдання духовного розвитку особистості людини з найповнішим урахуванням вікових особливостей становлення особистості.

Духовність особистості – динамічне явище, яке формується та змінюється упродовж життя людини, зазнаючи впливу багатьох чинників. Успішність процесу духовного розвитку особистості залежить від внутрішніх, психологічних умов і зовнішніх впливів. *Внутрішні умови* – це той потенціал, з яким дитина приходить у світ і який проявляється з перших років

життя у її природних нахилах, інтересах та надалі закріплюється в рисах характеру, життєвих цінностях, принципах і смислах життя. До *зовнішніх умов* відносяться: 1) особливості сімейного виховання; 2) події дитинства; 3) вплив культури (засоби народного фольклору – казки, оповідання, приказки); 4) специфіка спілкування з дорослими (вплив перших учителів, авторитетних друзів або соціальних лідерів, наявність прикладів для наслідування); 5) діяльність (дитячі ігри, особливості навчання та професійної самореалізації); 6) статус духовності у суспільстві [33]. Отже, індивідуальні властивості дитини (вроджені нахили і задатки) є духовним потенціалом дитини, який збагачується залежно від соціального середовища і умов виховання [14; 33].

Пробудження духовності відбувається в ранньому дитинстві, і визначну роль у її розвитку відіграє сім'я, однією з функцій якої є передача дитині духовної спадщини, яку має суспільство на конкретному етапі історичного розвитку. Сім'я стає першим осередком духовного виховання, особливо якщо в ній зберігаються духовні цінності, в результаті чого дитина є зануреною в атмосферу духовності. Сім'я виконує особливу функцію у формуванні духовності особистості: здійснює первинну її соціалізацію, забезпечує дотримання традицій, відіграє важливу роль, зокрема, у формуванні ціннісної, моральної та екологічної культури. У сімейному житті розкривається внутрішній світ, індивідуальні якості особистості. Сім'ї належить найперша роль у системі утвердження національних та загальнонародських цінностей. Духовні ідеали, смисли та цінності, засвоєні у ранньому дитинстві, істотно впливають на подальше духовне зростання особистості [33]. Найактуальніший вплив сім'я здійснює на розвиток духовної культури, на формування соціальної спрямованості особистості, на становлення її мотиваційної сфери [42].

Г.Г. Авдіянець виявила п'ять основних напрямів сімейного впливу у процесі виховання духовності дітей: 1) створення такого стилю життєдіяльності, завдяки якому дитина вступає у взаємодію з найбільшою кількістю соціальних явищ і духовних цінностей; 2) організація спільного з дітьми обговорення та осмислення проблем сучасного життя й значення духовних цінностей для кожної людини; 3) формування в дітей здатності оцінювати навколишній світ, займати в ньому відповідальну позицію; 4) створення максимально сприятливих умов для того, щоб діти жили у світі добра, краси, гри, казки, малюнка, музики, фантазії, творчості; 5) ініціювання відкритого індивідуального творчого самовиявлення дитини в сім'ї, стану високої задоволеності та злагоди [1].

Услід за сім'єю в складний процес виховання духовності дитини включаються школа та соціальне оточення загалом. Вивчення рідної мови, ознайомлення з історією свого народу, його літературною спадщиною, традиціями, обрядами та звичаями залучає молодшого школяра до скарбниці національних і загальнонародських цінностей, у результаті чого духовний розвиток дитини інтенсифікується.

Значні зрушення в розвиткові духовності відбуваються в підлітково-му віці, коли особистість набуває різноманітних суспільно цінних знань, умінь і навичок, збільшується її обізнаність з історією та культурою як свого, так й інших народів, на основі чого відбувається засвоєння духовних цінностей.

Сензитивним періодом розвитку духовності особистості вважається також юнацький вік (Г.О. Балл, Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, Л.С. Виготський, М.Т. Дригус, І.С. Кон, В.П. Москалець, В.О. Мудрик, М.В. Савчин, Т.М. Титаренко, Д.І. Фельдштейн та ін.). Розвиток духовності старшокласника, який розглядається в контексті загального розвитку особистості в юнацькому віці, є провідним чинником, що визначає подальше становлення особистості (Н.О. Кордунова, В.П. Москалець, Е.О. Помиткін, М.В. Савчин).

Психологічними показниками розвитку духовності в юнацькому віці виступають: рефлексивна актуалізація потенційної суб'єктності особистості, поява у функціональній структурі самосвідомості самопізнання, самоприйняття та самовдосконалення, формування життєвого самовизначення як внутрішнього механізму духовної активності старшокласника на основі ієрархізації системи ціннісних орієнтацій та світоглядної позиції, становлення особистісної ідентичності старшокласника крізь призму усвідомлення себе як тілесного індивіда, соціальної істоти, індивідуальності, вироблення індивідуального стилю самовираження у навчанні, самопізнанні, самовихованні як формах провідної діяльності юнацького віку, суб'єкт-суб'єктна орієнтація соціальної активності юнака, збагачення соціально-типового розвитку особистості індивідуалізацією шляхом духовної ідентифікації з іншими, гармонізації і гуманізації взаємин [19].

З огляду на вікові тенденції розвитку старшокласників – прагнення до особистісного й професійного самовизначення та створення нової ціннісно-сміслової орієнтації у власному «Я» – можна наголосити на взаємозв'язку між мотиваційною сферою юнаків та їхнім духовним розвитком. Згідно з даними численних досліджень, саме на цьому віковому етапі в мотиваційній сфері відбуваються суттєві зміни. У період ранньої юності мотиваційна сфера перетворюється на складну багаторівневу структуру: вона оформлюється в ієрархічно вибудовану систему мотивів. Відбувається розширення цієї сфери: з'являються мотиви самоосвіти, самовиховання, професійного самовизначення, які й домінують у структурі мотиваційної сфери. Становлення особистості старшокласника, в тому числі й духовне, тісно пов'язане з трансформаціями у мотиваційній сфері: особливості мотиваційної сфери роблять вплив на самовизначення, формування життєво важливих цілей особистості та зумовлюють пошук сенсу життя (Г.С. Абрамова, В.Г. Асєєв, Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, І.В. Дубровіна, Р.Л. Кричевський, Б.С. Круглов, В.Г. Леонтєв, А.К. Маркова, С.Л. Рубінштейн).

Стрижневим завданням ранньої юності є життєве самовизначення. Аналіз феномену самовизначення на методологічному рівні дозволяє розглядати його як процес активного визначення людиною свого місця в навколишній

дійсності, осмислення сенсу власного життя. М.Й. Боришевський зазначає, що особливості самовизначення учня значною мірою зумовлюються системою мотивів і потреб, яка формується в процесі навчання й виховання у школі. Л.І. Божович виокремлює у процесі самовизначення школяра два напрями – особистісне і професійне. Проблеми особистісного самовизначення старшокласника значна увага приділяється в одній з провідних теоретичних концепцій юнацького віку – епігенетичній теорії Е. Еріксона. Ідентичність особистості розглядається в ній як необхідна умова її самореалізації. Професійне самовизначення визнається «психологічним центром ситуації розвитку старших школярів» (М.І. Алексєєва), «завданням першорядного життєвого значення» (Л.І. Божович), «остаточним включенням себе в життя соціального цілого» (Л.С. Виготський), «ядром соціального і морального самовизначення» (І.С. Кон).

Як вже зазначалося вище, пріоритет соціального впливу на процес розвитку духовності школярів належить сім'ї і школі, а способом реалізації формувального впливу виступає активне спілкування (В.В. Андрієвська, Г.О. Балл, І.Д. Бех, О.В. Киричук, С.Д. Максименко, С.О. Мусатов, Л.Е. Орбан-Лембрик, В.А. Семиченко, Т.С. Яценко та ін.). Для забезпечення духовного розвитку підростаючого покоління в арсеналі вихователів є дійові педагогічні методи, застосування яких стимулює виникнення у вихованців думок, почуттів, потреб, які спонукають їх до певних вчинків і поведінки.

Одним з таких методів духовного виховання є *розповідь* – послідовний виклад фактичного матеріалу, що здійснюється в описовій чи оповідальній формі. Розповідь широко застосовується під час викладання біографічного матеріалу, характеристики образів, опису предметів, природних явищ, подій суспільного життя тощо. Вимоги до розповіді: 1) логічність; 2) послідовність і доказовість викладення; 3) чіткість, образність, емоційність; 4) врахування вікових особливостей слухача. Предметом розповіді може стати будь-яка подія або вчинок людини, спроможні змусити дитину замислитися над змістом вищих людських цінностей, стимулювати виникнення потреби втілювати їх у власній поведінці та діяльності.

Бесіда – метод виховання, в основі якого лежить діалог вихователя та дитини. Важливим моментом у бесіді є ретельно продумана система запитань, які поступово підводять дитину до отримання нових знань. Готуючись до бесіди, вихователю важливо підготувати основні, додаткові, уточнювальні запитання. *Індуктивна бесіда* зазвичай переростає в так звану евристичну, оскільки дитина під керівництвом дорослого приходиться від часткових спостережень до загальних висновків. При *дедуктивній* побудові бесіди спочатку дається правило, загальний висновок, а потім організується його підкріплення, аргументування. При всьому багатстві та розмаїтті змісту бесіди мають на меті залучити школяра до оцінки подій, вчинків, явищ суспільного життя і на цій основі сформувати в нього адекватне ставлення до навколишньої дійсності, до своїх громадянських, моральних та інших

обов'язків. При цьому переконливість смислу проблеми, що обговорюється в ході бесіди, буде значно вищою, якщо вона знайде опору в особистому досвіді дитини, в її справах, діях, вчинках.

В.О. Сухомлинський, надаючи вирішального значення моральному вихованню як основі духовності людини, широко застосовував бесіди, розкриваючи за допомогою них перед дитиною загальнолюдські цінності, норми моралі як абетку моральної культури. Для виховних бесід педагог використовував найяскравіші прояви духовної краси, величі, мужності у конкретних прикладах дій і поведінки відомих постатей. Для того, аби духовна цінність, розкрита перед розумом і серцем дитини в яскравому образі, пробуджувала в неї глибокі морально-естетичні почуття, для бесід, які мали на меті донести моральні цінності людства до свідомості та сердець учнів, педагог обирав такі факти, ситуації, приклади взаємодії між людьми, які дивують, захоплюють дітей своєю величчю, красою.

Багато цікавого матеріалу для бесід у процесі духовного виховання можна знайти в авторських казках, що мають духовне спрямування [22]. Крім того, перелік творів, що несуть в собі потужний виховний потенціал, можна знайти в цікавій сучасній психолого-педагогічній програмі духовного зростання дітей, розробленій та адаптованій до різних вікових категорій Е.О. Помиткіним [33]. У ході духовно зорієнтованих занять з дітьми автор пропонує використовувати засоби народного фольклору, виховний потенціал духовно спрямованих літературних творів і фільмів. Бесіди з дітьми на основі творів, зміст яких має духовне спрямування, допомагають ефективному засвоєнню дітьми духовних цінностей на емоційній основі.

Дискусії і диспути також належать до методів виховання, хоча з не меншою підставою їх можна розглядати і як методи стимулювання пізнавальної і загалом соціальної активності вихованців. Ситуації пізнавального спору, дискусії, за умови вмілої їх організації, привертають увагу школярів до різних точок зору на ту чи іншу проблему, спонукають до осмислення різних підходів до аргументації. Учням пропонується висловити свої судження про причини того чи іншого явища, обґрунтувати свою точку зору на звичні уявлення. Обов'язкова умова дискусії – наявність принаймні двох протилежних думок щодо питання, яке обговорюється. Предметом обговорення під час дискусії можуть бути події життя, матеріали преси, літературних творів, кінофільмів. На відміну від дискусії, диспут як метод формування суджень, оцінок і переконань у процесі пізнавальної і ціннісно-орієнтаційної діяльності не потребує конкретних і остаточних рішень. Диспут, як і дискусія, заснований на відомій закономірності, яка полягає в тому, що знання, добуті в ході зіткнення думок, різних точок зору, завжди характеризуються високою мірою узагальненості, стійкості та гнучкості.

Метод прикладу є ще одним дієвим засобом духовного виховання дітей. У процесі формування особистості діти постійно шукають опору в реальних, живих, конкретних зразках, які персоналізують ідеї та ідеали, що

ними засвоюються. Наслідування не є сліпим копіюванням: воно формує в дітей дії нового типу, як такі, що в загальних рисах збігаються з ідеалом, так і оригінальні, подібні за провідною ідеєю до прикладу. Шляхом наслідування в дитини формуються соціально-моральні цілі поведінки, духовні потреби та мотиви, способи діяльності, які суспільно склалися. Слід враховувати, що характер діяльності з наслідування змінюється з віком, у зв'язку з розширенням соціального досвіду дитини, залежно від її інтелектуального і морального розвитку. Молодший школяр зазвичай обирає для наслідування готові зразки, які впливають на нього як зовнішній приклад. Наслідування в підлітків супроводжується більш чи менш самостійними судженнями, має вибіркового характеру. В юнацькому віці наслідування суттєво перебудовується: воно стає більш усвідомленим і критичним, спирається на активну внутрішню переробку зразків, які сприймаються, пов'язано із зростанням ролі ідейно-моральних і громадянських мотивів.

Сила впливу прикладу полягає в тому, що навколишні не нав'язують дітям своїх поглядів, вчинків, діти самі помічають їх, вони привертають увагу і сприймаються дітьми як взірці поведінки. У механізмі наслідування можна виокремити принаймні три етапи: на першому етапі в результаті сприйняття конкретної дії іншої особи у дитини з'являється суб'єктивний образ цієї дії, бажання робити так само; на другому етапі виникає зв'язок між прикладом для наслідування і наступними діями; на третьому етапі відбувається синтез наслідувальних і самостійних дій, на який активно впливають життєві і спеціально створені виховні ситуації.

К.Д. Ушинський підкреслював: виховна сила виходить тільки з живого джерела людської особистості, впливати на виховання особистості можна лише особистістю. В очах дитини лише той учинок заслуговує на наслідування, який здійснений авторитетною і поважаною людиною. Це повною мірою відноситься і до особистості батьків, які відіграють суттєву роль у розвитку духовності дітей [38]. Тільки високодуховна, гуманістично спрямована особистість дорослої людини здатна створювати і підтримувати в сім'ї атмосферу доброзичливості, любові, творчості і завдяки цьому сприяти духовному піднесенню вихованця [33].

Отже, основою духовного виховання дитини в сім'ї є передача за допомогою певних педагогічних способів і методів духовних, естетичних, морально-етичних та інших цінностей, що виражені у народній творчості (казках, піснях, легендах та інших художньо-мистецьких творах) та проявляються у повсякденній поведінці, поглядах та ставленні батьків до себе, інших людей та навколишнього світу загалом.

Викладене дозволяє дійти наступних **висновків**. Духовність є суто людською якістю, властивістю психіки, яка відіграє важливу роль у становленні, функціонуванні та розвитку особистості і пов'язана з системою її цінностей, потреб та мотивів. Процес духовного розвитку пов'язаний зі змінами у ціннісній та мотиваційній сферах особистості, сутність яких полягає у сходженні особи до вищих людських цінностей, духовних потреб і мотивів.

Дослідження змісту ціннісних орієнтацій юнаків і дівчат, які віддзеркалюють зміст мотиваційної сфери, показало наявність значних розбіжностей у змістовних характеристиках їх ціннісно-сислової сфери. Виявлено, що юнаки та дівчата з високим потенціалом духовного розвитку більшою мірою орієнтуються на духовні цінності (гуманістичні, естетичні, альтруїстичні, когнітивні, цінності самовдосконалення тощо); молоді люди, яким властивий середній рівень духовного розвитку, віддають перевагу соціальним цінностям; в основі ціннісної сфери учнів з низьким рівнем духовного потенціалу лежать в першу чергу матеріальні та гедоністичні цінності. Крім того, учні з високим рівнем духовного розвитку більшою мірою усвідомлюють сенс свого життя у тому, щоб допомагати іншим людям, робити добро та поліпшувати світ (альтруїстичні смисли життя), а також зрозуміти самого себе, життя та пізнавати Бога (когнітивні смисли). Для учнів з низьким духовним потенціалом значно більшою мірою, ніж для школярів з високим рівнем духовного розвитку, є важливими статусні смисли життя, які реалізуються у прагненні досягати успіху, посісти достойне положення у суспільстві та зробити гідну кар'єру.

Характеристики потребово-мотиваційної сфери осіб з різним рівнем духовного розвитку також істотно відрізняються. Піддослідних з високим духовним потенціалом характеризує виражений прогресивний мотиваційний профіль, у якому мотиви розвитку переважають над мотивами підтримання життєдіяльності. Респондентам з середнім та, особливо, низьким духовним потенціалом, навпаки, характерним є виражений регресивний мотиваційний профіль, в якому мотиви підтримання життєдіяльності переважають над мотивами розвитку. Крім того, для школярів з низьким рівнем духовного розвитку найбільш актуальними є матеріальні потреби, а у старшокласників з високим рівнем розвитку духовності переважають потреби у самовираженні.

Виявлені розбіжності змістовної складової мотиваційної сфери учнів з різним рівнем духовного розвитку засвідчують, що потребово-мотиваційна сфера особистості є важливою детермінантою духовного розвитку особистості.

В основі духовного виховання лежить формування в особи прагнення до найвищих національних і загальнолюдських цінностей, а також вищих духовних потреб. Визначну, найсуттєвішу роль у формуванні духовності дитини відіграють сім'я та заклади освіти, однією з функцій яких у цьому процесі є передача духовної спадщини, якою володіє суспільство на даному етапі історичного розвитку, залучення дитини до духовних цінностей людства.

Застосування вихователями методів духовного виховання, за допомогою яких дитина залучатиметься до скарбниці загальнолюдських цінностей, сприятиме духовному зростанню молоді.

Література до II розділу

1. Авдіянц Г.Г. Реалії та перспективи духовного виховання дітей в умовах сучасної української сім'ї // Гуманізація навчально-виховного процесу: Зб. наук. пр. Вип. XVIII / За заг. ред. В.І. Сипченка. – Слов'янськ, 2002. – С. 16–20.
2. Алексеева М.І. Мотиви навчання учнів. – К.: Радянська школа, 1974. – 119 с.
3. Алексеева М.І. Потребово-мотиваційна складова громадянської свідомості та самосвідомості особистості // Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості / За заг. ред. М.Й. Боришевського. – К.: «Дніпро», 2001, Т. 1. – С. 121–149.
4. Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания. Избранные психологические труды. – М. – Воронеж, 1996. – 384 с.
5. Асеев В.Г. Об истоках человеческой мотивации // Проблемы формирования социогенных потребностей: Мат-лы Всесоюз. конф. – Тбилиси, 1974. – С. 8–10.
6. Боришевський М.Й. Духовність – міра зрілості особистості // Педагогічна газета. – 2006. – №1.
7. Боришевський М.Й. Духовні цінності в становленні особистості-громадянина // Педагогіка і психологія. – 1997. – №1. – С. 144–150.
8. Бубнова С.С. Методика диагностики индивидуальной структуры ценностных ориентаций личности // Методы психологической диагностики. – М.: Изд-во ИП РАН, 1994. – Вып. 2. – С. 144–157.
9. Бубнова С.С. Ценностные ориентации личности как многомерная нелинейная система // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – №5. – С. 38–44.
10. Годфруа Ж. Что такое психология: в 2-х т. – Т.1. – М.: Мир, 1992. – 496 с.
11. Горак Г.І. Філософія: курс лекцій. – К., 1997. – 272 с.
12. Додонов Б.И. Эмоция как ценность. – М.: Полтвиздат, 1978. – 272 с.
13. Дьюсбери Д. Поведение животных: сравнительные аспекты. – М.: Мир, 1981. – 480 с.
14. Журба К.О. Виховання духовності у підлітків в сучасні українській сім'ї і школі / Автореф. дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.07 – теорія і методика виховання / Інститут проблем виховання АПН України. – К., 2000. – 18 с.
15. Иванников В.А. Формирование побуждения к действию // Вопросы психологии. – 1985. – №3. – С. 113–122.
16. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2002. – 512 с.
17. Ігнатенко П.Р. Аксиологія виховання: від термінології до постановки проблеми // Педагогіка і психологія. – 1997 – №1 (14). – С. 118–123.
18. Квинн В. Прикладная психология. – СПб.: Питер, 2000. – 560 с.
19. Климишин О.І. Психологічні особливості розвитку духовності старшокласників у процесі навчання / Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Івано-Франківськ, 2004. – 20с.
20. Кремень В.Г. Людиноцентризм в освіті: сучасний напрям розвитку духовності нації // Педагогіка і психологія. – 2006. – №2. – С. 17-30.
21. Колісник О.П. Діалог культур та саморозвиток особистості // Сучасна психологія в ціннісному вимірі: Матеріали Третіх Костюківських читань (20-22 грудня 1994 р.) – В 2-х т. – Т.1. – К., 1994. – С. 186-187.
22. Короткова Л.Д. Духовно-нравственное воспитание средствами авторских сказок: Метод. пособие. – М.: ЦГЛ, 2006. – 160 с.
23. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции. – М.: Изд-во МГУ, 1971. – 40 с.
24. Лихачев А. Духовно-нравственная жизнь в категориях психологии // Московский психотерапевтический журнал. – 2005. – №3. – с.20-50.
25. Маркова А.К., Матис Т.А., Орлов А.Б. Формирование мотивации учения. – М.: Просвещение, 1990. – 192 с.
26. Маслоу А. Мотивация и личность / Пер. А.М. Татлыбаевой. – СПб.: Евразия, 1999. – 479 с.

27. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. – СПб., 1999. – 425 с.
28. Матушкин С. Е. Проблемы духовно-нравственного воспитания // www.lib.csu.ru/vch/5/2001_01/001.pdf.
29. Менчиков Г.Л. Духовная реальность человека. Духовность и религиозность // Философские науки. – 2000. – № 3. – С. 116-127.
30. Мильман В.Э. Метод изучения мотивационной сферы личности / Практикум по психодиагностике. Психодиагностика мотивации и саморегуляции. – М., 1990. – С.23–43.
31. Петракова Т.И. Гуманистические ценности образования в процессе духовно-нравственного воспитания подростков: Автореф. дисс. ... докт. пед. наук. – М., 1999.
32. Помиткін Е.О. Актуалізація проблеми духовного розвитку особистості в історичному поступі психологічної науки // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – Т. VIII, вип. 6. – К., 2006. – С. 215–222.
33. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: Монографія. – К.: Наш час. – 2007. – 280 с.
34. Семиченко В.А. Проблемы мотивации поведения и деятельности человека. – К.: Миллениум, 2004. – 521 с.
35. Слотина Т.В. Психология личности: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2008. – 304 с.
36. Степаненко І.В. Духовність і життєва компетентність // Філософська думка. – 2005. – №6. – С. 40–45.
37. Сухомлинский В.А. Избранные педагогические сочинения: в 3-х т. – т. 2. / Сост. О.С. Богданова, В.З. Смаль. – М.: Педагогика, 1980. – 384 с
38. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: в 6-ти томах / сост. С.Ф.Егоров. – Т.2. – М.: Педагогика, 1988. – 496 с.
39. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. — М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 490 с.
40. Фоминых В.П. Духовность и нравственность как оценочные показатели образа жизни современной молодежи // Психология и духовность человека в системе рыночных отношений: Мат-лы III съезда психологов Чувашии / Под общ. ред В.П.Фоминых. – Чебоксары: Изд-во Чуваш. Ун-та. – 2006. – С. 10–20
41. Чирков В.И. Самодетерминация и внутренняя мотивация поведения человека // Вопросы психологии. – 1996. – №3. – С. 116–132.
42. Шишкин А.Ф., Шварцман К.А. XX век и моральные ценности человечества. – М.: Мысль, 1968. – 269 с.
43. Rokeach M. The nature of human values. – N.Y., 1973.
44. Schwartz S.H., Bilsky W. Towards a psychological structure of human values // J. of Personality and Social Psychology. – 1987. – V.53. – P. 550–562.

РОЛЬ ПОШУКУ СЕНСУ ЖИТТЯ З ПОЗИЦІЙ ВІРИ У ВИЩУ ІДЕЮ В СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

3.1. Сучасний стан розробки проблеми пошуку сенсу життя особистості

У сучасній психологічній науці дослідження проблеми пошуку сенсу життя спрямовуються на розгляд детермінант розвитку життєвих смислів особистості з позицій віри у вищу ідею, специфіки впливу смисложиттєвих орієнтацій на становлення життєвих смислів, розвитку духовності. Пошук сенсу життя розглядається як чинник інтелектуального, особистісного і духовного розвитку особистості, як джерело самовиховання та самовдосконалення особистості, як пошук ідентичності особистості. Особливості прояву чинників розвитку ідентичності особистості визначаються у контексті життєстійкості, соціальної адаптації. Оскільки саме ці чинники є характеристиками розвитку ідентичності особистості, то стає зрозуміло, що науково-практичне дослідження особливостей пошуку сенсу життя є вельми актуальною проблемою. Багато досліджень спрямовано на висвітлення питання про те, якою мірою можуть впливати на становлення духовності індивідуально-психологічні відмінності особистості та яким чином можливо актуалізувати ці відмінності на користь оптимізації процесу становлення високих, суспільних, духовних цінностей у ціннісно-смысловому контексті сучасного навчального процесу.

У роботах О.М. Леонтьєва, Г.А. Гачева, Н.В. Гришиної, В.С. Жидкова, інших був визначений вплив соціуму на процес становлення картини світу особистості як самого творця цієї картини. В основі цього напрямку дослідження психологічної підтримки стали положення і принципи методології гуманітарних наук, розроблених у працях В.А. Роменця, К. Ясперса, М. Бахтіна, К. Роджерса, О. Лосева, теорії існування людини в світі та її уявлень про цей світ (М. Хайдегер, К. Ясперс, Е. Фром, В. Франкл, Є. Гусерль, Т. Титаренко, В. Зінченко, Д. Смірнов, В. Давидов, Ш. Альфред, Т. Лукман та ін.), вивчення проблем співвідношення біологічних і соціальних явищ: синхронія включеності людини у два світи: світ суспільства й світ органічної природи, що породжує проблеми актуального існування людини (А.Н. Леонтьєв, С.Д. Максименко, Ю.Б. Гиппенрейтер, О.В. Овчинникова та інші).

Ситуаційний підхід у дослідженні пошуку сенсу життя пропонує Я.В. Васильєв. Його дослідження цільової спрямованості як орієнтації на майбутнє відображає пошук особистістю життєвих смислів, що виходять за рамки ситуативного рівня. Ці пошуки проявляються у футуреальній функції психічної діяльності людини. Особистість на ситуаційному рівні усвідомлює певні цілі з позиції соціальних потреб, які реалізуються у зовнішній мотивації – прагматичній. На надситуативному рівні цілі виходять за межі наявної ситуації і спрямовані на саморозвиток особистості, турботу

про інших. На цьому рівні ставляться, як визначає П.К. Анохін «високі цілі», які формують духовність особистості. Цілі можуть нести абстрактні поняття, імагітивні, які пов'язані з процесом уяви. Цей пізнавальний процес дозволяє зняти невизначеність зовнішніх умов ситуацій майбутнього. Пошуку сенсу життя супроводжують високі цілі, ті що визнані в суспільстві нормами поведінки, духовними цінностями. Певні уявлення про «любов до ближнього», «покаяння», «смирнення» є образами, за допомогою яких особистість будує свою картину світу. Як відмічає П.Я. Гальперін «Образи відкривають суб'єкту оточуючий світ і можливість орієнтуватися в ньому». Образи віри у вищу ідею виходять за межі ситуативного рівня, що дає можливість ставити високі цілі саморозвитку особистості.

Досліджуються чинники й умови пошуку сенсу життя у тісному взаємозв'язку з ціннісно-орієнтаційним контекстом сучасного навчально-виховного процесу в школі та вищих навчальних закладах. Розкриваються значення гуманізації міжособистісних взаємин у навчально-виховному процесі як умови запобігання бездуховності а значить конфліктності, що провокує кризові ситуації втрати сенсу життя. Погоджуючись із теорією польової поведінки особистості К. Левіна, людські особливості необхідно розглядати в системі взаємозв'язків з оточення, середовищем її життєдіяльності. Спираючись на такий підхід, доцільніше досліджувати детермінанти пошуку сенсу життя особистості за різних умов, життєвих ситуацій. Як відмічається в працях сучасних досліджень проблем студентської молоді вельми актуальна проблема втрати сенсу провідної діяльності навчання. Це супроводжується зростанням критичного ставлення до викладачів, обраного фаху і власних перспектив та можливостей. Типовим для 18-19 річних студентів є крах певних ілюзій першого курсу, та необхідність адаптуватися до об'єктивної реальності. За даними Хурчак А.Е. – студентський вік – переломний період переходу до ранньої дорослості робить особистість здатною керувати своєю долею, майбутнім, зберігати соціальний оптимізм і вкладати свою позитивну частку в соціум. За даними досліджень Радчук Г.К. професійна освіта – це своєрідний хронотоп культурно-феноменологічного конструювання автентичних, унікальних смислів – особистісного внеску в ментальне освітнє середовище суб'єктів освітнього діалогу. Умовою та водночас показником професійно-особистісного становлення є суб'єктна позиція студента в освітньому просторі. Це усталений суб'єктивно-інтенційний смислопороджуючий центр в структурі особистості студента, що детермінує його само актуалізацію в учбово-професійній діяльності. Освіта фасилітує особистісний потенціал, перетворює студента на співавтора освітнього процесу, створює умови для набуття особистісного досвіду. Особливо це стосується становлення та розвитку духовності. Так, С.П. Захаров виділяє комплекс психолого-педагогічних умов професійної підготовки студентів, а саме: визначення структури та коректування змісту професійної підготовки; створення такого середовища, яке здатне забезпечувати його розвиток; виявлення та реалізація особистісного потенціалу, що забезпечує формування соціально-професійних

якостей, необхідних майбутнім випускникам; обґрунтування структури та змісту діяльності патронатного центру, орієнтованого на корекцію психофізіологічних та соціальних девіацій тих, хто навчається. Кожен віковий період має стартові обставини, які в майбутньому повинні привести до новоутворення, характерного для кожного періоду. Ці новоутворення можуть відбутися, за певних соціальних умов. Створення цих умов у навчальному закладі забезпечує патронаж розвитку духовності особистості. Це відповідає ситуаційному підходу К.Левіна – середовище необхідно розглядати як єдину констеляцію взаємопов'язаних факторів. Тому, розглядати ситуацію духовного розвитку особистості в студентському середовищі необхідно у контексті цілісності ситуації, як стану людини, так і середовища.

В дослідженнях Г.К. Радчук розглядається аксіопсихологія вищої школи, в якій виокремлюються параметри культурно-феноменологічного моделювання аксіогенезу особистості майбутнього фахівця. Визначаючи духовно-моральніснє ядро аксіогенезу майбутнього фахівця, пропонується система принципів синергетики. Це принципи буття соціальної системи в рамках «хаос – порядок», основною властивістю яких є здатність розвиватися, будувати із себе нові якості для життя. Тож для оптимізації аксіогенезу студента майбутнього фахівця стає каталізація процесу смислотворення, пошуку сенсу життя. Йдеться про самоорганізацію суб'єктів освітнього процесу і про побудову предметно-змістової сфери освіти. Освітнє середовище впливає на становлення цілісної особистості за умови знаходження в ньому значущих смислових та ціннісних конструктів. Вони стають цілісно-смисловим полем буття особистості, що опосередковує пошук сенсу життя, духовне зростання.

Становлення духовності має безпосередній зв'язок із формуванням моральних цінностей особистості, які мають універсальне значення. Вбачається неможливим об'єктивне сприйняття особистості поза сферою духовності. На сьогодні актуальною залишається проблема з'ясування психологічної сутності духовного «Я образу» особистості. Самоусвідомлення, розвиток образу «Я» здійснюється в ході самореалізації людини в матеріальній предметно-практичній і духовній діяльності [4, с. 27]. Духовність же – це пошук, практична діяльність, досвід, через які суб'єкт здійснює в собі перетворення, необхідні для самовизначення. Отже, ця духовно-практична діяльність необхідна для саморозвитку, самовизначення, духовного зростання людини.

Завдяки самосвідомості ми усвідомлюємо невідповідність якостей нашої особистості соціально-моральним вимогам, ми усвідомлюємо також невідповідність наших психічних і фізичних можливостей нашим прагненням. Керуючись своєю самосвідомістю, людина формує своїми діями і вчинками нові якості особистості. [3, с.83]. Дослідження В.С. Чудновського проясняють психологічні складові сенсу життя та їх роль у становлення особистості. Первинною умовою моральної самооцінки є соціальна оцінка поведінки дитини дорослими. Дитина починає оцінювати свої дії і вчинки, буквально повторюючи оцінки дорослих. Однією з найважливіших умов

формування самооцінки є усвідомленість критеріїв моральної оцінки. Моральні критерії самооцінки формується в соціально-історичному розвитку. Ступінь цього засвоєння визначається рівнем розвитку мислення, емоційно-вольової сфери, взагалі всієї предметної свідомості в цілому. Відповідно, соціально-моральна самооцінка так само, як інші сторони самосвідомості, визначається розвитком предметної свідомості. Оскільки моральні поняття – високо узагальнені поняття, то найбільше значення для засвоєння критеріїв моральної самооцінки є розвиток узагальнюючого мислення.

Вступаючи в різні відносини з іншими, людина орієнтується на певні норми, правила, звичаї. «Я-образ» на індивідуальному рівні відображає ступінь відповідності-невідповідності людини вимогам суспільства. Є. Еріксон у своїх дослідженнях становлення ідентичності особистості, особливу увагу приділяв саме юнацькому віку, кризі самовизначення. Старі уявлення про себе, про оточуючий світ змінюються, не відповідають нагальним потребам. Найбільш зріла форма самосприйняття передбачає симпатію і повагу до себе з таким же ставленням до іншого і очікування уваги і симпатії від нього. Суперечливий етап в розвитку особистості характеризується відсутністю поваги до себе в комбінації з негативним ставленням до людини, несхожою на себе, і очікуванням ворожого ставлення від неї.

Важливим моментом формування і розвитку духовних цінностей у морально-рефлексивній свідомості суб'єкта є поява у нього відчуття внутрішньої свободи. Духовний стан особистісної свободи виникає у людини при усвідомленні нею наявності зовнішніх можливостей вибору і сформованої внутрішньої готовності здійснити цей вибір. Отже, свобода вибору і відповідальність за нього є критерієм особистісного рівня самосвідомості. Як відмічає Н.І. Соболева, життєвий вибір у розвитку особистості або вибір спрямованості життєвого шляху, представляє собою процес, який зачіпає практично усі підструктури особистості. В якості необхідних компонентів він включає: розробку внутрішньої позиції, особистісного відношення до об'єктивних умов ситуації вибору, обставинам, явищам і власним потребам; співставлення вірогідних позитивних і негативних наслідків вибору, передбачення його результатів в соціальному та індивідуальному плані; визначення життєвої перспективи особистості і побудова життєвих планів; визначення практичної лінії поведінки і перебудови системи поведінкових настанов і стереотипів в залежності від прийнятих рішень. Сам вибір з низки можливих передбачає відмову від чогось заради більш цінного і значущого. Його здійснення вимагає різних особистісних проявів. Вибір особистості веде до того чи іншого вчинку, який викликає конфліктний смисл «Я», що запускає роботу самосвідомості. Стратегія пошуку сенсу життя – це генеральна програма дій, життєвих спрямувань, головний напрямок пошуку і розробки життєвої мети, завдань, що підпорядковують собі всі інші дії. За теорією В.О. Моляко, стратегія пошуку сенсу життя включає в себе підготовчі, планувальні і реалізуючі дії. Обдумування варіантів вирішення життєвих проблем стає підготовкою до вибору життєвих цілей, формування цілей життя – планувальні дії і втілення у життя цих цілей – його

реалізація. Ці напрямки пошуку сенсу життя залежать від особистісних характеристик: типу темпераменту, характеру, смисло-життєвих орієнтацій, розумових, інтелектуальних та інших характеристик.

3.2. Віра у вищу ідею як умова пошуку й знаходження сенсу життя в кризових ситуаціях

До феномену духовності, входять такі її складові як сенси життя, життєві смисли, смисложиттєві орієнтації. Віра у вищу ідею виконує когнітивну, регулюючу та оцінюючу функції. Віра в певні постулати, ідеї формує ціннісно-смыслову ієрархію, яка стає основою духовності особистості. Спираючись на ці смисли, людина шукає свій шлях в житті. Проблема пошуку сенсу життя присвячено низку праць науковців, які представляють різні наукові галузі. Це – філософи, етики, психологи, педагоги, а також значна кількість тих, хто працює в галузі богослов'я.

Віра у вищу ідею передбачає відмову особистості від сталих смислів заради вищих. К.Г. Юнг приділяв увагу символам, якими людина вибудовує свій життєвий шлях, світобачення. В цих символах закладаються смисложиттєві орієнтації особистості, в координатах яких відбувається пошук сенсу життя. Оточуюча реальність відображається в образі, моделі, певній концепції світу, що створює категоріальні структури свідомості, які об'єктивуються у певних соціальних відносинах. Ці моделі формують певні архетипи «колективної підсвідомості» (за К.Г. Юнгом) які стають своєрідними когнітивними зразками. Інтуїтивне прийняття архетипу передує дії. Розуміння добра і зла, розмежування правди і кривди, реагування на певні моральні колізії життя відбуваються в «певному розумінні» на рівні інстинкту. Архетипічні зразки завжди супроводжують особистість, оскільки є основою міфології, релігії, мистецтва. В цих культурних утвореннях формується духовність, самі утворення трансформуються у символи, які утримуються підсвідомістю. В певних моральних колізіях людина реагує інтуїтивно, згідно цим зразкам норм і правил поведінки. Саме релігія має символічну природу, що надає сили її впливу на свідомість. Релігія має свої специфічні символи, які допомагають особистості побудувати свій асоціативний простір системи норм моралі суспільства. Ілюстративним матеріалом функції символів у релігії може бути трактування біблійних історій у роботі Еріка Фрома «Душа людини». Віра становиться ідеалом, до якого особистість приближується, на основі віри у вищу свідомість – Бога. Бог виступає символом ідеалу, життєвої основи, яка допомагає особистості організувати своє життя за новими принципами. Особистість входить в нову для неї систему норм і правил життя. З усіма причинами і наслідками його не тільки як залежна від зовнішніх обставин, але і як активно їх перетворююча, формуюча своє майбутнє. Звертаючись до віри, до релігії людина повертається у суспільство, яке її викинуло, ізолювало від себе. Саме приходячи у лоно релігії, людина повертається у суспільство, стає причетною до системи моралі, законів суспільства. Релігія надає свою систему моралі, яка реабілітує особистість в її покаєнні. Наділяє душу гармонією, запобігає

моральному розпаду. Християнська мораль як засіб репрезентації «картини світу» наповнює змістом свідомість особистості, яка визначається багатогранністю людської діяльності, в залежності від поля взаємодії соціальних об'єктів (будь то політика, релігія, суспільство в цілому). Християнські постулати добра, любові до ближнього допомагають особистості перебороти егоцентризм, відстороненість від проблем іншого («моя хата з краю»). У «любіві до ближнього» індивідуальність отримує порятунок від егоїзму. Негативність егоїзму проявляється зовсім не в тому, що особистість надто високо себе оцінює, надає собі безумовне значення та гідність. У цьому вона має сенс, тому що, як казав В.С. Соловйов – «Будь-який суб'єкт – це самостійний центр живих сил, це істота, яка може у свідомості своїй і в своєму житті вмістити абсолютну істину». Особистість в цій якості має безвідносну значущість та гідність, яка не може занадто високо себе оцінити. Невизнання за собою цього безумовного значення веде до зречення людської гідності. У цьому випадку особистість не в змозі повірити у свої сили, тим паче повірити в іншого, в його вартість. Основне зло егоїзму не в тій абсолютній самосвідомості та самооцінці суб'єкта, а в тому, що, приписуючи собі по справедливості безумовне значення, егоїзм несправедливо відмовляє іншим у цьому значенні. Визнаючи себе центром життя, що є дійсно так, особистість інших відносить лише до супроводжувачого оточення свого буття, певного «антуражу», залишаючи за ними тільки зовнішню і відносну цінність. Вона сама по собі є все, інші самі по собі – ніщо. У такому самоствердженні людина унеможливує свій духовний розвиток. Те безумовне значення, та абсолютність, яку особистість взагалі справедливо за собою визнає, але несправедливо віднімає від інших, має лише потенційний характер – це тільки можливість, яка потребує свого вирішення. Християнство надає можливість зрозуміти таку істину, що людина лише частка усього всесвіту. Вона, визнаючи лише себе і не визнаючи іншого, не може ввійти у цей світ повноцінно, стати усім. Лише знімаючи у своїй свідомості та житті ту внутрішню межу, яка відділяє особистість від іншої, вона може «полюбити ближнього». Людина може існувати лише з іншими, стати невід'ємною часткою суспільства, самостійною і водночас «залежною» від інших. Індивідуальність є певний образ вседності, певний засіб сприйняття та засвоєння усього іншого. Стверджуючи себе поза іншим, особистість позбавляє себе сенсу життя і перетворює свою індивідуальність в пусту форму.

Як відмічається в багатьох сучасних дослідженнях вітчизняних психологів, трансординарне існування (за теорією М. Магомед-Ємінова) все більше втручається в ординарне існування, наділяючи його рисами аномальності, катастрофічності. Загроза небуття стає неспецифічною характеристикою не тільки екзистенційної ситуації, але й буденною життєвою ситуацією і визначає існування людини. Як відмічав фізик Альберт Ейнштейн, виходячи зі своєї «теорії усього», духовні закони керують фізичними законами і всім життям людини. Актуальним залишається саме знаходження цих закономірностей і можливості пристосування людини до них.

Представники психоаналітичного підходу вважають, що кожна людина пристосовується до світу завдяки певних захисних механізмів. Трансперсональні переживання здатні спричиняти значні та стійкі позитивні зміни: поглиблення відчуття смислу, полегшення екзистенційної кризи (Е. Сутіч, К. Уілберг, Кр. Гроф), пробудження альтруїзму, співчуття, прийняття себе, інших, оточуючого світу (Ч. Тарт, А. Уотсон, Р. Олперт, Дж. Ліллі), розширюють діапазон розуміння та усвідомлення значущості життя. Віра у вищу ідею є стрижневим утворенням, яке наскрізь проходить усі складові структури особистості і впливає на побудову життєвої стратегії особистості.

У вітчизняній психології проблема виживання людини у важких, екстремальних життєвих ситуаціях, розглядається в поняттях копінг-стратегія, стратегії виживання в важких ситуаціях, посттравматичні стани, стресові розлади тощо (Н.В. Тарабріна, М.Ш. Магомедов-Емінов, Н.Н. Пуховський, Ф.С. Василюк, К. Муздибаєв, В. Лебедев, М.М. Решетніков, Ц.П. Короленко, Ю. Александровський та ін.). Ці напрямки розгляду різних стратегій виживання людини в скрутних умовах спрямовуються більш на можливість профілактики психічних порушень, які виникають в наслідок впливу екстремальних факторів. Разом з тим, недостатньо розробленими залишаються дослідження феномену пошуку сенсу життя, що має свої особливості у контексті «вивищення» особистості, її віри у вищу ідею. З огляду на те, що пошук сенсу життя впливає на почуття, вчинки, думки, духовний розвиток особистості, це потребує певної психологічної підтримки у цьому процесі.

В основі теорії гештальт-підходу основні базові ідеї Ф. Перлза про специфіку способу організації контакту особистості з середовищем спрямовані на розгляд творчого пристосування, здатність до конструктивного пошуку способу адаптації до конкретної кризової ситуації. Цей конструктивний пошук сенсу життя дозволяє особистості знаходити оптимальну стратегію взаємодії з середовищем, що формує життєву стратегію. В кризовій ситуації невизначеності у особистості виникає потреба до конструктивного пошуку організації такої взаємодії. При цьому творче пристосування, на відміну від адаптації, представляє процес постійного пошуку балансу між потребами як феноменами контакту і потенційними можливостями середовища. Це передбачає необхідність вільного життєвого вибору. Якщо вибір здійснюється в узгодженості до обставин, суджень інших людей, то особистість пристосовується, а не творить власну стратегію взаємодії. Критерієм творчої взаємодії з оточенням є здатність асимілювати новий досвід контакту, здатність до вибору адекватного способу комунікації.

У сучасних напрямках психології релігії розглядається вплив віри у вищу ідею на формування певних уявлень особистості на час, простір, всесвіт, минуле, історію. Релігійні погляди представників різних конфесій мають свій ракурс уявлень про виникнення людської культури, сенс життя. Церква як соціальний інститут надає психологічну допомогу особистості в кризових ситуаціях. Психологічні особливості впливу церковних ритуалів, проведення церковної служби, співу, молитви, каяття мають психотерапевтичну дію. В різні епохи ці впливи були вагомим внеском у

формуванні поглядів особистості, смислових орієнтирів у пошуку сенсу життя, які і до тепер змінюються, доповнюються. Різні духовні практики пропонують свої шляхи пошуку сенсу життя, духовного зростання. О.Л. Яковлев пропонує систему «Рейки», як космічне духовне зцілення у просторово-часовому континуумі. Досліджуються біоенергетичні поля, морфогенетичне поле, завдяки якому стає можливим перетинання трьох-просторового світу, трансформація образів та відчуття їх змін. Такі можливості відкриваються у медитативному стані, візуалізації образів. На цьому шляху духовного зростання включається механізм роботи не з фізичним, а з ментальним тілом людини. Шлях удосконалення особистості йде не ззовні у середину, а з середини на зовні.

У релігії віра в можливості переселення душі пропонує Царствіе Душ. Душа приймає рішення зміни своїх характеристик і це стає новим шляхом її переродження. Езотеричні вчення пропагують зміни в життєвому шляху завдяки енергії думки. Усі релігії застерігають від нанесення людині шкоди навіть думкою, оскільки «енергія йде за думкою». Це є істиною, яка слугує механізмом віри у вищу ідею. Людина є складовою єдиного організму. Досліджуючи проблему духовного потенціалу людини у богословській літературі, філософії та психології, М.В. Савчин розкриває пошук сенсу життя через діалог з Богом. «Духовний потенціал людини вкорінений у духовній реальності, що має свою онтологію і трансцендентне, Божественне походження. Бог вище за буття та небуття. Людина не здатна бачити Божественну сутність, а здатна споглядати Божественну енергію.» [19, С.480]. Виокремлюється духовна парадигма в психологічній практиці, психотерапії. М.В. Савчин виділяє методи психологічної допомоги у контексті духовної парадигми „психотерапія повинна забезпечити розрив між аксиологічною функцією серця та гносеологічною функцією розуму. Завдання психолога полягає в тому, щоб пацієнт набув миру із собою, а через це і миру зі світом і Богом». Окрім загальноприйнятих методів психокорекції, цікавими є такі як: духовна бесіда; зустрічі з духовенством; кахетизація; психологічна підготовка до таїнства хрещення і миропомазання, сповіді, елепомазання для Божого благословення в поважній недозі та бажання здоров'я душі та тілу; спільні молитви; паломницькі поїздки у святі місця тощо [19, С. 479]. Опоненти духовної парадигми в психології та психотерапії протиставляють протиріччя релігійних канонів у різних конфесіях, стверджуючи, що психолог не може нав'язувати свої релігійні переконання іншим людям. Річ може йти лише про добровільний вибір людини, яка сповідує ту чи іншу віру.

Екзистенційний напрямок пошуку сенсу життя пропонує розгляд життєвих смислів, ціннісних орієнтацій особистості. Втрата смисложиттєвих орієнтирів особистості спричиняє низку негативних наслідків, які ведуть до саморуїнації. У випадках термінальної ситуації, коли особистість опиняється вже поза межами екзистенційного вибору між життям і смертю, підтримка спрямовується на допомогу у прийнятті реальності [20]. Інвалідизуючий компонент вад здоров'я здійснює виражений емоційний вплив на особистість (А.В. Криничанський, А.К. Напрієнко, Т.Р. Михайлова,

Н.Б. Шабаліна та ін.). Відомо, що наслідками цього впливу є: емоційні розлади (П.В. Каменченко, В.Ю. Воробйов та ін.), різноманітні психічні порушення, неможливість планування своїх життєвих перспектив, неадекватність самосприйняття, «Я образу» (О.І. Купреєва, І.М. Бушай).

У сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідженнях застосовуються спроби цілісного осмислення особистісних характеристик, які відповідають за успішну адаптацію й переборення життєвих труднощів. Представники Санкт-Петербурзької психологічної школи ввели поняття пасіонарності (Л.М. Гумільов) та поняття про особистісний адаптаційний потенціал, що визначає стійкість людини до екстремальних факторів (А.М. Маклаков) і поняття про особистісний потенціал, розроблювальне Д.А. Леонтьєвим на основі синтезу філософських ідей М.К. Мамардашвили, П. Тилліха, Э. Фромма та В. Франка. Оскільки смисложиттєві орієнтації виникають не на пустому місці – їх розвиток опосередковується усім життєвим досвідом особистості, її особистісним «фундаментом» (як відмічав В.Є. Чудновський) – тобто певна сукупність особистісних якостей, завдяки яким вибудовується основа, що сприяє розвитку смисложиттєвих орієнтацій. Процес становлення цього особистісного «фундаменту» обумовлює не тільки темп розвитку смисложиттєвих орієнтацій, але й зміст та вибір життєвого шляху, пошук сенсу життя. Це здатності особистості в різні вікові періоди: в ранньому дитинстві – розвиток мови, в дошкільному віці – пізнавальна потреба, стремління осмислити причинні зв'язки оточуючого світу (вік «чомуток»), а також естетичні здібності, у молодших школярів – спроможність «вбирати» в себе зовнішні ознаки предметів і явищ і запам'ятовувати їх без особливих зусиль; у підлітків – здатність до міжособистісного спілкування. У підлітковому віці відбувається формування смисложиттєвих орієнтацій, завдяки оволодінню внутрішнім світом, за Л.С. Виготським «виникнення життєвого плану як відомої системи пристосування, що вперше усвідомлюється підлітком». Це створює умови для смислосудівництва, самостійного життєвого вибору, можливості контролювати свій життєвий шлях, стати володарем своєї долі. Дмитро Леонтьєв виокремлював характерну для юнацького віку «здатність переходу смислових орієнтацій особистості у самодостатній стан». На кожному віковому етапі формується віра у вищу ідею як складова певної ієрархії цінностей, смислів, сенсів життя.

Віра у вищу ідею може визначатися як у матеріалістичних, так і в релігійних, міфологічних уявленнях про будову світу, сутність психічної природи людини. Віра у будь-що формується певним соціумом. Як зазначав С.Л. Рубінштейн, «ми сприймаємо світ крізь призму суспільної свідомості», тому певний контекст віри формується соціальним оточенням, різними життєвими ситуаціями, кризами тощо. Людина, шукаючи сенс життя, спирається на усталені засади власного життя, світоглядні орієнтири, поведінкові настанови, які допомагають їй в певних кризових ситуаціях. В цих пошуках виходу з кризової ситуації актуальною постає необхідність певної психолого-педагогічної підтримки для особистості.

У роботах О.М. Леонтьєва, Г.О. Гачева, Н.В. Гришиної, В.С. Жидкова, К.Б. Соколова, А.А. Аникеевої був визначений вплив соціуму на цей процес становлення картини світу особистості як самого творця цієї картини. Основою цього напрямку дослідженню психологічної підтримки є положення і принципи методології гуманітарних наук, розроблених у працях В.А. Роменця, К. Ясперса, М. Бахтіна, К. Роджерса, О. Лосева, теорії існування людини в світі та її уявлень про цей світ (М. Хайдегер, К. Ясперс, Е. Фром, В. Франкл, С. Гусерль, Т. Титаренко, В. Зінченко, Д. Смірнов, В. Давидов, Ш. Альфред, Т. Лукман та ін.), вивчення проблем співвідношення біологічних і соціальних явищ: синхронія включеності людини у два світи: світ суспільства й світ органічної природи, що породжує проблеми актуального існування людини (А.Н. Леонтьєв, С.Д. Максименко, Ю.Б. Гиппенрейтер, О.В. Овчинникова та ін.).

Віра у вищу ідею створює певну ієрархію цінностей, які спрямовують життєвий вибір. Цей вибір корегується на протязі усього життя, за рахунок різних чинників: вік, рід занять, навчання, робота, захоплення, місце проживання, сімейне виховання, традиції, стан здоров'я тощо. Спираючись на дослідження Т.М. Титаренко, можна виокремити каталізуючу роль кризи у формування життєвих смислів, пошуку сенсу життя. Чинниками пошуку сенсу життя стають кризові ситуації, вікові кризи, кризові стани. Вікові кризи супроводжуються зміною нових цілей, нових життєвих стратегій, які стають відправною точкою особистого зростання. Кризові ситуації можуть співпадати з віковими кризами або не співпадати (смерть близького, набута інвалідність, катастрофи, нещасні випадки). За таких умов виникає потреба в нових смислах, цінностях, зміні ієрархії смисло-життєвих орієнтацій, віра у вищу ідею дає цю зміну.

Концептуальною основою дослідження є припущення щодо можливості психокорекції компонентів життєвих стратегій, пошуку сенсу життя особистості, що призводить до активізації розвитку навичок конструювання власного життєвого шляху, свободи вибору життєвих цілей та засобів їх досягнення особистості.

– детермінаційні особливості формування віри у вищу ідею в юнацькому віці.

Мета дослідження – полягає у розкритті психологічної специфіки формування віри у вищу ідею в юнацькому віці, визначення часових, оціночних, регулятивних, детермінаційних особливостей в юнацькому віці.

Для досягнення мети дослідження визначені такі завдання:

1. Аналіз основних теоретичних та методологічних тенденцій в дослідженні пошуку сенсу життя у контексті віри у вищу ідею.

2. Виявлення специфіки репрезентації віри у вищу ідею в юнацькому віці. Конструювання та апробація методики дослідження оціночних, когнітивних, регулятивних функцій віри у вищу ідею, як складової духовності особистості.

3. Встановлення детермінаційних впливів на становлення віри у вищу ідею з боку особистісних характеристик, ставлення до самого себе, до оточення, до життя.

4. Розробка консультативно-тренінгових занять з розвитку в учнів стратегій пошуку сенсу життя.

3.3. Дослідження впливу пошуку сенсу життя з позицій віри у вищу ідею на становлення та розвиток духовності особистості

На основі концептуальних підходів, теоретичних положень були вибрані методичні прийоми дослідження. Мета цих методичних прийомів полягала у з'ясуванні особливостей смисло-життєвих орієнтацій особистості (СЖО за Д.О. Леонт'євим) в різних групах досліджуваних: здорові, з вадами здоров'я, хімічно-залежні. Визначалась світоглядна спрямованість за допомогою опитувальника «Що для мене Віра в Бога?», порівнювались результати каузометрії (О. Кроніка) найважливіші події життя та творами на тему «У чому для мене сенс життя?». Порівняння результатів опитування проводилося з метою вивчення особливостей пошуку сенсу життя у старшокласників та студентів з різними властивостями особистості (вади здоров'я, залежність).

Експериментальне дослідження проводилося в групах хімічно-залежних Центру соціальної реабілітації «Троїцький» (Київ) – 30 осіб, 30 старшокласників київської СШ №285 та 60 студентів ВМУРоЛ «Україна» (Київ). Вибірки розподілялися на групи залежно від особистісних властивостей: хімічна залежність, здорові та інваліди, в яких визначалися особливості смисложиттєвих орієнтацій, віра у вищу ідею, життєві смисли, які виокремлюються у пошуку сенсу життя. В процесі констатувального експерименту було проведено порівняння показників методик у різних групах. Розглянемо спершу результати визначення смисложиттєвих орієнтацій, рівня визначеності сенсу життя та стратегії його пошуку.

Аналіз даних показав, що в групі здорових середня оцінка смисложиттєвих орієнтацій за тестом Д.О.Леонт'єва – 111,7 балів.

Фактор «цілі у житті» (I), що характеризує спрямованість і часову перспективу, які надають свідомість життю, у цій групі розвинутий в середньому на 34,2 бали, тобто на рівні норми (що є 31,1 балів).

Фактор «процес життя або зацікавленість і емоційна насиченість життя» (II) – 35,2 бали (норма 29,9), що свідчить про високу насиченість життя цих учнів, тут важливо відмітити насиченість сьогоднішнім днем.

Результативність життя або задоволення від самореалізації» (III) у старшокласників даної групи розвинутий на 27,3 балів (24,4 – норма).

«Локус контролю – Я» (IV) показаний на 36,2 бала (норма – 19,9). Цей високий показник про уявлення юнаків про себе, як дуже сильних особистостей, яким притаманна свобода вибору, щоб будувати своє життя за співвідношенням між своїми цілями і своїми можливостями, уявляючи його згідно до свого сенсу.

Фактор «Локус контролю – Життя» (V) або управління життям – 33,5 балів (норма – 29,5). Отже, ця група характеризується переконанням в тому, що людина може сама керувати своїм життям, спрямовуючи сили у втілення своїх цілей, планів.

Сенс життя визначається в групі серед тих, хто не вірить у вищі сили – (Сергій К. – «Якщо хочеш чогось досягти в житті, то треба самому щось робити, а не чекати чудодійних сил. Можлива лише батьківська допомога або щасливий випадок у досягненні своїх планів. Спіратися на віру у щось інше – лише гаяти час»). Віруючі у вищу ідею спираються не лише на свої сили, а й на підтримку волі Божої. Сенс життя вбачають: «у прийнятті такої долі, яка посилається людині задля випробовування її волі, її стійкості до труднощів, спокус. Життя – це можливість спасіння себе і всього людства». Для тих, хто вірить і тих, хто не вірить у вищу ідею, має місце думка, що сенс життя в тому, для чого людина живе. Відмінність проявляється в смислах і цінностях для віруючих і невіруючих, але спільне те, що вони всебічно замислюються над проблемами існування і своїм життям.

У групі юнаків з вадами здоров'я показники смисло-життєвих орієнтацій відрізняються від попередньої групи. Середня оцінка смисло-життєвих орієнтацій – 91,5 бала (нижче, ніж у групі здорових, але вище, ніж у групі хімічно-залежних).

Ціль у житті – 28,3 бала. Цей показник нижче ніж у здорових, оскільки найголовніша ціль в групі інвалідів – «бути як всі», «мати в житті все те, що й у здорових».

Процес життя, зацікавленість і емоційна насиченість життя в даній групі виражені на 28,4 бала.

Результативність життя або задоволення від самореалізації – 22,4 бала, що пов'язано з певними обмеженими фізичними можливостями і як наслідок незадоволеністю від самореалізації.

Локус контролю – Я розвинутий на 27,8 балів. Локус контролю – Життя – 27,5 балів. Низькі бали по цьому показнику характеризують певною мірою приреченість до випробовувань долі – «життя людини непідвласне свідомому контролю, залишається лише приймати його таким яке воно є, з усіма негараздами, бідами».

І серед тих, хто вірить у вищу ідею, і тих, хто не вірить, показники цієї групи істотно не відрізняються. Лише визначення сенсу життя у віруючих проявляється у контексті релігійних канонів. Для них сенс життя означає – «прийняття труднощів долі як волі Бога, спасіння душі на цьому шляху випробувань». Схожість життєвих цілей в групі – у бажанні отримати освіту, професію, достойну роботу, створити сім'ю.

У ході експерименту виявилось, що для одних – інвалідність уявляється потенційно руйнівним чинником життя, для інших – поштовх до духовного зростання, пошуку індивідуальних творчих можливостей для реалізації своїх задумів, шляхів перетворення, для інших – психотравма (характеризувалася симптомами загальної тривожності, пригніченістю емоцій, переживанням кризового психологічного стану). Для тих, хто вірить у вищі сили, – «Бог допоможе мені встояти в будь-яких складних обставинах». Віра у вищу ідею дає захист не від самих життєвих проблем, а уявлень про них, зміну бачення цих проблем.

У групі хімічно-залежних – середня оцінка смисложиттєвих орієнтацій – 90,3 бала, що помітно відрізняється від показників здорових і інвалідів. Це найнижчий показник у групах досліджуваних.

Над цілями в житті ці юнаки замислюються на 27,3 бала. Процес життя, зацікавленість і емоційна насиченість життя в цій групі виражені на 26,4 бала.

Результативність життя або задоволення від самореалізації на 20,2 бала.

Локус контролю-Я виявився – на 19,5 балів.

Локус контролю-Життя виявився на 18,3 бали. Низькі бали за цими показниками характеризують неможливість контролювати себе і своє життя, брати відповідальність на себе за все, що відбувається з ними. Віра у вищу ідею для них лише можливість перекласти відповідальність за своє життя на обставини, на інших. На нашу думку, таке сприйняття світу, свого життя не спонукає до духовних пошуків, життєвих смислів. За переконаннями хімічно залежних сенс життя у пошуках можливої допомоги ззовні «нехай інші роблять, вони можуть, а нам важко», «може Бог допоможе – це остання надія», «Життя – коротке, чого витратити на пошуку якогось сенсу. Живи – радій». Для тих, хто вірить у зцілення від залежності «сенс життя – спроба знайти вихід із прірви, стати таким, як усі здорові», «спробувати все, щоб повернути радість життя». Спільна думка для них – «змінити своє життя». Одні вбачають ці зміни в самореалізації в певній професії, інші – у створенні власної сім'ї.

З аналізу результатів констатуючого експерименту видно, що кількісні показники в різних групах (здорових, інвалідів, залежних) не надто відрізняються (див. табл. 3.1, 3.2, 3.3), а смисли, які вкладаються в пошук сенсу життя відрізняються саме серед тих хто вірить у вищі сили і хто не вірить.

Таблиця 3.1

**Показники сенсожиттєвих орієнтацій в групі хімічно-залежних
(за методикою СЖО Д. Леонтьєва)**

Наркоманія	Мета життя	Процес життя	Задоволення від самореалізації	Локус-контролю Я	Локус-контролю життя	Показник ОЖ
Середнє	26,23	26,08	21,23	16,69	23,92	109,85
Стд. відхилення	8,955	5,220	5,688	3,750	6,331	30,903

Таблиця 3.2

**Показники сенсожиттєвих орієнтацій в групі студентів інвалідів
(за методикою СЖО Д. Леонтьєва)**

	Мета життя	Процес життя	Задоволення від самореалізації	Локус-контролю Я	Локус-контролю життя	Показник ОЖ
Середнє	31,37	31,71	25,89	20,93	30,45	105,08
Стд. відхилення	7,652	6,549	5,497	4,587	6,527	19,092

Таблиця 3.3

**Показники сенсожиттєвих орієнтацій в групі здорових
(за методикою СЖО Д. Леонтьєва)**

	Мета життя	Процес життя	Задоволення від самореалізації	Локус- контролю Я	Локус- контролю життя	Показник ОЖ
Середнє	31,10	32,28	26,46	20,07	31,85	104,23
Стд. відхилення	6,536	6,221	4,759	4,442	6,400	17,943

Показники задоволення від самореалізації найбільші у здорових найменші у хімічно залежних.

Віра у вищу ідею спрямовує пошук сенсу життя в можливостях самої особистості, пошуку власних резервів самопізнання, саморозвитку. Критерієм праведного шляху стає певна ідея (парадигма справедливості у контексті певної віри, конфесії), що визначає філософію «спасіння». Це дає відповіді особистості яким шляхом йти, за що боротися в житті (хто опиниться на «страшному суді» у раю, а хто у пеклі). Реакція особистості у кризових ситуаціях – почуття образи на долю, її несправедливість щодо особистості, виникають у контексті фізичних вад, життєвих негараздів або смерті («це несправедливо» бути інвалідом, неповноцінним, неспроможним конкурувати зі здоровими, часто хворіти, вмирати молодим, бути сиротою, матеріально незабезпеченим» тощо). Ці почуття стають каталізатором пошуку нових життєвих смислів, пошуку «справедливості». Почуття провини перед загиблим товаришем, кимось, хто потрапив у біду, почуття провини у заможного перед бідним дають поштовх до пошуку пояснень і виправдань у особистості в її життєвому виборі, її життєвому шляху. Почуття пережитої несправедливості, що виникає у особистості, коли вона стає жертвою певних життєвих негараздів (хвороба, нещасний випадок, землетрус, пожежа, снігова лавина, буря, напад тварини, насилля, сексуальні домагання, помилки лікарів і таке інше). У цих випадках кризові стани збуджують особистість до пошуків справедливості, помсти або виправдання того що трапилося, втрати, які не можливо відновити. Виникає пасивна агресивність у «жертви» долі. Ця агресивність спрямовується на обставини, людей, що винні у скоєному, на весь світ. Іноді це прояв агресії, спрямований на себе («на зло буду робити так і ніхто нічого не зробить»).

За результатами аналізування творів «У чому сенс життя?» виокремилися тенденції у мотивації пошуку сенсу життя: зміна статусу особистості, вступ до вишу, вибір майбутньої професії, планування сім'ї, народження дитини, прояв залежності (періоди ремісії). У вибірці віруючих пошуки сенсу життя більшою мірою пов'язані з віковими кризами, стресовими ситуаціями, втратою близьких, екологічними катастрофами, землетрусами, пожежами тощо. У вибірці наркозалежних – пошуки сенсу життя більшою мірою проявляються в періоди змін у прояві захворювання (поліпшення або погіршення здоров'я в період ремісії), вступ до вишу, працевлаштування, втрати роботи, припинення навчання на період лікування від залежності,

труднощі соціалізації, побудова сімейних стосунків, зміна соціального статусу. В усіх вибірках виокремлювались почуття морального обов'язку перед кимось і небажання виконання його, що викликало певний внутрішній дисонанс. Це спонукало до пошуків розв'язання проблеми вибору в пріоритетах, які пов'язані з почуттям обов'язку, справедливості, праведності. Невиконання цих обов'язків стає шляхом до почуття провини, внутрішнього дисонансу. У виборці залежних виокремилась стратегія уникнення дисонансу в почутті морального обов'язку (за рахунок брехні, блюзнірства). Застосування брехні у стосунках з оточуючими, допомагає скоротити дисонанс перевести його в іншу площину відносин, які не ведуть до жодних зобов'язань («наплювати на все», «ніхто нікому нічим не зобов'язаний»). Життєві зміни, пов'язані зі здоров'ям, спонукають до пошуку нових життєвих смислів, формуванню нових цілей та засобів їх досягнення.

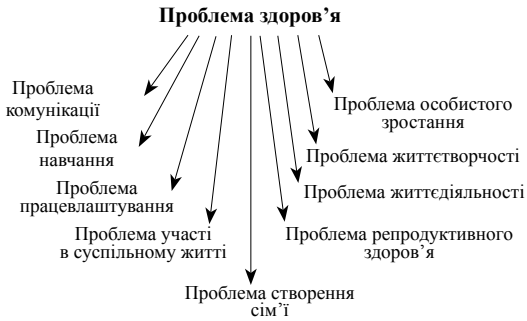
В усіх вибірках був присутній пошук шляхів подолання «нестерпних» зобов'язань перед батьками, вчителями. Брехня, хитрощі – як спосіб уникнення напруги від моральних зобов'язань дає змогу терпіти цей «тягар долі». Деякі з легкістю брешуть собі та іншим і їм стає легше у подоланні проблем, пов'язаних з моральними обов'язками. Якщо особистість не розібралась у своїх потребах, почуттях, застосовує брехню несвідомо. Інші хитрують і цим скорочують дисонанс. Іноді особистість має певну терпимість до напруги від моральних зобов'язань і це знижує рівень тривоги, відчуття драми, «кінця світу». Особистість із вадами здоров'я намагається пов'язати всі життєві проблеми з проблемою свого здоров'я, що унеможливує вільний вибір життєвих стратегій, конструювання власного життєвого шляху. Проведена каузометрія підтверджує цю гіпотезу. Більшість визначених досліджуваним міжподійових зв'язків мають відношення до проблеми його здоров'я. Це може бути зв'язок між поїздкою за кордон і перебуванням у шпиталі, вступу у вищий навчальний заклад. Так звані надситуативні зв'язки, що пов'язані з вадами здоров'я, переважають над іншими своєю значущістю.

В особистості з вадами здоров'я перші три найважливіші події життя обов'язково пов'язані з цією проблемою. Це можуть бути опосередковані події, так чи інакше взаємопов'язані. Навіть налагодження комунікативних зв'язків може залежати від надситуативних зв'язків, що поліпшує або погіршує цей процес.

Події, які пов'язані одна з одною, як причина та наслідок, також можуть підпорядковуватися цьому впливу. Причиною майже усіх проблем визначається проблема здоров'я, у тому числі і залежність.

Вплив проблеми здоров'я на конструювання життєвого шляху, вибір життєвих стратегій опосередковує проблеми інтеграції особистості у суспільство. Упродовж перебування в дитячому садку, школі, потім у вищих навчальних закладах змінюються життєві настанови, сценарії, стратегії, детермінуючи подолання перепон в інтегративних процесах. Відбувається оволодіння новими соціальними нормами, вимогами. Якщо в особистості не співпадає система ціннісних пріоритетів із новими вимогами, відбувається зміна життєвих стратегій або рекет старих життєвих сценаріїв. Якщо

у особистості відбувається особистісне зростання, вона намагається конструювати своє майбутнє, спостерігається перебудова ієрархії цінностей, настанов. Формуються актуальні та перспективні, довгострокові життєві стратегії. Перспективні –

втілюються протягом усього життя, а тимчасові, що виникають спонтанно реалізуються за обставинами сьогодення. Перспективні цілі вимагають становлення довгострокових життєвих стратегій, які можуть вирішуватися проміжними, що виникають щодня, новими стратегіями. Ці тимчасові стратегії виступають як актуальні у вирішенні проблем, проміжних цілей, що є засобом стосовно перспективних цілей. Якщо застосовуються старі життєві сценарії, не змінюючи поглядів, ставлень, уявлень, це провокує виникнення фрустрації, агресії в обстоюванні колишніх стратегій. Особистість у таких випадках намагається зберегти минулі життєві позиції. Цей процес збереження старих життєвих стратегій не проходить безболісно. Будь-який процес зміни або збереження життєвих стратегій супроводжується певним криголамом особистісних структур, несе емоційну напругу.

Таким чином, духовний розвиток особистості тісно пов'язаний з кризовими проблемами, зокрема, вадами здоров'я, залежності. Духовність особистості передбачає єднання своїх почуттів, що дає фізичне та психічне здоров'я. Розглядаючи категорію духовності як мисленеве відображення, «світу, що в особі людини пізнає себе сам» (С.Л. Рубінштейн), «Єдності людини і світу» (В.А. Роменець), можна виділити місце впливу особливостей вад здоров'я на організацію життя особистості як безперервного творення. Особистість є діяльним учасником свого життєвого шляху, оперуючи світоглядними уявленнями, вона творить свою життєву реальність. У цій реальності акумулюється її соціальний досвід, який представлено у світоглядних універсалиях, що задають цілісний образ людського світу. Врахування враховує особливості своїх можливостей опанування цього світу, з його вимогами, законами. Врахування всіх труднощів цього опанування, що накладають вади здоров'я, у реальному житті впливає на світоглядні схематизми. Саме ці схематизми зумовлюють духовність особистості, організують суб'єктивне сприйняття світу, його переживання і розуміння.

На наш погляд, в особистості з вадами здоров'я найхарактернішою і домінуючою стає потреба бути «таким, як інші», нівелюючи своєрідність, відмінність від інших. Іноді це спотворює сенс вільного вибору механізму

цілепокладання, особистість звужує його до певного стандарту життєвих цілей пересічної «такої, як усі» особистості, яка не має проблем здоров'я. Особистість стає заручником ідеї «бути, як інші, здорові інші». Ця одиничність вибору шляху є процесом розвитку «своєрідності», «неповторності» життєвого шляху особистості. Реалізація життєвих цілей рідко буває швидкоплинною і ніколи не відбувається миттєво. Цей процес довготривалий. Упродовж життя реалізується певна життєва стратегія особистості, яку вона самостійно визначає, з певним способом координації життєвих цілей, засобом їх реалізації. Визначається певний темп і порядок досягнення життєвого плану. Життєвий план виконує функцію вибору засобів досягнення мети, цілі, застосування найоптимальніших засобів, які відповідають наміченим цілям; установлювати послідовність застосування цих засобів; визначати терміни виконання операцій і всієї сукупності дій, спрямованих на досягнення цілі. Життєві стратегії можуть змінюватися відповідно до реалізованих етапів життєвого плану, залежно від зміни цілі, умов її досягнення, потреб особистості. У зміні життєвої стратегії провідна роль відводиться цілі.

Віра у вищу ідею як стратегія пошуку сенсу життя формується на зміні ставлень особистості до своїх почуттів, свого бачення проблеми, можливості змін цих ставлень, побудові нового досвіду, який асимілюється в життєвий досвід. Переживання особистістю змін у своєму новому досвіді стає актуальним у переживанні своєї totoжності, що є основою духовності. Коли особистість змінює свою totoжність і відчуває дискомфорт, відбувається осмислення цих змін. Саме в момент зустрічі з перепонами у вирішенні проблем відбувається зміна ставлень до ситуації, зміна само-totoжності і побудова нової стратегії поведінки, зміна цілей і засобів їх досягнення. Віра у вищі сили позбавляє людину самотності, вона отримує підтримку, завдяки якій і стає можливим її духовний розвиток. Віра у вищу ідею є складовою духовності. Феномен віри у вищу ідею зазнає детермінаційного впливу з боку особистісного ставлення до самого себе, до інших, до життя, що визначає її духовність. Віра у вищу ідею координує творення особистістю свого світу шляхом структурування свого життєвого простору відповідно до своїх життєвих переживань. Таким чином, найважливішим аспектом, який диференціює індивідуальний психологічний світ, є цінність для особистості тих чи інших компонентів зовнішнього та внутрішнього світу з огляду на їх перспективність та доцільність.

Розбіжності, що пов'язані із зміною життєвої позиції, стилю життя, найскладніші для особистості. Життєво значущими і впливовими є ті протиріччя, які опосередковують зміни поглядів, звичок, ставлень особистості до суспільства, самого себе. Вміння регулювати свій життєвий шлях стає основою формування життєвих стратегій, смислів, духовності особистості. На підсвідомому рівні – чуття бентежності, викликане відчуженням, самотністю та жахом, загострюють сприйняття оточуючого світу. Ці переживання разом з асоціаціями, що виникають від книжок, інформаційного поля оточення особистості, її інтроєкти з дитинства стають тими стимуляторами, які прискорюють, опосередковують розвиток життєвої стратегії

пошуку сенсу життя. Проблеми, що виникають щодня штовхають молоду людину до змін у поведінці, пошуку нових цілей і засобів їх досягнення. Ці переборення певних проблем, які тягнуться ще з дитинства і можуть перерости в почуття нікчемності, посилюють наполегливість особистості у пошуку нових шляхів, розвиток спромоги і бажання генерувати ідеї, які не тільки нові, але й унікальні, творчі. Саме переборення проблем, що видаються нездоланними, фатальними стимулюють духовний розвиток особистості, усвідомлення необхідності самостійності, відповідальності у боротьбі за виживання, протистояння життєвим перепонам, щоб стати хазяїном власної долі.

3.4. Психологічний супровід пошуку сенсу життя з позицій віри у вищу ідею

Мета психологічного супроводу особистості в пошуку сенсу життя – це допомога у формуванні суб'єктивно значущих, внутрішніх життєвих настановлень, цінностей, життєвих смислів, розвиток потреб в активному самопізнанні, саморозвитку та самовдосконаленні, що впливає на розвиток духовності особистості. Для досягнення цієї мети розроблена система організованих виховних дій, що сприяють конструюванню особистістю власних цілей і засобів їх досягнення. Це розробка конструктивних засобів вирішення складних ситуацій, що дасть змогу з успіхом справлятися з проблемами, які можуть виникати у майбутньому та запобігати їм. У процесі психотерапевтичної допомоги в глибинній структурі особистості змінюються ставлення до перепоп, які проявляються в міжособистісних взаєминах. халатність

Психологічний супровід полягає у подоланні внутрішньої дисгармонії особистості, зниження рівня тривожності, агресії, почуття самотності, повернення самоповаги, адекватності самооцінки, вольових якостей, можливості вільного вибору та конструювання життєвих перспектив. Методи психологічного супроводу спрямовуються на актуалізацію автентичності особистості, засвоєння загальнолюдських цінностей, що формує трансцендентність особистості, Я концепцію, активізує пошук життєвих смислів, ідеалів. Наявні духовні цінності можуть доцільно впливати на формування дійсності і таким чином підсилювати цінне у духовному житті особистості.

Розробляючи тренінгові методи психологічної допомоги, ми спиралися на найвагоміші теоретико-методологічні основи психологічного супроводу:

- теорії об'єктивних відносин (Д. Віннікотт, М. Кляйн, О. Кернберг, Р. Ферберн, Р. Спите, В. Тайсон, М. Малер, Д. Боулбі, М. Балінт та ін.);
- его-психологія (А. Фрейд, Е. Еріксон, Г. Хартманн та ін.);
- теорії розвитку, інстинктів в психоаналізі (З.Фрейд, В. Штекель, К. Абрахам та ін.);
- гуманістичний психоаналіз (Г. Салліван, Э. Фромм, К. Хорні та ін.);
- інтегративна системно орієнтована авторська концепція проблем порушення процесу сепарації особистості з вадами здоров'я в батьківській сім'ї, методики психокорекції родинних взаємин, які впливають на процес сепарації особистості;

- методи психоаналітичної психотерапії (Ш. Ференци, Т. Френч, Ф. Александер, Д. Малан, П. Сифнеос, Д. Манн, Х. Даванлоо та ін.);
- сімейна психодинамічна, трансгенераційна психотерапія (И. Бошормени-Надь, Т. Лидс, Л. Уинн, Р. Скіннер та ін.);
- екзистенційно-гуманістична психологія та психотерапія (К. Роджерс, А. Маслоу, В. Франкл, Р. Мей та ін.);
- наративний підхід (М. Уайт, Ч. Уайт та ін.);
- духовна парадигма християнської психотерапії (Братусь, Савчин М.В., Онищенко Г.);
- арт-терапія (робота з малюнком, маріонетками, ляльками, пластиліном тощо), казкотерапія.

Різні напрями психологічної допомоги особистості в її пошуках сенсу життя, життєвих смислів мають свої особливі засоби, спеціальні техніки. Усі вони спрямовані на активізацію суб'єктних стратегій, на розв'язання життєвих проблем особистості. Погоджуючись з висновками досліджень Титаренко Т.М. («Психологія життєвої кризи», 1998) в галузі психології життєвої кризи, можна окреслити основний принцип підбору типу психологічної допомоги для кожної особистості. Психологічна допомога – це передусім повернення людини до повноцінного життя, до подальшої життєтворчості, побудови власної картини світу з її специфічними просторово-часовими координатами, що забезпечує ціннісну ієрархію навколишньої дійсності відповідно ставленню до інших людей та до самого себе. Це допомагає їй будувати адекватне ставлення до власних життєвих стратегій, цілей та засобів їх досягнення, в ситуаціях незадоволення власним життям, відсутності відчуття благополуччя, кризових станах та інших екзистенційних проблемах. Побудова власної картини світу відбувається за рахунок пошуку нових життєвих смислів, настанов, ставлень до всесвіту, будову світу, сутність психічної природи людини.

Пошуки шляхів подолання труднощів сприяють особистісному зростанню, що розкриває перед особистістю можливість еволюціонувати в своєму життєвому досвіді. Пошуки відповіді на те, що спонукає до вибору тієї чи іншої поведінкової моделі, стає основою саморозвитку особистості. Розуміння причин змін у поведінці, усвідомлення необхідності цих змін стає для шляхом самопізнання, її духовного розвитку. В багатьох випадках лише усвідомлення цих змін дає людині можливість корекції своєї поведінки. Психокорекція поведінкового компоненту життєвих стратегій пошуку сенсу життя передбачає виникнення позитивних вчинків та вміння керувати ними, вміння знаходити шляхи вирішення кризових ситуацій, втрати близьких людей, проблем здоров'я, соціальних суперечностей.

Орієнтація на духовне начало, віру у вищі сили дає поштовх до гармонізації внутрішнього світу, подоланню комплексів, внутрішніх суперечностей, усвідомлення власної значущості в суспільстві, життєвої місії у житті, сенсу життя. Методики обговорення питання пошуку сенсу життя, власних ставлень до життя, досягнень, життєвих цілей стає важливою основою в прийнятті себе, свого «Я». Заняття по засвоєнню основ православної етики та моралі спрямовані на становлення ціннісних орієнтацій особистості. Такий психологічний феномен як віра у вищу ідею стає основою для

формування смирення. Це особистісне утворення сприяє засвоєнню норм моралі, поведінки. На заняттях визначаються і обговорюються певні моралі норми, які закладені в релігійних притчах. Інсценізація цих притч дає можливість використати ігровий прийом. Учасники під час гри відчують різні емоції, потім обговорюють їх. Виконуючи різні ролі, вони обмінюються враженням від цих пережитих емоцій. Це сприяє осмисленню ними своїх переживань, вмінню поділитися ними з іншими, розвитку навичок позитивного ставлення до інших, співпраці, взаємодопомоги, аналізу конфліктних ситуацій, підвищенню самоактивності та соціальної активності, які спрямовані на реалізацію у своєму житті духовних цінностей.

Підтримка особистості в пошуках сенсу життя може спиратися на символи, якими користувались для виразу «вічних істин» в минулому і які в різних релігіях використовуються і до тепер. Ці символи пройшли крізь різні перетворення і стали колективними перетвореними образами моралі соціуму. В них закладені елементи сакральності, магічності, що викликає емоційний відгук у людини, поштовх до дії. Ці культурні символи окреслюють усі сфери життя людини, що стає психологічною підтримкою протягом усього розвитку особистості. На особливу підтримку вони перетворюються в кризових ситуаціях, коли цінність власної гідності, самодостатності дає особистості поштовх до саморозвитку (в Біблійних текстах викладені смисли буття людини – від народження до смерті, до інобуття). Ці теологічні смисли вміщують розуміння, ставлення до життєвих подій в різних проблемних ситуаціях. Особистості це допомагає прийняти реальність події, наповнити її сенсом. У релігійних міфах пропонується варіант реагування на різні ситуації, а особистість сама робить свій вибір того чи іншого варіанту, або створює власний). У ситуаціях невиліковної хвороби особистість змінює своє ставлення до смерті. Термінальні кризові стани потребують особливої психологічної підтримки, яка змінює ставлення до смерті як невід'ємної частини життя, його завершення. В різних релігійних конфесіях змінюється трактування кінця життя, але будь-яке з них приймається особистістю і стає підтримкою в кризовому стані. Не існує навколишньої дійсності самої по собі, вона існує тільки у контексті власної картини світу особистості. Для когось – це світ радісних несподіванок, а для інших – ворожих пасток.

У пошуках сенсу життя особистість починає випробовувати свою волю, життєву стійкість, здатність ставити цілі і досягати їх. В цих пошуках надається можливість все змінити в своєму житті і продовжувати досягнення своєї мети. Віра у вищу ідею покладена в основу багатьох програм по реабілітації молоді з алкогольною та хімічною залежністю. Особливо актуальним це набуло за останні роки, коли численність залежних серед підлітків та юнаків зростає. Саме у кризові ситуації, у підлітків з наркотичною чи алкогольною залежністю віра у підтримку вищої сили стає останнім вагомим важелем у намаганні знайти сили до пошуку сенсу життя, до конструювання нових смислів, цілей. Ці пошуки нових ставлень до власного життя, змінюють життєві стратегії, що допомагає звільнитися від

залежності. Насамперед – це прийняття своєї залежності як хвороби, від якої можнавилікуватися. Прийняття реальності такою як вона є, з усіма її труднощами, непорозуміннями з оточенням, хворобами, що дає смирення зі своєю долею. Це звільняє від зайвих фантазувань про те, як може змінитися складна ситуація без власного втручання, безкінечне відкладання розв'язання своїх проблем і перекладання відповідальності на інших.

Віра у вищу ідею створює певну ієрархію цінностей, які спрямовують життєвий вибір. Цей вибір корегується упродовж всього життя, за рахунок різних чинників: вік, рід занять, навчання, робота, захоплення, місце проживання, сімейне виховання, традиції, стан здоров'я тощо. Психологічна допомога спрямовується на ці чинники, за рахунок яких відбувається вплив на вибір життєвих стратегій особистості в кризових ситуаціях. Різні напрямки психотерапії використовують певні методи впливу, які підтримують особистість в ситуації набутої інвалідності, змін стану здоров'я. Методи психологічної допомоги у кризових ситуаціях спрямовуються на актуалізацію особистістю своїх переживань, емоцій, усвідомлення причин виникнення проблем і засобів їх подолання. Технологія образної фантазії допомагає людині в проявленні внутрішніх станів особистості, які відображають внутрішні проблеми. Це спрямовує динаміку особистісних змін, придбання нового життєвого досвіду, формування життєвих смислів у процесі рефлексії, відображення життєвих смислів у Я-образах. Образ стає відображенням психоемоційних переживань, відображенням життєвої стратегії, проекцією підсвідомих імпульсів. Психологічна допомога спонукає особистість до пошуку нових ставлень, моделей поведінки, знаходження відповідей на питання: «чому і як відбуваються негативні чи позитивні зміни в житті?». Це допомагає адаптації людини в складних ситуаціях, забезпечує спроможність змінювати своє ставлення до ситуації непередбачуваності та невпевненості. Відшукати засоби нових рішень в складних життєвих ситуаціях – означає допомогти особистості перейти від руйнівної до позитивної моделі поведінки, побачити своє життя в іншій перспективі, сприяти інтегративним процесам, оволодінню суспільними нормами.

Психологічний супровід особистості в кризових ситуаціях включає: консультування, психоаналітичне інтерв'ю (фокус – реконструкція історії життєвого шляху), частковий аналіз переносів (контрпереносів), аналіз ситуації взаємостосунків з членами батьківської сім'ї, аналіз механізмів психологічного захисту студента, емпатія, конгруентність; повне прийняття, дотримання принципу «тут і зараз», інтерпретації аналізу сфер взаємовідносин студента в групі, застосування позитивного ресурсу, підкріплення завдяки схвалення позитивних змін у ставленнях, відносинах; ігнорування проблем поза фокусного конфлікту, підкріплення успіхів шляхом позитивної оцінки.

Завдяки психологічній допомозі особистість стає включеною у соціальний контекст оточуючих, під час якого робить цей контекст часткою свого індивідуального простору, що виступає як об'єктивоване «Я». Завдяки цьому формується простір значущих соціальних взаємодій, взаємовідношень, які сприяють особистісному зростанню, духовному розвитку. Духовний

розвиток відбувається завдяки механізму подолання труднощів адаптації особистості, проблем міжособистісних взаємин. Під цим розуміється процес реструктурування внутрішньоособистісних труднощів, під час якого відбувається, формування захисних механізмів, пов'язаних з психотравмами, вплив останніх на конструювання позитивних варіантів для саморозвитку, особистісного росту в майбутньому. В якісному відношенні реструктурування призводить до змін на всіх трьох рівнях психіки: когнітивному, емоційному та поведінковому. Реструктурування детермінує пошук сенсів життя, створюються реалістичні очікування. Вони спираються не на фантастичні припущення, а на Я-потенціал, який зафіксований в актуальному стані. Це дозволяє особистості взяти відповідальність за своє життя. Чіткий, адаптивний, динамічний образ картини світу, свого Я, життєвої мети формує цілепокладання, життєві стратегії, що дозволяє забезпечити досягнення життєвого успіху, задоволення своїм життям і собою.

Розуміння іншого, його стану, його позиції – вирішальний крок до розуміння контексту ситуації і передбачення різних наслідків, що повертає особистість до реальності, розширює картину світу. Відбувається усвідомлення і розуміння ролі ситуативно-діяльних факторів, знижується рівень емоційної напруги особистості при актуалізації конфліктних ситуацій, з'являється впевненість та інші позитивні почуття. Зароджується стремління до самоаналізу причин своєї конфліктної поведінки, більша терпимість у конфліктних ситуаціях і поштовх до компромісної взаємодії з використанням знань, отриманих у процесі психокорекції.

Для проведення тренінгових занять були дібрані методи активного психологічного впливу. Ці заняття були спрямовані на розвиток пошуку сенсу життя. Завдяки цим заняттям ці пошуки стають більш свідомими.

Каузометрія – як метод усвідомлення і аналізування подій власного життя, завдяки осмислення та знаходження причинно-наслідкових зв'язків прожитого та життєвих планів на майбутнє, сприяє розвитку абстрактно-логічного мислення особистості у визначенні зв'язків між життєвими подіями, актуалізації життєвих подій. Застосування цього методу як психодіагностичного допомагає виконати і психотерапевтичну функцію. Використання його у психологічній допомозі підвищує рівень біографічної рефлексії, розумову працездатність, сприяє соціальній адаптації. Каузометрія надає можливість об'єднання в єдину цілісну систему окремих розрізних подій у цілісну картину життєвого шляху, впливає на внутрішній стан спокою особистості, впевненості в собі. Окремі життєві події втрачають впливовість на інші, знімається певний змістовий тиск на значення інших подій, цілей, які мали залежність від цієї події. Якщо це був негативний вплив, якій унеможлилював досягнення перспективних цілей, то каузометрія виявляє альтернативні засоби досягнення перспективних цілей, в інших випадках відбувається зміна самих цілей або зміна ставлення особистості до власного майбутнього.

Якщо у людини певні життєві події асоціюються з темними, похмурими фарбами, неможливістю будь-що змінити в житті, у своєму стані, то під час каузометрії може відбутися зміна цих асоціацій, саме у процесі

об'єктивації життєвих подій. Це стосується і життєвих стратегій укладення шлюбу, можливості народження дитини. Пропонуючи досліджуваному визначити 15 найбільш значущих у його житті подій, можна використати також проєктивну методику малюнка «Моє минуле, сучасне, майбутнє».

Арт-терапевтичний метод дає змогу порівняти кольорові уподобання в малюнках. Аналізуючи кольорову гаму виконаних малюнків, можна з'ясувати деякі особливості сприйняття життєвих подій, оцінки соціального оточення, атмосфери взаємин. Аналіз кольорів, з якими асоціюються події різних сфер життя, виявляє найтиповіші події: сімейного життя – червоний та помаранчевий колір, навчання в освітньому закладі – сірий колір, зміни у стані здоров'я – чорний колір, зміни у природі, погоді – зелений та сірий. Цікавим може бути порівняння цих малюнків на початку проведення циклу тренінгів та наприкінці. За допомогою малюнка в парах можна працювати над довірою до себе та інших. Завдання – намалювати комікс на тему (три малюнки). Вибір теми самостійний, розповідь за малюнками. В парах формується вміння до співпраці, розподілу обов'язків (у виборі сюжету, малюванні, оповіді), прийняття позиції іншого. Малюнок «Моя територія» допомагає вибудовувати власні особистісні кордони і поважати чужі. У процесі малювання члени групи вчаться довіряти іншим, бути впевненішими у власних можливостях.

Оповідь за малюнком (нарративний метод) – дає можливість вносити в сюжет свої думки про кризові ситуації життя (смерть, хвороба, загроза життю, насилля тощо). У процесі приговорювання свого ставлення до складних життєвих проблем людина актуалізує свої проблеми. Аналіз контексту оповіді дає можливість виділити проблему, історію її виникнення. Запитання у процесі оповіді набуває терапевтичного звучання, оскільки виокремлює тему проблеми з історії. Нарративний метод використовується як оповідь особистості про психічне життя, її свідомі і неусвідомлювані проблеми, в якій використовується минулий досвід. Це пригадування свого минулого спричиняє виникнення у людини певних почуттів, які викликають різні емоції, за допомогою чого зміцнюється враження від тих чи інших подій. Образи автобіографічної пам'яті складаються з багатьох деталей, що дає можливість «повернутися» у минулу ситуацію, і людина переживає життєві події, як реальний учасник, відчуваючи почуття, які аналогічні її спогадам. Ця закономірність образів автобіографічної пам'яті стимулює усвідомлення відчуттів, які вже були в минулому досвіді людини, надання їм значення. Спогади вибудовують певну ієрархію значень, життєвих смислів, цінностей. Відчуття з минулого актуалізуються і вербалізуються через оповідь. Епізоди з минулого не присвоюються пам'яттю доки не набувають словесної форми. В пам'яті зберігаються образи певних подій, які у процесі пригадування набувають значення і смислу. Помітною є легкість актуалізації автобіографічних спогадів і їх спонтанність, відсутність вольових зусиль.

Оповідь дає можливість визначити, на що мотивований індивід – на успіх чи уникнення невдач. Для мотивації на успіх характерні твердження лише про радісне й визначене майбутнє, а також відсутні висловлювання

про перешкоди на шляху реалізації цілей (фізичні, психологічні, соціальні тощо). Для мотивації на уникнення невдач характерні твердження про невідоме й непривабливе майбутнє; в оповіді з'являються висловлювання про наявність перешкод у досягненні цілей. В оповіді розкривається ставлення до майбутнього. Оптимістичне ставлення – у тексті більше трьох висловлювань про радісне, прогнозоване майбутнє. Песимістичне ставлення – більше трьох висловлювань про невизначене, нерадісне майбутнє. Високий рівень суб'єктності визначається наявністю висловлювань на зразок – «Реалізація моїх цілей залежить лише від мене». Середній рівень суб'єктності – «Реалізація моїх цілей залежить не тільки від мене, а й від інших обставин, людей». Низький рівень – переважають висловлювання «Реалізація моїх цілей не залежить від мене, а лише від обставин, впливу інших людей, або коли поталанить».

Поєднання оповіді і обговорення, запитань до оповідача дає змогу вибудувати діалог з особистістю. Аналіз тексту виокремлює минуле, сучасне і «модель майбутнього» в житті особистості, історію виникнення певних проблем, можливості їх розв'язання. Це дає поштовх до ціннісно-змістового та дієвого пошуку власної позиції і реалізації її в ситуації невизначеності, що сприяє формуванню особистісного самовизначення. В малюнку і оповіді проявляються специфічні символічні репрезентації психіки, що віддзеркалює процес самовизначення особистості. Психологічна допомога спрямовується на їх інтерпретацію і розкриття взаємозв'язків між подіями минулого, сучасного і побудови планів на майбутнє, визначення їх впливу на процес рефлексії самовизначення з метою його стимулювання і спрямування на розв'язання внутрішніх проблем. Зіставлення того, що вже відбулося і того, що ще попереду, необхідно розглядати у контексті сьогодення. Вправи на усвідомлення актуальних проблем сьогодення допомагають адекватно оцінювати минуле і майбутнє. У процесі обговорення важливих проблем, які виникають у людини кожного дня, актуалізують її почуття, ставлення до реальності. Від цього залежить вміння знаходити адекватні засоби розв'язання проблем. Складність адаптування людини до конкретної реальності спричиняється мірою віддаленості її відчуття дійсності від повсякденності. Найчастіше це викликає почуття самотності, стомленості «від життя», «від постійних невдач», роздратованість та агресію.

Допомогою у складанні оповіді про своє минуле можна за допомогою **генограм**, яка виявляє міжпоколінні зв'язки, певні поведінкові стереотипи, сімейні традиції, міфи, цінності. Особистість усвідомлює корені своїх звичок, ставлень до інших, які мають свою історію становлення в різних поколіннях родичів. Створюючи генограму, особистість виокремлює найголовніші події життя своєї родини, що активізує розуміння себе та інших, свого місця в житті, відповідальності за своє життя та інших. В основі цього методу закладена закономірність «картографування», в якому проектується розуміння цілісності минулого, сучасного і майбутнього, значущості кожної події. У процесі конструювання власної історії відбувається осмислення свого життя, пошук нових смислів, сенсів життя. Такі історії спонукають до написання спогадів, мемуарів. Ведення щоденника, бажання

поділитися роздумами про життя з іншими. Відвертість, гумор, самокритика допомагають у саморозкритті особистості в групі. В будь-якій групі формуються певні закони спілкування, про що можна говорити, а про не бажано. Особистість приймає або ні ці закони, виявляючи свої можливості волі, відчуття «господаря своєї долі». Це робить людину незалежною від несподіванок долі і допомагає вести активну діяльність, будувати своє життя, знаходити його сенс. Доля не сприймається як незмінна даність, що підкоряє особистість, а як унікальна і неповторна, що змінюється, твориться самою особистістю. Проведення таких оповідей в групі допомагає людині побачити себе «у дзеркалі», почути ставлення інших до її проблем. Зацікавленість інших до історії стає підтримкою для особистості, якій важко розповісти про свій біль, жахи або інші почуття. Якщо виникає бажання продовжити бесіду з кимось поза групою, наодинці, то формуються нові стосунки, форми діалогу. Врахування побажань учасників групи формує самоповагу і увагу до особи іншого, вміння слухати, приймати несхожість іншого, в його ставленнях, думках, почуттях. Це допомагає людині усвідомити те, що з нею відбувається і знайти власні цінності життя.

Висновки

Різні напрями психологічної підтримки мають за мету зміну ставлення особистості до своїх можливостей у вирішенні кризових ситуацій, знаходження нових стратегій. За умов усвідомлення своїх потреб, якостей, можливостей, віри у свої сили, можлива самореалізація особистості, її духовно-особистісна інтеграція.

Пошук сенсу життя у духовному розвитку особистості представляє собою процес, який зачіпає практично усі підструктури особистості. В якості необхідних компонентів він включає: розробку внутрішньої позиції, особистісного відношення до об'єктивних умов ситуації вибору, обставинам, явищам і власним потребам; співставлення вірогідних позитивних і негативних наслідків вибору, передбачення його результатів у соціальному та індивідуальному плані; визначення життєвої перспективи особистості і побудова життєвих планів; визначення практичної лінії поведінки і побудови системи поведінкових настанов і стереотипів в залежності від прийнятих рішень. Віра у вищу ідею зумовлює певну ієрархію цінностей, які зумовлюють пошук сенсу життя.

Віра у вищу ідею впливає на пошук сенсу життя особистості, визначає зміст процесу оволодіння духовними цінностями, формування світогляду, становлення «площини», в якій віддзеркалюються особистісні якості, характеристики для побудови індивідуального простору. Віра у вищу ідею спонукає особистість до активізації пошуку сенсу життя, стає основою для духовного розвитку особистості.

Пошук сенсу життя відіграє вирішальну роль у формуванні життєвих стратегій особистості, ієрархії цінностей, смисложиттєвих орієнтацій. Життєстійкість у протистоянні життєвим негараздам створює умову пошуку нових стратегій вирішення життєвих проблеми, поштовхом до пошуку нових життєвих смислів. Почуття образи, несправедливості у кризових

життєвих ситуаціях каналізують пошук смисложиттєвих орієнтацій, виправдання власної життєвої позиції.

Пошук сенсу життя відбувається за рахунок зміни системи цінностей, принципів за якими особистість живе, на основі яких буде свій життєвий шлях. Зміна ієрархії цінностей визначає вибір життєвих стратегій, конструювання нових життєвих перспектив. Змінюючи одні життєві пріоритети на інші, особистість моделює майбутній життєвий шлях (свій соціальний статус, майбутню професію, одруження, народження дітей та інше). В моделі майбутнього закладаються механізми пристосування до мікросоціуму: прийняття норм, правил та зразків поведінки, характерних для певної референтної групи, внаслідок ідентифікації з нею; пристосування найближчого оточення та підпорядкування його своїй владі; взаємодія з іншими на основі відповідальності. Лише за умов усвідомлення своїх потреб, якостей, можливостей та віра у свої сили в реалізації них, можлива самореалізація особистості, її духовно-особистісна інтеграція.

Пошук сенсу життя відбувається на протязі усього життя, починаючи з раннього дитинства (сімейні традиції, трансгенераційні зв'язки, способи виховання формують ставлення до власного життя, життєвих перспектив, можливостей життєтворчості). Юнацький вік – найбільш сензитивний до проблеми пошуку сенсу життя, коли сама реальність ставить людину перед необхідністю вибору подальшого життєвого шляху. Але процес формування смисложиттєвих орієнтацій особистості є «наскрізним», який проходить складні взаємовпливи вікових особливостей та факторів середовища. На кожному віковому етапі відбувається розвиток особистості, її потреб, мотивів, здатності до осмислення свого існування.

Важливим для розвитку смисложиттєвих орієнтацій – активна позиція особистості до засвоєння знань, учбово-пізнавальна мотивація. Орієнтація не тільки на знання але й на засоби їх отримання формує основу для становлення смисложиттєвих орієнтацій, пошуку сенсу життя. Це стає умовою становлення реалістичних життєвих планів, адекватних власним можливостям і наявним обставинам життя, що протистоїть фантазійним, нереальним прожектам, які лопаються, як мильні бульки. Фантазійність уявлень про власні можливості і умови оточення, може призвести до розчарувань, невдоволенню життям, а іноді і до трагічних наслідків (девіантної поведінки, хімічної, психологічної залежності, суїциду та інше).

Необхідною умовою для становлення здатності осмислення життя, набуття значущості життя є здатність до спілкування з самим собою (внутрішнього діалогу), вміння подивитися на себе зі сторони, вміння саморегуляції, своїх емоцій, настрою, знати свої переваги і вміти спиратися на них у скрутних ситуаціях, виокремлювати свої недоліки, вміння працювати над їх усуненням.

Пошуки автентичності спонукають особистість до активізації пошуку сенсу життя, стає основою для особистісного, духовного розвитку особистості. Набути автентичність означає знати ким насправді ти є. Саме це дає поштовх до пошуку сенсу життя, свого місця в ньому, пізнання конфліктуєчих сторін особистості. Пошук своєї цілісності у набутті ідентичності дає

можливість особистості прийняти в собі усі якості, характеристики, набути протягом життя. Якщо одна з них не приймається особистістю, ігнорується, то це призводить до внутрішнього конфлікту і назовні це проявляється в поведінкових паттернах. Одним з провальних паттернів – намагання бути з іншою людиною, яка демонструє саме ці приховані сторони особистості, які ігноруються особистістю. Саме на ці сторони особистість найгостріше реагує, намагається змінити іншу людину, ідеалізувати або переоцінювати ці сторони.

Пошук сенсу життя може відбуватися лише за умов свободи вибору життєвого шляху, незалежності вільного мислення. Свобода не може досягти свого абсолюту, лише в рамках, які виборює сама особистість. В міру можливості особистість переборює певні життєві труднощі, відчуває гострі відчуття ущербності та знедоленості, щоб сформувати в собі протиотруту у вигляді невичерпного запасу волі до життя. Це дозволяє задовольнити потребу в досягненні життєвого успіху. У пошуках сенсу життя особистість починає випробовувати свою волю, життєву стійкість, здатність ставити цілі і досягати їх. В цих пошуках кожній людині дається можливість все замінити в своєму житті і продовжувати досягати своєї мети. І справа не в випадковості або році, а в тому що світ готовий до змін сильною особистістю, яка вірить у свої сили.

У психологічній підтримці особистості процесу пошуку сенсу життя виділяються основні напрямки, які спрямовані на: адекватне ставлення до власної долі, перспективи свого життя, адекватне сприйняття минулого, сучасного та майбутнього, адекватне ставлення до успіхів та невдач, формування учбово-пізнавальної мотивації, яка спрямована не тільки на знання, але й на засоби їх досягнення. На різних вікових етапах становлення особистості проявляються смисложиттєві орієнтації, які обумовлюють пошук сенсу життя. Психологічна підтримка спрямовується на усвідомлення особистістю можливостей контактування з іншими, врахування своїх потреб, зміну самооцінки з «неспроможного, нікчемного» на такого, який може бути «рівним з іншими». Програвання різних способів контактування: маніпулювання, пристосування до інших, взаємини «бути на рівних» допомагає особистості проявляти гнучкість у виборі стратегії поведінки. Важливо спрямувати психологічну підтримку на створення адекватних уявлень про власні можливості особистості у побудові свого майбутнього, уявляти своє життя не як туманне, незрозуміле майбутнє, а більш реальне конкретне, з певними цілями і адекватними можливостями їх досягнення. Лише за цих можлива самореалізація особистості, її духовно-особистісна інтеграція.

Віра у вищу ідею вмотивовує особистість до самовдосконалення (відтворення прекрасного та досконалого у собі), покращення світу, примноження добра, мудрості (пошук і примноження істини), праведності (дотримання духовних принципів, відтворення гармонії у власному житті) та святості (прийняття та виконання духовної місії, духовне подвижництво та наставництво). Віра у вищу ідею є продуктом присвоєння особистістю транспективних моментів картини світу. Це форма, засіб, механізм усвідомлення

та рефлексії картини світу, це його концептуальна, знаково-символічна модель. Це фактична та прогностична модель життя, яка організує життя особистості, ієрархізує життєві цінності, визначає життєві цілі та засоби їх досягнення.

Література до III розділу

1. Гармаев А.Ц. Этапы нравственного становления ребенка. – М.: Центр межнационального и сравнительного образования, 1991. – С.125.
2. Боднар М.Б. Вплив етнопсихологічних життєвих орієнтацій на самоактуалізацію студентської молоді. – К., 2004. – С. 120.
3. Донченко Е.А. Социетальная психика. – К.,1994. – С. 233
4. Калина Н.Ф., Черней Е.Д., Шоркин А.Д. Лики ментальности и поле политики. – К., 1999. – С. 233.
5. Боришевський М.Й. Духовність в особистісних вимірах. – Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т. X, част. 4. – К., 2008. – 682 с. – С.61–69.
6. Васильев Я.В. Футурреальная психология личности: Монография. – Николаев: Илион, 2007. – С. 519.
7. Капица В. Ф. Социальная философия: духовно-ценностный аспект. Ч. 1. – Кривий Ріг: Мінерал, 2000. – С.312.
8. Татенко В. Вчинок як вища форма душевно-духовної творчості людини. / Віталій Татенко // Психолог. – 2008. – №37 (жовтень). – С.3-4.
9. Цукерман Г.А., Мастеров Б.М. Психология саморазвития. – М.: Интерпакс, 995. – С. – 288.
10. Карл Густав Юнг . Архетип и символ. – М.,1991. – С. 304.
11. Плаксієв С. Твоя молодий сучасник: Проблеми совершенствования образа жизни рабочей молодежи в зеркале социологии. – М.: Мол. Гвардия, 1982. – С. 24.
12. Чудновский В. Э. Становление и проблемы смысла жизни: Избранные труды / В.Э.Чудновский. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2006. – С.768.
13. Чудновский В.Э. Психологические составляющие оптимального смысла жизни (В.Э. Чудновский // Вопросы психологии. – 2003. – № 3. С. – 3 – 14.
14. Юнг К.Г. Человек и его символы / К.Г.Юнг, М.Л.фон Франц, Ж.Д.Хендерсон (и др.). – М.: Серебряные нити, 1997. – С. 368.
15. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис (Э. Эриксон; пер. с англ., общ. Ред. И пред. А.В.Толстых – М.: Издательская группа «Прогресс», 1996. – С.344.
16. Ямницький В.М. Психологічні чинники розвитку життєтворчої активності особистості в дорослому віці: автореферат. дис. На здобуття наук. Ступеня доктора психологічних наук: спец. 19.00. 07 «Педагогічна та вікова психологія» / В.М.Ямницький. – К., 2005. – С. 38.
17. Савчин М.В. Духовний потенціал людини Івано-Франківськ – Місто НВ, 2010. – С. 508.
18. Ялом И. Шопенгауэр как лекарство. – М., 2010. – 544 с.

**ГУМАНІЗАЦІЯ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН
У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ
ЯК УМОВА РОЗВИТКУ ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ**

***4.1. Психологічна характеристика самовизначення особистості
в контексті міжособистісних взаємин
у навчально-виховному процесі***

Стрімкі соціальні зміни та зрушення супроводжуються різким збільшенням навантаження на людську психіку і свідомість. У суспільному житті за таких умов значно зростає роль фактора культури, особливо духовної, оскільки становлення демократичної держави неможливе без самостійності мислення, демократичної правової і громадянської свідомості, розвиток яких неможливий без оволодіння особистістю духовними цінностями.

Духовні цінності характеризують ставлення особистості до найважливіших цілей життєдіяльності та способів досягнення цих цілей. Навіть у стабільних суспільствах процеси розвитку та зміни поколінь зумовлюють протидію конкуруючих нормативно-ціннісних систем. У випадку стрімких революційних перетворень вони, як правило, супроводжуються суттєвими зрушеннями у масовій свідомості, зміною ціннісних пріоритетів, конфліктом між декларованими цінностями та реальною поведінкою. З точки зору соціального розвитку, система цінностей, яка визначає світосприйняття більшості людей суспільства, може виступати як фактор, що сприяє розвитку суспільства, а водночас може виступати і як деструктивний чинник, як сила протидії тим змінам, що відбуваються.

Досвід багатьох країн свідчить, що зміна форм правління, форм власності може відбуватися досить швидко і за допомогою одних і тих же механізмів, але наслідки можуть значно відрізнятись. Причина криється в тому, що базові цінності (духовні, громадянські, моральні тощо) основної маси населення не можуть змінюватись такими самими темпами. Базові цінності особистості існують віками. Вони зберігаються і в періоди глибоких суспільно-політичних потрясінь, і в періоди стагнації суспільства, обумовлюючись соціальними, психологічними, політичними, природничими, економічними умовами і циклами зміни поколінь [11; 16; 17; 33].

Необхідність розв'язання глобальних проблем, що постають перед українським народом після отримання незалежності, вимагає високого рівня освіти, зростання інтелектуального та духовного потенціалу нації, формування національно свідомого молодого покоління, здатного долати складні проблеми. Саме тому проблема духовного розвитку постає сьогодні актуальним і невідкладним завданням виховання української молоді.

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства, коли втрачено стільки духовних, ідейних і моральних цінностей, вивчення розвитку духовності особистості в різних вікових періодах набуває особливого значення. Вітчизняні психологи розглядають особистість як продукт соціально-історичних умов і головним, вирішальним в її розвитку вважають місце і

становище, яке посідає людина в системі суспільних відносин, діяльність, в яку вона включена разом з іншими. Саме під впливом виховання, навчання, спілкування можуть формуватися нові риси духовної культури української молоді.

В Україні підростає нове покоління, яке вступає в життя, не будучи обтяженим старими догмами. Свідомість його розвивається в нових суспільно-історичних умовах. Від того, якими будуть цінності, інтереси, ідеали цього покоління, на що спрямовуватиметься його активність, якою буде національна та духовна культура нової генерації, залежить майбутнє України, майбутнє наступних поколінь.

Саме це і зумовило вибір теми нашого дослідження. Розвиток духовності ми розглядаємо як процес (системний підхід до інтерпретації цього феномену розроблений М.Й. Боришевським [9; 10], що детермінується соціальними впливами на особистість, яка, завдяки притаманній їй самоактивності, здатна не лише трансформувати ці впливи, поступово виробляючи власне концептуальне розуміння і ставлення до сутності життя, життєвих цілей, але на цій основі визначати свій власний життєвий шлях, реалізуючи найважливіші духовні цінності.

За М.Й. Боришевським, духовність – багатомірна система, складовими якої є утворення у структурі свідомості та самосвідомості особистості, у яких відбиваються її найбільш актуальні морально релевантні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності, до інших людей, до себе самої, що стали суб'єктивно значущими регуляторами активності [11].

Духовність – вищий рівень самосвідомості людини і емоційно забарвленого, диференційованого ставлення до явищ навколишнього середовища. Це поняття не можна підмінити високим інтелектом та ерудицією. З одного боку, схильність до пошуків вищого сенсу життя, спрямованість інтересів на інші, крім прагматичної необхідності, сфери пізнання, спостережливості і терпимості у взаєминах з людьми; доброта, що йде від серця, і співчуття цілком можуть бути властивими і малоосвіченим людям. З іншого боку, часто поверхова атрибутика інтелектуальності служить лише інструментом для досягнення зовсім не найвищих цілей. Духовність людини – це вміння вийти за рамки вузько егоїстичного прагнення вижити, досягти успіху, захиститися від потрясінь і лиха. Наповнене духовним багатством життя передбачає не тільки включення в образ власного Я величезної інформації про навколишній світ, але й здатності розглядати, вдвлятися у своє Я в контексті світобудови. Людина виступає не як пасивна ланка, а в ролі суб'єкта діяльності. Це – особистість, яка хоче зрозуміти своє призначення в цьому світі, хоче наповнити своє життя певним змістом і активно реалізувати свій потенціал задля певних ідеалів, а не в егоїстичних цілях. Духовність – поняття, що імпліцитно вміщує в собі небайдужість до навколишнього світу, пристрасть з позитивним знаком. Це – прагнення наповнити своє життя захопленістю і цікавістю до різних сфер буття, любов'ю до своєї країни, до природи, до людей, до того, що не є інструментом реалізації прагматичної необхідності. Духовність – це спрямованість людини не

на матеріальні цінності, а на вищі цінності. Готовність до духовного розвитку закладена в кожній людині, але для того щоб вона «проросла» в його душі і житті, необхідний вплив навколишніх (та інших) людей і виховання почуттів, які неможливо замінити освітою.

Духовність – це складна організаційна, цілісна, відкрита система, що сама розвивається, і в яку включені соціально-психологічні утворення, соціальна активність, здібності, потреби, душевні й інтелектуальні стани, орієнтації на розв’язання смислових проблем, прагнення до вищого ідеалу і сфери трансцендентального [26]. Духовність, за думкою Н.В. Марьясової, це системи ставлень людини до світу і самої себе в цьому світі, тобто це певна програма поведінки, яка є складовою частиною цілісної особистості, і проявляється у вигляді певного світовідношення і визначає пріоритет вищих духовних цінностей над ментальними. Говорячи про духовність, дослідниця, насамперед, виокремлює моральний склад особистості, її здатність керуватись у своїй поведінці вищими духовними цінностями, враховувати ідеали добра, краси тощо. Відповідно, моральність оцінюється як один із вимірів духовності людини.

Проблема спілкування, впливу людей один на одного досліджувалась давно. Вона розглядалась в працях таких видатних вчених, як В.М. Бехтерев, В.М. М’ясищев, Б.Г. Ананьєва та ін. В.М. Бехтерев багато уваги присвятив питанню спілкування, взаємодії та впливу людей один на одного.

В.М. М’ясищев, досліджуючи психологічну сутність спілкування, розглядав його цілісно як процес взаємодії конкретних особистостей, що певним чином ставляться одна до одної і впливають одна на одну. Описуючи і систематизуючи найпоширеніші форми взаємозв’язків, відносин і спілкування, психологічні умови впливу спілкування на особистість (тобто умови, які підсилюють або послаблюють ефект впливу учасників спілкування один на одного), він прийшов до висновку, що за умови посередництва (участі вчителя) спеціально організованого спілкування (з участю вчителя) можна коректувати і оптимізувати ці процеси, як і загалом всі особистісні складові (духовність зокрема) [28].

На думку Б.Г. Ананьєва, спілкування пронизує так чи інакше всі види діяльності особистості і бере участь у формуванні всієї психічної організації людини, детермінує глибинну динаміку, структуру і механізми розвитку особистості. Дослідник наголошує, що міжособистісна взаємодія (спілкування) завжди визначається системою суспільних відносин, а спілкування стільки ж соціальне, скільки і індивідуальне явище [2].

Згідно з концепцією Л.С. Виготського, психічний розвиток дитини з самого народження визначається соціальними закономірностями, спілкуванням з іншими людьми. Аналогічної точки зору дотримуються й інші дослідники (Є.Д. Божович, О.М. Леонтьєв, Д.Б. Ельконін, Б.Ю. Ломов та інші).

Е. Еріксон розглядає людське життя як проходження через універсальні для всього людства стадії. За Е. Еріксоном, основа для благополучної юності та досягнення інтегрованої ідентичності закладається у дитинстві.

Однак, розвиток особистісної ідентичності відбувається під сильним впливом соціального середовища, у якому проходить ідентифікація. Окрім цього, пошук ідентичності може бути ускладненим для певних груп людей. Нездатність досягти особистісної ідентичності призводить до кризи ідентичності (рольове змішування), яка часто супроводжується неспроможністю продовжити освіту чи обрати кар'єру, що нерідко трапляється у сучасній молоді. У такій ситуації людина може відчувати непристосованість, деперсоналізацію, відчуженість, душевний розлад. Однак, невдачі у досягненні особистої ідентичності не обов'язково прирікають до нескінченних поразок у житті. Е. Еріксон відзначає можливість розв'язання старих проблем на більш пізніх стадіях розвитку. Як одна із найбільш важливих проблем юнацького віку, ідентичність набуває статусу «боротьби на все життя» [40].

Слід зазначити, що кожній стадії процесу становлення особистості притаманні свої специфічні моменти розвитку, асоціюючись з формуванням здатностей щодо просування у певному напрямку; відсутність же такого просування, несформованість тих чи інших новоутворень призводить до деформації особистісного розвитку на наступній стадії, унеможливорює або вкрай ускладнює набуття людиною необхідних якостей у майбутньому.

Певний інтерес для нашого дослідження становлять праці зарубіжних вчених, які стосуються проблеми самовизначення, самовдосконалення і самореалізації особистості. Так, приміром, К. Хорні досліджує повну реалізацію справжніх можливостей; Ф. Перлз – внутрішню активну тенденцію до саморозвитку на зразок істинного самовираження; К. Роджерс вивчає прагнення людини до найбільш повного виявлення і розвитку можливостей і здібностей; А. Маслоу з'ясовує прагнення людини стати тим, ким вона може стати. Суттєвий доробок до розв'язання цієї проблеми внесли й інші науковці (З. Фрейд, А. Адлер, Г. Олпорт, К. Юнг та інші) [4; 19; 41].

Розглянемо деякі з цих внесків детальніше. К.Г. Юнг вважає, що у кожній дорослій людині є часточка дитини, яка хоче стати особистістю. І досягнути рівня особистості можна лише максимально розгорнувши цілісність індивідуальної сутності. Без визначеності, цілісності, дозрівання особистість не зможе проявитися. Людина за своєю природою пасивна, інертна, підкорюється колективній необхідності (конвенції). Лише той, хто свідомо і відповідально вибере свій шлях, часто всупереч конвенції, зможе індивідуально прожити своє життя, претендувати на цілісність і стати особистістю. Кожен індивід має тенденцію до індивідуалізації і саморозвитку. Становлення особистості, згідно з теорією К. Юнга, є процесом розвитку цілісної особистості, рухом до свободи, який включає розвиток та інтеграцію всіх структурних компонентів особистості. У процесі розвитку формується свідомість, яка поступово розширюється, людина усвідомлює себе шляхом самопізнання [41].

Людину, як інтегровану цілісність у рамках соціальної системи, визначає А. Адлер. Психологічне становлення він розглядає, перш за все, як рух від центрованості на власних цілях до завдань конструктивного оволодіння

середовищем й соціально корисного розвитку. Показником психічного здоров'я індивіда А. Адлер вважає ступінь прояву соціального інтересу: конструктивне прагнення до вдосконалення, сильне суспільне почуття і кооперацію. А. Адлер виокремлює чотири основних типи установок, властивих стилю життя індивіда: керуючий, отримуючий, уникаючий та соціально-корисний. Саме останній є, на його думку, найбільш позитивним, оскільки йому притаманний високий ступінь прояву соціального інтересу і активності (соціальний інтерес прямо пов'язаний із почуттям спільноти із людством) [4].

Для гуманістичного та феноменологічного напрямку у психології (А. Маслоу, Г.В. Олпорт, К. Роджерс, В. Франкл) притаманний глибокий інтерес до особистості, до людини, наділеної свідомістю, завдяки якій вона може чинити свідомі дії, відповідати за них, робити свідомий вибір, а також коригувати, змінювати своє життя.

Становлення особистості, на думку Г. Олпорта, є неперервним процесом визрівання людини, що триває усе життя. Зріла особистість характеризується власною функціональною автономією, самопізнанням, самоусвідомленням. Основними рисами зрілої людини виступають: 1) наявність широких меж «Я»: здатність поглянути на себе з боку, широкі інтереси зі справжнім захопленням, за участі правдивого Его, любов до себе, що є обов'язковою, але не визначальною особливістю; 2) здатність до теплих, сердечних соціальних стосунків: дружня інтимність і співчуття; 3) емоційна не стурбованість і само прийняття: здатність толерантно ставитись із власними негативними емоційними станами, аби це не заважало благополуччю інших; 4) реалістичне сприйняття, досвід і домагання: прагнення до особисто значущих реалістичних цілей; 5) здатність до самопізнання і почуття гумору: чітке уявлення про свої сильні і слабкі сторони, вміння посміятися над найулюбленішим і продовжувати цінувати його; 6) наявність цілісної життєвої філософії: наявність системи цінностей, містить головну мету або тему, що робить життя важливим [29].

У радянській психології дослідження становлення особистості ґрунтувалось на діяльнісному підході. Людину розглядали як суспільну істоту, яка формується, розвивається, визначається, самореалізується у системі суспільних взаємин [1; 6; 7; 21; 29; 33].

Сучасні науковці розглядають особистість у процесі становлення її самовизначення і самореалізації як індивіда із розвиненою суб'єктністю, здатністю до самовияву, рефлексії, як активного суб'єкта власної життєдіяльності, життєтворчості, творця свого індивідуального життєвого шляху [3; 12; 20; 23; 26; 32].

Прагнення до самовизначення, самореалізації, самоствердження – одна з найважливіших потреб людини, умова її психічного розвитку. На думку Д.Й. Фельдштейна, саме самовизначення виступає інтегруючим компонентом розвитку людини як особистості [38]. Становлення особистісного (зокрема і духовного) самовизначення є результатом розвитку свідомості і самосвідомості, самооцінки, домагань, самоконтролю, самокритичності,

рефлексії. Духовність – це своєрідне особистісне утворення, яке, з одного боку, є результатом, а, з іншого, саме воно, починаючи з певного часу, визначає багато в чому подальші шляхи особистісного самовизначення.

Особистісне самовизначення науковці, як правило, аналізують з точки зору двох підходів: по-перше, розглядають його в контексті розвитку самосвідомості (Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, Л.В. Сохань, Д.Й. Фельдштейн, І.І. Чеснокова та ін.); по-друге, акцентують на тому, що цей феномен має ціннісно-смыслову природу і є активним визначенням особистої позиції людини у її ставленні до соціально-значущих цінностей, а також місця, яке вона посідає в суспільстві (К.О. Абульханова-Славська, М.Р. Гінзбург, С.Л. Рубінштейн, В.А. Ядов та ін.). Особистісне самовизначення розглядається як генетично вихідна категорія, що детермінує інші види самовизначення (в тому числі і духовне). Самовизначення розглядається як результат соціального розвитку особистості, важливий здобуток онтогенезу, пов'язаний з формуванням розгорнутої соціальної позиції молодшої людини у ставленні до навколишнього світу (людей і речей). Воно є суб'єктивним усвідомленням себе самостійним членом суспільства, розумінням свого місця і призначення в ньому і зумовлене певним рівнем свідомості, соціальної відповідальності, потреби в самореалізації своїх можливостей [8; 24; 30].

Засвоєння особистістю соціальних норм полегшує процес спілкування, допомагає правильно зорієнтуватись і швидко відреагувати на ті чи інші явища, вчинки чи риси людей. Таким чином дитина, оволодіваючи цілим світом соціально зумовлених цінностей, почуттів, взаємин, отримує велику кількість інформації і потребує певний досвід соціальної поведінки. Отримана у процесі міжособистісної взаємодії інформація робить дитину учасником «обміну» моделями поведінки, типами діяльності й спілкування, цілями і мотивами тощо.

За визначенням А.В. Мудрика, спілкування виступає водночас як інформаційний, пізнавальний і нормативний процес, а також воно є формою і засобом соціального самоствердження та контролю [27]. Роль спілкування у житті дитини, його стосунків із навколишніми людьми посилюється в нових соціальних умовах – у період шкільного навчання, коли істотно розширюється сфера спілкування і коло його учасників. Ознайомлення дитини із системою знань, прилучення її до науки, включення у процес взаємодії з предметами (змістовним) світом і головне – із світом соціальним: з іншими людьми, з проявами їх внутрішнього світу – це, по суті, є прилучення її до культури загалом і культури спілкування зокрема.

Завжди актуальна проблема взаємин особистості з іншими людьми набула особливої гостроти зараз, в період духовного і морального оновлення суспільства. В сучасних умовах непомірно ускладнились відносини між особистістю і суспільством, особистістю і колективом, підвищились ритм і напруга повсякденного життя.

У психологічній науці переважає думка, що будь-який людський індивід і його психіка з самого початку соціальна. І в процесі розвитку людини не

тільки суспільство впливає на неї, але й людина як член суспільства – на соціум. Особистість і об'єкт цих впливів, і суб'єкт, який певною мірою впливає на суспільство. Саме так відбувається процес соціалізації – адаптація людини до системи соціальних відносин шляхом розширення, при множення соціальних зв'язків індивіда зі зовнішнім світом [6; 18].

Завдяки спілкуванню людина починає правильно сприймати себе і інших, що, в свою чергу, сприяє становленню у людини адекватного образу її «Я». Саме в цій сфері відбувається розвиток окремих компонентів самосвідомості, що тісно пов'язано з процесом самовизначення, самореалізації і становлення національної, моральної, громадянської і духовної ідентичності особистості. Виокремлюються три групи чинників впливу на розвиток самовизначення особистості: 1) макрочинники (космос, планета, світ, країна, суспільство, держава); 2) мезачинники (етнос, місце і тип поселення – регіон, село, місто, засоби масової комунікації – радіо, газети, телебачення і т. ін.); 3) мікрочинники (сім'я, група ровесників, учбові, професійні, спортивні, громадські тощо). Процес взаємодії індивіда і виокремлених чинників двосторонній, тобто внаслідок взаємодії індивіда і соціальних умов життя відбувається розвиток як окремої особистості, так і людства загалом.

4.2. Вікова динаміка самовизначення підлітків і юнаків у сфері міжособистісних взаємин

З'явившись на світ, дитина застає готову систему цінностей, що вироблені суспільством. Саме ними людина в процесі всього життя має поступово оволодівати і завдяки їм, так чи інакше, «вписуватись», «вростати» у міжлюдські стосунки своєї спільноти. Суспільні цінності мусять набуті суб'єктивної, особистісної значущості, стати вагомими регуляторами життєдіяльності, тобто ціннісними орієнтаціями [25].

На думку Ю.Ж. Шайгородського, цінності – своєрідний культурний «код». Його специфічність зумовлена тим, що кожна культура породжує свою, лише їй притаманну ціннісну систему. Цей своєрідний «хід» забезпечує процес культурної ідентифікації особистості, народу, нації, розвитку національної свідомості. На процес формування цінностей впливають усі значущі чинники людського існування – біологічні, соціальні, психічні тощо. Їх індивідуальне поєднання детермінує особистісну структуру цінностей, яка, проте, ґрунтується на загальнолюдських цінностях. Загальнолюдські цінності стають особистісними, якщо вони – частина внутрішнього світу особистості і, в результаті засвоєння, набули особистісного смислу [37].

Світ цінностей – це, насамперед, світ культури у широкому розумінні слова, це сфера духовної діяльності людини, її моральної свідомості, її прихильностей – тих оцінок, в яких віддзеркалюється міра духовного багатства людини. Слід зважати, що потреба в життєвих орієнтирах впливає із специфічних умов людського існування, що через ціннісно-теоретичні уявлення про суспільство і людину, стосунки з ровесниками та дорослими

усвідомлюються потреби й інтереси свої та інших, що уявлення про добро і зло здійснюють суттєвий вплив на нашу свідомість, діяльність. Утопічні і нереальні орієнтири можуть призвести до прикращів, втрат, як в особистісному, так і в суспільному плані.

У нових соціальних умовах, що змінили тотальну систему програмування соціальної поведінки особистості, успіх «особистісного вживання» в житті, як диктує розвиток індивіда в умовах ринкових відносин, залежить від зовсім нового рівня активності й творчої ініціативи молоді, її моральної, громадянської і духовної позиції.

Особистість визначається щодо конкретних явищ, сфер діяльності, окремих людей і соціальних груп, норм та правил, цінностей тощо. Зіставлення себе зі світом у конкретному часі і просторі, згода чи ні з конкретними історично-суспільними та індивідуальними умовами буття, і є життєвим самовизначенням особистості. Розвинена самосвідомість необхідно «доростає» до рівня світоглядного осмислення світу, включаючи в себе світогляд, оскільки самовизначення – це визначення себе в світі, а світогляд, в свою чергу, обов'язково заломлюється через образ «Я», віддзеркалюючи особисте ставлення людини до світу [34].

У процесі самовизначення особистості можна виокремити три основні етапи: самопізнання, самовиховання і власне самовизначення. Всі зазначені етапи, що одночасно є і складовими громадянського самовизначення, ґрунтуються на процесах самосвідомості. Людина по-справжньому стає особистістю, коли у неї вперше виникає поняття «Я». Формування «Я» пов'язане з розвитком свідомості, тобто здатності ідеально відобразити навколишню діяльність. Свідомість людини активно й вибірково фіксує в ідеальних образах предмети, процеси зовнішнього світу і дозволяє в ході пізнання якоюсь мірою впливати на навколишню дійсність, перетворюючи її. Але, взаємодіючи з зовнішнім середовищем та іншими людьми, людина з необхідністю виокремлює себе як об'єкт, що реально існує, як істоту, що зазнає різних впливів зовнішнього світу, реальність, яку можна й необхідно змінювати згідно з поставленими цілями. Таким чином формується важлива складова особистості – її самосвідомість, яка віддзеркалює внутрішню сутність людини як суб'єкта, споглядає себе, духовний світ, оцінює свої можливості, здатності і акти діяльності. Саме явище свідомості і постає як певне синтетичне поняття, що містить низку проявів психічного характеру, від безпосереднього буття «Я», як феномена екзистенційного, до його подальшого переростання у більш складний феномен самоусвідомлення і подальшого імплікування у свідомості властивостей емоційного, рефлексивного та іншого характеру, оскільки усі ці прояви людського життя підлягають усвідомленню як належні, продукovanі людиною і такі, що підлягають їй вольовим актам. Саме багатоскладовість свідомості визначає її вагомe значення для розвитку духовності особистості. Адже усі впливи соціалізуючого характеру, маючи мимовільний, автоматичний характер інтеріоризації особистістю, носять також усвідомлюваний характер, пристосовчі процеси можуть розгортатися як із безпосередньої ініціативи

людини, опосередковуючись у певних мотивах і потребах. Людина здатна здійснювати своєрідну оцінку власного місця у системі міжособистісних взаємин, у соціальному середовищі, інтерпретуючи своє становище і здійснюючи зворотний вплив на ситуацію [7; 16; 36].

Система соціальних потреб та інтересів є ґрунтовною основою духовності особистості. Система соціальних орієнтацій, цінностей – це сукупність цілей, установок, оцінних критеріїв, які об'єктивуються у відповідне надання переваги і реалізації в поведінці потреб суспільства і людини-громадянина. Спрямованість віддзеркалює внутрішнє ставлення особистості до свого статусу, до суспільства, до зовнішнього світу, надає орієнтації активний характер, суб'єктивну мотивованість і особистісний смисл. Через це вона значною мірою визначає духовний аспект соціальної орієнтації людини.

Ціннісні орієнтації відображають усвідомлене ставлення до соціальної дійсності, пов'язане з мотивацією поведінки і спрямованістю особистості. Поведінка починається з готовності, з установки, в якій відображені і прагнення, і цілі, і вимоги, і очікування людини. Виражені в свідомості особистості орієнтації і знання тісно пов'язані між собою. Якщо в знаннях відображаються предмети і явища дійсності, то в орієнтаціях відбивається ставлення людини до них. В структурі особистості ціннісні орієнтації – це своєрідний центр координації, що визначає поведінку й ставлення до соціального середовища. Ціннісні орієнтації – один із важливих критеріїв морального та духовного розвитку особистості. Саме тому вони стають вирішальним чинником духовного самовизначення особистості.

Система ціннісних орієнтацій, що складається в процесі соціалізації, виступає як центральна ланка свідомості особистості у контексті її ставлення до навколишнього світу й до самої себе. Саме вона і є тим внутрішнім чинником, мотивом, який визначає спрямованість діяльності людини, служить основою для вибору цілей і способів діяльності. Зрілій особистості притаманна, як правило, стійка система ціннісних орієнтацій. Її стійкість передбачає високий ступінь значущості суб'єктивної самодетермінації, можливості вільного і свідомого вибору цілей, видів і способів діяльності. Вибір пріоритетного напрямку життєвого шляху, основних аспектів самореалізації особистості – це, перш за все, вибір головних життєвих цінностей, серед яких цінності однієї якоїсь групи можуть посідати різне місце, – від всепоглинаючої детермінанти до досить несуттєвої орієнтації [2; 3; 16; 20; 22].

Важливу роль у процесі соціалізації дитини відіграють взаємини в колективах, в які входить особистість. Під час спілкування з членами колективу відбувається взаємний обмін думками й переживаннями, ідеями і інтересами, йде постійний взаємовплив і взаємодія, результатом якого і є духовний розвиток особистості. Емоційна насиченість безпосереднього спілкування дозволяє йому досить ефективно виконувати функцію соціалізації підростаючого покоління. Як вважає К.А. Абульханова-Славська, спосіб побудови і реалізації себе особистістю, визначення нею свого положення в колективі, в житті – це, в першу чергу, з'ясування основних життєвих

ставлень. Особистість тільки тоді виступає як суб'єкт, що активно визначає лінію своєї поведінки, коли, не вагаючись, приймає моральні рішення і реалізує їх своїми діями і вчинками [1]. Оскільки головний соціально-психологічний зміст духовності полягає в регуляції людських взаємин, є підстави вважати, що й сам процес її виникнення і розвитку значною мірою детермінується специфікою суб'єкт – суб'єктних взаємодій людей в ході їх спілкування і спільної діяльності.

Слід зазначити, що в підлітковому і юнацькому віці у людини загострюється увага до свого духовного світу, виникає прагнення і активізуються пошуки можливостей до самовизначення і самоствердження, проявляється особливий інтерес до самопізнання, самовипробування. В підлітковому віці вперше в розвитку особистості акти самосвідомості – самопізнання, самоспостереження, самовизначення, саморегуляції – стають однією з найнеобхідніших потреб особистості. Ступінь розвитку цієї потреби стимулює формування найважливіших особистісних утворень, в тому числі духовності.

До підліткового віку розвиток самосвідомості здійснювався стихійно, переважно без залучення самого суб'єкта в процес його формування. Поряд із збереженням стихійної лінії розвитку в цей період з'являється ще одна основна лінія його розвитку, що передбачає активність самого суб'єкта у цьому процесі. Самопізнання підлітків, а потім і юнаків, їхнє ставлення до себе, розвиваючись у процесі спілкування, в ході різних видів діяльності одночасно формує й більш-менш стійку самооцінку. Учень мусить регулювати свою поведінку в системі взаємин з іншими не лише з точки зору співвідношення окремих своїх дій з вимогами навколишніх, а й з точки зору відповідності власних вимог до себе. Незадоволеність цими вимогами пов'язана з різними напруженими емоційними станами. Вони ж, в свою чергу, сприяють вияву самоактивності особистості, є сигналом до перебудови поведінки. Потреба в самовизначенні, самореалізації є важливою складовою самоактивності школяра, детермінантою його поведінки, стимулом до розвитку громадянської свідомості і самосвідомості [6; 10; 34; 35].

Головна особливість юнацького віку – це усвідомлення власної індивідуальності, неповторності, несхожості на інших. Це означає, що багато в чому в цей період людина започатковує свою долю, свій життєвий шлях. Ще в підлітковому віці з'являється потреба в самовизначенні і самоствердженні, яка інтенсивно розвивається в юнацькому віці. Формується особистісна точка зору, особистісні установки, осмислення раніше здобутих знань, власного досвіду. Потреба юнака у саморозкритті часто перевищує інтерес до пізнання внутрішнього світу інших. Іде інтенсивний процес самовизначення. Юність завжди орієнтована на майбутнє: переоцінка цінностей, розчарування в друзях, батьках, нові ідеали – все це пов'язано з баченням себе у майбутньому, з конструюванням, вибудовуванням свого перспективного «Я», в якому (вибудовуванні) основне місце посідає вибір власного життєвого шляху [38].

Головною потребою в цей період виступає потреба в майбутньому, що зумовлено об'єктивними обставинами і логікою особистісного та соціального розвитку. У ситуації закінчення школи юнак змушений визначитися, він повинен прийняти велику кількість рішень в найкоротші терміни, тому цей етап у розвитку особистості називають «доленосним». Характеризуючи соціальну ситуацію розвитку в ранній юності, Л.І. Божович відзначає, що старший школяр стоїть на порозі вступу до самостійного життя, коли зверненість у майбутнє стає головною спрямованістю особистості і проблеми вибору професії, подальшого життєвого шляху, самовизначення перетворюються в «афективний центр» життєвої ситуації, навколо якої починає обертатися вся діяльність, всі інтереси старшого школяра [8]. Образ майбутнього ґрунтується на потенційних можливостях особистості. На перший план висуваються мотиви, пов'язані з далекою перспективою, побудовою життєвих планів. Значною мірою це зумовлюється наступним закінченням школи, необхідністю життєвого самовизначення і вступом у доросле життя. Ці процеси супроводжуються не лише зміною «Я», а й зміною установки стосовно навколишнього світу, інших «Ти», самого себе. Залежно від рівня розвитку рефлексивної свідомості, психічна пубертатність може носити як позитивний, так і негативний характер і проявлятися в протиріччях соціального, особистісного та професійного розвитку [34].

Дослідники вікових особливостей підліткового і юнацького віку досить одноставно відзначають, що десь близько 12 років у підлітків виникає інтерес до власного внутрішнього світу, далі відбувається постійне ускладнення і поглиблення самопізнання, одночасно з'являється посилення його диференційованості й узагальненості, що у ранньому юнацькому віці (15-16 років) веде до становлення досить стійкого уявлення про себе як цілісну особистість, відмінну від інших людей. Саме на ґрунті такого уявлення про себе в 16-17 років виникає особлива особистісна функція – самовизначення. З точки зору самосвідомості суб'єкта воно характеризується усвідомленням себе як члена суспільства і конкретизується в новій суспільно значущій позиції [39].

Підлітковий вік сензитивний до діяльності, у котрій відбувається інтенсивне оволодіння нормами соціального спілкування. Підліток вже намагається вийти за рамки суто учнівських справ у ту сферу, де він може проявити себе, самоствердитись. Підліткам притаманне усвідомлення своїх зростаючих можливостей, прагнення до самостійності, до ствердження себе серед інших, потреба у визнанні з боку дорослих своїх прав. Суттєву роль у цьому процесі відіграє громадська діяльність. Участь учнів у ній не тільки забезпечує їх визнання дорослими, але й створює можливості для розширення форм спілкування, що розгортаються, набирають особливої ваги в системі «Я та інші люди», «Я і колектив», «Я і суспільство». Завдяки цьому саме суспільна активність зумовлює основні новоутворення підліткового та значною мірою і юнацького віку.

Підлітковий і юнацький вік – початок свідомого пошуку, визнання сенсу життя, напрямків життєтворчості. Спочатку, це – неясна мрія, що поступово

виростає в уявлення про певну життєву перспективу, майбутнє самовизначення, життєвий ідеал тощо. Смісложиттєві роздуми (соціальна рефлексія) часто спрямовані у майбутнє, на пізнання свого життєвого призначення, бо саме тут створюються життєві плани, які особистість має намір реалізувати у майбутньому. В юнацькому віці людина багато в чому започатковує свою долю, свій життєвий шлях. Саме тут формуються підвалини подальшого розвитку духовності особистості.

До підліткового віку розвиток самосвідомості здійснювався стихійно, переважно без залучення самого суб'єкта в процес його формування. Поряд із збереженням стихійної лінії розвитку в цей період з'являється активність самого суб'єкта у цьому процесі. Самопізнання підлітків, а потім і юнаків, їхнє ставлення до себе, розвиваючись у процесі спілкування, під час різних видів діяльності одночасно формує й більш-менш стійку самооцінку. Учень мусить регулювати свою поведінку в системі взаємин з іншими не лише з точки зору відповідності власних вимог до себе. Незадоволеність цими вимогами пов'язана з різними напруженими емоційними станами. Вони ж, в свою чергу, сприяють прояву самоактивності особистості, є сигналом до перебудови поведінки. Потреба в самовизначенні, самореалізації є важливою складовою самоактивності школяра, детермінантою його поведінки, стимулом до розвитку морального і духовного.

Сформовані особистості у минулому досвіді взаємодії з дійсністю, ціннісні орієнтації завжди тісно відображають стан її мотиваційно-потребової сфери, емоційних станів, принципів поведінки. Вони роблять сприймання нею дійсності в кожний момент її буття помітно вибіркоким, диференційованим, а ставлення до неї – суб'єктивним. Така ж суб'єктивність характерна і для її поведінки, оскільки на ній завжди лежить відбиток своєрідності оцінки впливу пов'язаної з цим ситуації.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що лише вступаючи у спілкування з іншими людьми (в сім'ї, в референтній групі, в колективі, суспільстві) людина розвивається як особистість, пізнає навколишній світ, інших людей і саму себе, свою людську сутність. Отже, спілкування – необхідна умова існування людини і, разом з тим, один з основних чинників та джерел її психічного розвитку в онтогенезі. Особистість завжди є носієм тих чи інших індивідуальних якостей і властивостей, що виступають у складному поєднанні і виявляються у її поведінці, в ставленні до інших, у рисах її характеру, волі, здібностях, інтересах, потребах і мотивах діяльності, переконаннях та ідеалах.

У ситуаціях самовизначення особистість не лише має можливість вибору, але вона поставлена перед необхідністю вироблення й реалізації своєї власної думки, оцінки навколишнього. В подібних ситуаціях особистість, вибираючи, самовизначається, реалізує в практичній діяльності, в спілкуванні потенціал своїх ставлень, впливаючи на хід подій, стаючи суб'єктом формування умов свого життя.

Оволодіваючи самим процесом самовизначення, свідомо визначаючи свій життєвий шлях, свою особистісну позицію, особистість не лише стає

суб'єктом власної життєдіяльності, вона творить себе саму, перебудовує свій внутрішній світ, стає суб'єктом саморозвитку, самореалізації, самовиховання, проявляючи таким чином свою активність.

Сучасні юнаки та дівчата, що входять у доросле життя, відчують на собі неоднозначний вплив зовнішньої ситуації: змінилися вимоги, які ставить суспільство перед молоддю, а умови сучасного життя кардинально відрізняються від умов життя 20–30-річної давності. Соціально-економічна, політична ситуація в країні нелегка, напружена, що, природно, позначається і на розвитку моральності й духовності молоді. Самосвідомість особистості є ядром її самовизначення. Здібності людини, заломлюючись крізь призму поставлених нею цілей, знаходять реальний вияв у її активній участі у відповідних видах і формах діяльності. Чим більшою мірою визначені особистістю життєві цілі відповідають способу її життєдіяльності, тим вищою є ймовірність досягнення бажаного результату і тим більш можливою стає реалізація особистості. При цьому людина самовизначається щодо конкретних явищ, сфер діяльності, окремих людей, соціальних груп і т. ін. – аж до світу загалом. Співставлення себе зі світом, з конкретними суспільно-історичними та індивідуальними умовами буття і є важливою складовою життєвого самовизначення особистості, розвитку її духовності.

4.3. Взаємозв'язок між духовним самовизначенням учнів і особливостями їхніх міжособистісних взаємин

Основою для самовизначення особистості слугує низка якісних переворотень у розвитку особистості в підлітковому та юнацькому віці. Саме у цьому віці відбувається бурхливий розвиток процесів самосвідомості, становлення цілісного образу «Я», що включає в себе кілька складових: «Я та інші», «Я в майбутньому», куди входить, насамперед, «Я і професія», «Я і протилежна стать» тощо. Пізнання людиною самої себе – процес складний і багатоваріантний. Дитина намагається уявити, що про неї думають інші люди, аналізує себе, свою поведінку, особливості спілкування, свої якості і можливості, тобто з'ясовує, якою вона є у взаємодії з іншими. Завдяки цьому вона починає розуміти свої позитивні та негативні сторони, що має суттєве значення для самопізнання й самовиховання особистості, яке починається уже в підлітковому віці [23; 38; 39].

Як зазначалося, дитина поступово оволодіває духовними цінностями, що з часом стають важливими утвореннями у структурі свідомості і самосвідомості, зумовлюючи низку сутнісних характеристик особистості. Це можна пояснити тим, що проблема цінностей – це значною мірою проблема ставлення суб'єкта до об'єктивних матеріальних і духовних результатів людської діяльності. У поняття цінностей включається оцінка суб'єктом суспільних явищ, їх об'єктивного значення в певних історичних умовах. Саме цінності розкривають способи бачення світу, його прийняття чи заперечення. Цінності є світоглядними, ідеологічними орієнтирами, що визначають сенс, зміст та цілі життя особистості. Ціннісними орієнтаціями вважаються цінності, що певною мірою вже інтеріоризувались у свідомість

індивіда і почали відігравати суттєву спонукальну роль у його життєтворчості (І.В.Мартинюк). Це – факт, який свідчить про те, що відбувся перехід цінностей із суспільних орієнтирів у цінності суб'єктивно значущі для самої особистості. Надзвичайно важливим є те, як особистість бачить сама себе на різних вікових етапах, як формується її досвід носія різних духовних чеснот. Значна роль у цьому процесі належить, насамперед, самоактивності і соціальній рефлексії.

Завдяки своїй соціально-історичній природі, цінності є одним з механізмів взаємодії особистості та суспільства. Вони одночасно виступають у ролі суспільних ідеалів, узагальнених уявлень, котрі існують в масовій свідомості, і як мотиваційна структура особистості, що визначає найбільш загальні орієнтири її життєдіяльності. Будь-яка цінність нібито розділена між особистістю та суспільством, існує тільки в їх стосунках. Будучи провідними мотивами, інтересами, переконаннями, світоглядом, цінності визначають особливості і характер стосунків особистості з навколишньою дійсністю.

Ефективність духовного виховання підростаючої особистості значною мірою залежить від спрямованості впливу на модель макросередовища (атмосфери суспільного життя, особливостей міжнародної і внутрішньої політики, телебачення, преси тощо), мікросередовища (найперше – сім'ї, референтної групи, класу) і власне учнівського оточення. Ці три чинники соціального впливу якраз складають систему об'єктивних залежностей, у взаємодії з якими і формується духовність особистості.

Важливу роль у цьому процесі відіграють взаємини в учнівських класах. Під час спілкування з членами колективу відбувається взаємний обмін думками й переживаннями, ідеями й інтересами, що значною мірою позначається на духовному розвитку особистості.

Мета нашого дослідження – з'ясування взаємозв'язку міжособистісних взаємин учнів із розвитком їх духовності.

У дослідженні використовувалися наступні методи: теоретичний аналіз психологічної сутності самовизначення особистості в контексті її міжособистісних стосунків у навчально-виховному процесі та його роль в розвитку її духовності, включене спостереження за поведінкою досліджуваних у звичайних та спеціально створених ситуаціях, бесіди, анкетування (в тому числі анкета для соціального моніторингу рівня життєвих цінностей учнівської молоді та тест для визначення психологічної атмосфери в колективі), контент-аналіз творів, аналіз успішності навчання та суспільної діяльності школярів.

У ході дослідження аналізувалися:

1. Дані про минуле школяра: відомості, отримані від батьків, самого учня (якщо можливо, то й від колишніх друзів) про життя вдома, в минулі роки.

2. Дані спостереження:

– ставлення до навчання, суспільного життя в навчальному закладі, до інших людей (ровесників, вчителів та ін.), особливості поведінки під час різних заходів (виховних, спортивних, культурних тощо);

– ставлення до ровесників і дорослих, повага до себе і взаємоповага, прояви взаємодопомоги, співпереживання, прагнення до самореклами, особливості самоствердження, наявність і причини конфліктів з ровесниками, їх характер, прояви самостійності, справедливості, відповідальності, особливості поведінки в складних конфліктних ситуаціях тощо;

– піддатливість думці інших, вміння формулювати й обґрунтовувати свою думку, відстоювати її в конфліктних ситуаціях, чуйність, щедрість, прояви в повсякденній поведінці впевненості, негативізму, самокритичності, толерантності;

– суспільна активність і характер виконання суспільних доручень (відповідальність, сумлінність, наявність формалізму у виконанні роботи, спрямованість на справу, саморекламу тощо);

– ставлення до власних достоїнств і недоліків, домінуючі інтереси в житті учня, задоволеність своїм становищем в класі і взаєминами з товаришами, плани на майбутнє.

З огляду на ціннісний підхід до вивчення особливостей формування духовності особистості всі явища навколишньої дійсності можуть бути подані у вигляді набору цінностей, стосовно яких індивід висловлює суб'єктивну оцінку щодо їх необхідності для задоволення його потреб та інтересів. Ціннісні орієнтації, як одне з центральних особистісних утворень, віддзеркалюють усвідомлене ставлення людини до соціальної дійсності, і в цій своїй якості визначають широку мотивацію її поведінки, здійснюють широкий вплив на всі сторони її діяльності, будучи основою самовизначення особистості. Існує два підходи до дослідження ціннісних орієнтацій особистості. В центрі уваги першого – генеза власне психологічного механізму цієї риси, структурного компоненту особистості; в другому ж підході на перший план висувається оцінка розвитку особистості з точки зору її моральних, соціально значущих якостей. Саме останні значною мірою можуть характеризувати готовність особистості до знаходження свого місця, співвіднесення системи своїх цінностей з системою ціннісних координат суспільства. Залежно від того, на які цінності орієнтується учень, до чого прагне в житті, що для нього найважливіше, що хоче зробити чи отримати, в чому бачить особистісну цінність спілкування чи своєї діяльності – можна говорити про його моральність і духовність. Певна річ, у кожній особистості існує своя система цінностей, які розміщуються в певній ієрархічній залежності. Однак, слід зазначити, що системи цінностей індивідуальні лише тією мірою, якою індивідуальна свідомість віддзеркалює суспільну свідомість.

У вивченні системи ціннісних орієнтацій учнів як показника певного рівня розвитку їх духовності ми враховували два основні параметри: ступінь сформованості ієрархічної структури ціннісних орієнтацій та зміст ціннісних орієнтацій (їх спрямованість), який характеризується конкретними цінностями, що входять в структуру. Перший параметр важливий для оцінок рівня особистісної зрілості школяра. При цьому враховувалось, що інтеріоризація цінностей як усвідомлений процес відбувається лише за умови наявності у людини здатності виокремити із чисельних явищ ті,

котрі мають для неї певну цінність, задовольняють її потреби, інтереси, а потім перетворить їх у певну структуру залежно від умов існування, цілей свого життя, можливостей їх реалізації тощо. Другий параметр стосується особливостей функціонування ціннісних орієнтацій. Він дає можливість визначити змістову характеристику спрямованості особистості залежно від того, які конкретні цінності входять в структуру ціннісних орієнтацій особистості, яке поєднання цих цінностей, міра переваги одних над іншими тощо. Таким чином можна з'ясувати, які життєві орієнтири поставила перед собою людина, на що спрямована її діяльність. Завдяки аналізу змістової сторони ціннісних орієнтацій учнів можна скласти думку про рівень розвитку їхньої духовності.

Учням було запропоновано кілька анкет з певним переліком духовних цінностей. В анкетах кожна з цінностей досліджуваній повинен був оцінити у 5-бальній системі з точки зору значущості для нього. Показником, за яким аналізувався ступінь сформованості ієрархічної структури ціннісних орієнтацій, слугувала варіативність оцінок, які учні використовують при визначенні тієї чи іншої цінності. В тих випадках, коли досліджувані використовують всі оцінки 5-бальної шкали, і оцінюються всі запропоновані якості, можна говорити про певну сформованість у них механізму диференціації. Якщо використовуються лише одна чи дві із п'яти оцінок, то це свідчить, що вміння диференціювати цінності ще не зовсім сформувались. Змістова характеристика ієрархічної структури ціннісних орієнтацій визначалась величиною рангу (кількості балів), одержаного стосовно тієї чи іншої цінності.

Результати нашого дослідження дозволили виявити низку суттєвих відмінностей в особливостях духовного самовизначення учнів. Перш за все це стосується ступеня сформованості ієрархічної структури ціннісних орієнтацій. При обробці і аналізі отриманих даних з'ясувалось, що вміння диференціювати цінності виражене у досліджуваних різною мірою: є учні з сильною диференціацією (які використовують увесь спектр оцінок), є й ті, котрі обходяться двома оцінками. За ступенем сформованості диференціації цінностей було виокремлено три групи.

Перша група – це досліджувані, у яких диференційована структура духовних ціннісних орієнтацій ще не склалась. Такі учні довго вагаються, у відповіді на питання, дають «випадковий», довільний бал всім цінностям, не зважаючи на міру їх значущості для себе (наприклад, усім цінностям надається найвищий чи найнижчий бал).

До другої групи ми віднесли учнів, у яких диференційована система цінностей починає формуватись.

До третьої групи віднесено учнів, в яких диференційована система духовних цінностей значною мірою склалась. Слід зазначити суттєві вікові відмінності в кожній групі. Помітна тенденція до підвищення ступеня сформованості ієрархічної структури духовних ціннісних орієнтацій (найнижчий спостерігався у 8-му, найвищий – в 11-му класі).

Необхідно зазначити, що для раннього юнацького віку характерна поява внутрішньої потреби у формуванні певної смислової системи,

розвиток власної ціннісно-орієнтаційної сфери, які, в свою чергу, складають суб'єктивну сторону передумов його духовного самовизначення: духовні і громадянські орієнтири, життєві цілі та інтереси, значущі суспільні цінності. У сучасних юнаків та дівчат відбувається певна трансформація ієрархії ціннісних орієнтацій, спостерігається тенденція переходу від колективістської до індивідуалістської системи цінностей: найбільш значущими є конкретні прагматичні життєві цінності, ті, що стосуються приватного життя особистості (майбутнє, здоров'я, матеріальна забезпеченість тощо).

Старшокласники мають чіткі, досить прагматичні уявлення про своє подальше життя, однак часто пов'язують їх не з власними можливостями, а з сторонніми чинниками (матеріальним забезпеченням батьків, удачею тощо). Низький рівень задоволеності своїм теперішнім становищем і майбутніми перспективами часто ведуть до розвитку соціального цинізму у школярів і можуть стати суттєвою перешкодою на шляху формування їхньої духовності. Міжособистісні взаємини школярів мають виняткове значення для їх морального і духовного розвитку. Взаємини стають моральними, коли сприяють досягненню суспільного чи особистого блага, утверджують добро, коли в них реалізуються норми гуманістичної моралі. Проте, дослідження показало, що особливості міжособистісних взаємин педагогами часто не враховуються, внаслідок чого у вихованні нерідко виникають помилки, які негативно позначаються на розвитку підростаючої особистості.

Як показують дослідження, участь учнів у різних видах діяльності часто не призводить до формування у них позитивних ціннісних орієнтацій чи якостей. Діяльність сама по собі не є їх творцем, що свідчить про те, що між діяльністю та формуванням моральних чи духовних якостей нема прямого зв'язку. І справа тут не тільки в певних видах діяльності, скільки в тих взаєминах, які складаються в школярів у навчально-виховному процесі. Як вважають вітчизняні психологи і педагоги, діяльність є платформою, базою, на якій складаються певні взаємини, що є передумовою та умовою їх виникнення. Основна ж функція відносин виховна. Саме тому вважається, що істинним об'єктом педагогічної роботи є взаємні стосунки: адже змінюючи систему взаємин людини з суспільством, з групою, класом, з іншими людьми, ми змінюємо і саму особистість.

Розв'язання проблеми розвитку духовності учнів неможливе без вивчення специфіки системи цінностей, якими вони керуються в сфері міжособистісних стосунків, без вивчення значущих для них особистісних якостей. У нашому дослідженні учням було запропоновано завдання, в якому вони повинні були визначити для себе найбільш значущі (особисто цінні якості), якими люди керуються у спілкуванні з іншими людьми (таблиця 4.1).

Загалом, і дівчата, і хлопці вибирають однакові якості, хоч і рангують їх дещо по-різному. Приміром, дівчата таку якість як вихованість (хороші манери, ввічливість) ставлять на перше, а хлопці аж на десяте місце; «чуйність», відповідно: 3 місце – 13 місце. Зате майже однаково ті й інші оцінили такі важливі якості, як «ефективність у справах, працелюбство» –

відповідно: 4 місце – 1 місце; «широта поглядів, вміння зрозуміти точку зору іншого, поважати чужі смаки, звички»: 5 місце – 2 місце.

Таблиця 4.1
Зміст якостей особистості (як цінностей)

Зміст якостей особистості (як цінностей)	Ранг	
	дівчата	хлопці
Високі запити (високі домагання)	13	15
Чуйність (турботливість)	3	13
Вихованість (хороші манери, ввічливість)	1	10
Ефективність у справах, працьовитість	4	1
Відважність у відстоюванні своєї думки	11	3
Дисциплінованість	14	14
Непримиренність до недоліків в собі і в інших	13	9
Широта поглядів (вміння зрозуміти чужу точку зору, поважати чужі смаки, звички)	5	2
Чесність (правдивість, відвертість)	2	4
Освіченість (широта знань, висока загальна культура)	6	5
Самоконтроль (стриманість, самодисципліна)	15	15
Терпимість до поглядів, думок інших людей, вміння прощати їх помилки	8	11
Тверда воля (вміння настояти на своєму, не поступатися перед труднощами)	9	7
Раціоналізм (вміння логічно мислити)	10	8
Відповідальність (почуття обов'язку, вміння дотриматися слова)	7	6

Більшість учнів виокремлюють, передусім, якості, які мають моральний відтінок і сприяють хорошим стосункам з навколишніми людьми. Це позитивно впливає на розвиток духовних цінностей.

При виборі основних цінностей також є деякі статеві відмінності (таблиця 4.2).

Таблиця 4.2
Розподіл основних цінностей

№ з/п	Стать	
	дівчата	хлопці
1.	Я і мій характер, загальнолюдські якості	Проблеми матеріальної забезпеченості
2.	Проблеми матеріальної забезпеченості	Я і мій характер, загальнолюдські якості
3.	Я і моє майбутнє	Здоров'я, фізичний розвиток, спорт
4.	Проблеми дружби і взаємин, любов	Я і моє майбутнє
5.	Я і мої батьки	Я і мої батьки

Загалом, і дівчата, і хлопці вибирають як найважливіші однакові цінності (хоч і рангують їх дещо по-різному). Приміром, хлопці таку цінність як

«матеріальна забезпеченість» висувають на перше місце, дівчата – на друге. Слушно також зазначити, що на перше-друге місце цю цінність ставлять, переважно, учні 10-11 класів, а в 8-9 класах, перший ранг їй дають трохи рідше. Школярі (особливо хлопці) говорять, що: «Зараз такий час, коли все вирішують гроші», «жити добре і цікаво можна лише добре забезпеченій людині». Корінні зміни в суспільстві, злам економічної системи, платне навчання в вузах, жорсткі вимоги до молодих спеціалістів, труднощі у пошуках хорошої роботи – все це добре відомо старшокласникам і, безумовно, позначається на їх ціннісних орієнтаціях. На вибір цінностей особистісного значення впливають, насамперед, вікові особливості юнаків та дівчат: спрямованість на майбутнє – попереду закінчення школи і вибір подальшого життєвого шляху, професії тощо; потреба в дружбі, коханні; часті непорозуміння, а то й конфлікти з батьками; головне визначення свого місця в житті – звідси й інтерес до цінності «Я і мій характер».

Далі були виокремлені такі цінності, які також пов'язані з особистісною зацікавленістю, це: «сфера відпочинку, музика і мода», «сфера навчання, школа», «професійне самовизначення», «життя інших людей». Як бачимо, є деякі незначні відмінності між ранжуванням цінностей у дівчат та хлопців (1-2 ранга).

Нові умови соціального життя ставлять і нові вимоги до виховання молодого українця. Духовність сучасної молоді проявляється, насамперед, в чесному, відповідальному ставленні до самого себе, до реалізації своїх здібностей на благо як власне, так і суспільне, до чуйного, толерантного ставлення до навколишніх людей.

Низькі ранги соціальних цінностей свідчать про те, що юнаку ще важко визначитись з цими глобальними питаннями, хоч із розв'язанням таких проблем не все добре і в нашій державі: це постійно повторюють наші ЗМІ, підкреслюючи безпорадність і безвідповідальність тих чи інших державних установ або окремих політичних діячів. Позначився брак позитивних прикладів поруч з собою, що, на наш погляд, також негативно впливає на місце зазначених цінностей в ієрархії значущих цінностей старшокласників. Однак, це ще не є підтвердженням того, що такі проблеми не хвилюють молодь. Відносно низький ранг «проблеми віросповідання» свідчить про те, що ця проблема в житті старшокласників розв'язується, здебільшого, під впливом батьків і носить переважно формальний, неусвідомлюваний характер. Проблеми морального вибору старшокласники розв'язують прагматично, менше задумуються над ними, що, на жаль, засвідчує певну байдужість до пошуку ідеалів життя.

Дослідження показало також певне зростання деяких негативних тенденцій у духовному самовизначенні особистості в шкільний період. В учнів дещо знижується прагнення до оволодіння культурними, духовними цінностями, нівелюються моральні норми і принципи. Стрімко знижується авторитет вчителів, які не завжди спроможні ефективно використати виховний потенціал школи, що в свою чергу веде до послаблення впливу на

процес розвитку духовних ціннісних орієнтацій (у тому числі і громадянських) сучасного юнацтва. Це можна сказати і про сім'ю, батьків, ціннісні системи яких значною мірою зруйновані внаслідок змін, що відбуваються в суспільній свідомості, або ж сформувалися на негативних прикладах. Тому, нема нічого дивного, що в сучасних умовах більшість молодих людей вважає своє життя так чи інакше залежним від зовнішніх обставин (здебільшого від матеріальних). Невтішним є той факт, що понад третину школярів (навіть обдарованих) вважає, що їх можливості здобути добру освіту погіршилися за останні роки і лише 1/5 чекає покращення в майбутньому. Низький рівень задоволеності своїми майбутніми можливостями, відсутність відносно оптимістичної життєвої перспективи і високий рівень соціального цинізму можуть стати суттєвою перешкодою на шляху впровадження в життя багатьох соціально-економічних перетворень.

У процесі дослідження з'ясувалося, що основою духовного розвитку є саме феномен самовизначення і самореалізації особистості в системі міжособистісних взаємин. Самовизначення – це результат соціального розвитку особистості, важливий здобуток онтогенезу, пов'язаний із формуванням розгорнутої соціальної позиції молодого людини до навколишнього світу (людей і речей). Для раннього юнацького віку характерна поява внутрішньої потреби у формуванні певної смислової системи, розвиток власної ціннісно-орієнтаційної сфери, які, в свою чергу, складають суб'єктивну сторону передумов його духовного самовизначення: духовні і громадянські орієнтири, життєві цілі та інтереси, значущі суспільні цінності. У сучасних юнаків та дівчат відбувається певна трансформація ієрархії ціннісних орієнтацій, спостерігається тенденція переходу, як вже зазначалося, від колективістської до індивідуалістської системи цінностей: найбільш значущими є конкретні прагматичні життєві цінності, ті, що стосуються приватного життя особистості (майбутнє, здоров'я, матеріальна забезпеченість тощо).

Старші підлітки, на відміну від підлітків молодших, мають чіткі, переважно прагматичні уявлення про своє подальше життя, однак часто пов'язують їх не з власними можливостями, а з сторонніми чинниками (матеріальним забезпеченням батьків, удачею тощо). Низький рівень задоволеності своїм теперішнім становищем і майбутніми перспективами ведуть часто до розвитку соціального цинізму у школярів і можуть стати певною перешкодою на шляху формування їхньої духовності. Міжособистісні взаємини учнів мають виняткове значення для їх морального і духовного розвитку. Взаємини стають моральними, коли сприяють досягненню суспільного чи особистого блага, утверджують добро, коли в них реалізуються норми гуманістичної моралі. Проте, дослідження показало, що особливості міжособистісних взаємин педагогами часто не враховуються, внаслідок чого у вихованні нерідко виникають помилки, які негативно відбиваються на розвитку підростаючої особистості.

4.4. Шляхи гуманізації міжособистісних взаємин учнів у навчально-виховному процесі

Безпосереднім чинником, що формує основні особистісні якості школярів (у тому числі і духовні) є міжособистісні взаємини, в системі яких індивід здійснює свою основну суспільну функцію (для учня це система «Я – ровесники» та Я – педагоги»). Для розуміння духовної особистості, зорієнтованої на гуманістичні цінності, на ставлення до людини як до цінності, необхідна спеціально створена на основі нових виховних технологій, гуманізована система взаємин. Головне, що має бути їй властиве, це – особистісний підхід до виховання, суб'єкт – суб'єктна основа, прийняття іншого як особистості, діалог у взаєминах (не позиція «над», а позиція рівного), створення умов для самореалізації та активного саморозвитку особистості.

Нова соціальна реальність українського суспільства зумовлює появу нового погляду на виховання підрастаючого покоління. Новий підхід до виховання утверджує погляд на людину як на найвищу цінність суспільства, як на суб'єкт сучасного історичного розвитку, творця свого життя. Цей підхід ґрунтується на розумінні дійсності як «світу людини», як взаємодії людей, сама ж людина розглядається як найвища субстанція, абсолютна цінність, «міра всіх речей». З цього виходить головне завдання виховання, напрямки педагогічної діяльності – організувати взаємодію, яка мала б максимальний виховний потенціал, залучала б дитину до культури, національних та загальнолюдських гуманістичних (в тому числі і духовних) цінностей [10; 12; 13]. Проте сучасний стан розвитку України приніс нові як позитивні, так і негативні зрушення в системі суспільних взаємин: загострення соціально-економічних та національних суперечностей, перехід до ринку суттєво змінили механізми людських взаємин та спілкування; зміни сталися щодо пріоритетів життєвих (як моральних, так і духовних) цінностей, призвели до загального погіршення людських стосунків, до втрати у багатьох випадках зв'язків та взаєморозуміння між молоддю і старшим поколінням. Зрозуміло, що потрібен новий підхід до навчання і виховання молоді. У цих умовах проблема гуманізації шкільного виховання загалом і гуманізації міжособистісних взаємин, зокрема, стає надзвичайно актуальною. Багато дослідників вважає, що саме гуманізація взаємин – це той «логічний центр» загальної системи педагогічної науки, за допомогою якого може бути сконструйовано розв'язання проблеми формування особистості, її духовного світу, регуляції її поведінки тощо. Наприклад, Г. С. Костюк вбачав мету гуманістичного підходу до освіти і виховання у виявленні творчих здібностей та мотивації саморозвитку, самовдосконалення особистості. Для досягнення цієї мети, на думку вченого, потрібно створити такі умови, щоб учень був повноправним суб'єктом у навчально-виховному процесі, виховувався б у атмосфері емоційно-довірливого спілкування, залучався б до скарбниць загальнолюдської культури. Розглядаючи психологічні механізми розвитку особистості, Г.С. Костюк підкреслював, що становлення особистості – зумовлений і разом з тим саморозвивальний процес, її

внутрішньо необхідний рух від нижчих до вищих рівнів розвитку, в якому зовнішні причини завжди діють через внутрішні умови. При цьому до рушійних сил розвитку особистості Г.С. Костюк відносив такі характерні для суб'єкта внутрішні суперечності як:

- по-перше, розбіжності між новими потребами, прагненнями суб'єкта і наявним рівнем оволодіння засобами їх задоволення;
- по-друге, невідповідність досягнутого суб'єктом рівня розвитку місцю, яке він посідає в системі суспільних відносин, тим функціям, що він виконує;
- по-третє, суперечності між тенденціями до інертності і сталості, стереотипізації, з одного боку, і до рухливості, змін – з іншого [21].

Внаслідок цього створення оптимальних умов для дійсного розвитку особистості вимагає не тільки знання цієї складної його динаміки, необхідної не лише для того, щоб сприяти розв'язанню внутрішніх протиріч в потрібному для суспільства напрямку, але й виникненню нових внутрішніх суперечностей, без яких неможливий подальший розвиток особистості, її саморух на основі прагнення до самостійності, до самоствердження.

Завдяки прагненню до самовдосконалення, через власну діяльність, навчання, гру і працю особистість виступає «як суб'єкт власного розвитку, що свідомо обирає свій подальший життєвий шлях, готуючись до тої діяльності, за допомогою котрої він збирається знайти своє місце у суспільному трудовому житті та активно змінювати умови, обставини свого життя» [там само].

Ідеї Г.С. Костюка про природу, розвиток і становлення особистості не тільки зберігають актуальність, але й набувають сьогодні особливої значущості в зв'язку з проблемою відтворення й накопичення інтелектуального, культурного і духовного потенціалу суспільства. Принципове значення вони мають і при розробці нових технологій навчання та виховання шкільної молоді.

У контексті пошуку нових підходів до розвитку підростаючої молоді актуалізується проблема гуманізації виховного процесу в школі, формування гуманістичних стосунків між дітьми та вчителями. Аналіз літератури, а також наш багаторічний досвід вивчення міжособистісних взаємин між однокласниками, між учнями і педагогами свідчить, що значна кількість вчителів має недостатньо чіткі уявлення про гуманізм як основу людських стосунків і тим більше, як мету і засіб виховання. Але навіть розуміючи це, вони не завжди бачать практичні шляхи, методи, форми гуманістичного виховання. Вчителі не вміють (або не хочуть) вивчати, аналізувати і тактовно спрямовувати взаємини між учнями на засадах дружби, поваги, толерантності, виступаючи здебільшого в ролі «швидкої допомоги», коли створюється конфліктна ситуація. Такий підхід нерідко зумовлює прояви жорстокості, черствості, байдужості один до одного, розшарування учнів у класі, спричиненого різними рівнями матеріальної забезпеченості, посади батьків, одягу, нездатність до плідного співробітництва; невміння співвідносити свої дії та вчинки з інтересами інших людей, бідність або відсутність

таких почуттів, як емпатія, відчуття болю іншої людини. Звичайно, це проявляється в подальшій поведінці школярів, позначається на розвитку їх духовності.

Термін «гуманізація» означає «олюднення». Провідну ідею гуманізації Г.О. Балл бачить у можливості безперервного розвитку, складовими якого є здатності до все глибшого пізнання навколишнього світу і активного впливу на нього, до самопізнання і самовдосконалення, до досягнення багатства культури і здійснення творчих внесків у неї. Психологічний зміст гуманізації освіти полягає, передусім, у сприянні особистісному розвитку учня, забезпеченні гармонізації цього розвитку [14; 15]. Виокремлено такі складові гуманізації навчально-виховного процесу:

- гуманістичне переосмислення функцій освіти з метою сприяння розвитку творчої особистості, здатності до відповідних вчинків;
- надання можливості повноцінно прожити кожний віковий період;
- підсилення індивідуального підходу;
- поширення гуманістичних принципів на різні сфери діяльності школяра;
- поступове нарощення свободи і відповідальності за свої наміри і дії (здобуття більшої самостійності, повніше розкриття своїх можливостей, своєї індивідуальної своєрідності).

Враховуючи сказане, слід зазначити, що основним у процесі гуманізації міжособистісних стосунків є визнання цінності дитини як особистості, її прав на свободу, щастя, захист і охорону життя, здоров'я, створення умов для розвитку дитини, її творчого потенціалу, схильностей, здібностей, надання їй допомоги у життєвому самовизначенні, повноцінній реалізації. Навчально-виховний процес у школі має будуватись на засадах співпраці педагогів і учнів, толерантності у ставленні до учнів, поваги до особистості дитини. Повага до учнів, увага до їх вчинків, стосунків викликає у школярів довіру, відвертість, увагу до порад, зауважень і пропозицій вчителя. Позитивний результат можливий лише тоді, коли вчитель уміє слухати і чути дитину, враховувати точку зору співбесідника, ставити адекватні вимоги, співпрацювати, взаємодіяти у спільній діяльності та спілкуванні.

Підсумовуючи сказане, можна зазначити, що в шкільному віці вагомою складовою розвитку духовності особистості є феномен її самовизначення та самореалізації в міжособистісних взаєминах. Поява внутрішньої потреби у формуванні певної смислової системи, розвиток ціннісно-орієнтаційної діяльності і почуття відповідальності, стабілізація та ієрархія мотиваційної сфери учня складають суб'єктивну сторону передумов духовного самовизначення особистості в цьому віковому періоді. Старшокласникам значною мірою притаманне прагнення до самовизначення і самореалізації у суспільній діяльності, що, безумовно, позитивно впливає і на їхнє духовне самовизначення.

З'ясовано, що в сучасних старшокласників відбувається певна трансформація ціннісних орієнтацій (в порівнянні з 70-80-ми та 90-ми роками ХХ століття). Найбільш значущими цінностями є конкретні прагматичні

цінності. Процес трансформації цінностей значною мірою опосередкований реаліями життя та корінними політичними й економічними змінами в нашому суспільстві.

Основний принцип виховної роботи з учнями – особистість як самоцінність. На цій основі необхідне забезпечення високого рівня активності дитини в процесі індивідуальної діяльності щодо творчого оволодіння суспільними цінностями.

Полігоном для розвитку духовних цінностей можуть стати заняття дискусійного типу творчого характеру, які спонукають учнів поглиблювати знання, відточувати самостійність, неординарність, здатність конструювати ідеї, уміння діяти колективно, вести систематичний творчий пошук. Інакше кажучи, інтенсифікація не за рахунок більш жорсткого ритму роботи, а завдяки підвищенню культури учбової праці, зростання її продуктивності в результаті нестандартних рішень, форм і умов.

Слід пам'ятати, що потрібне не накопичення знань, умінь, а постійне збагачення досвідом творчості, формування механізмів особистісної рефлексії кожного учня. При такому підході в центрі уваги виявляється не деяка абстрактна одиниця, а кожен школяр як особистість в її самобутності, унікальності. Вектор руху йде не від педагогічних дій до учня, а від самого учня, який вибірково ставиться до цих впливів, а не асимілює їх у заданому вигляді. Для того, щоб зробити школяра дійсним суб'єктом навчально-виховного процесу, треба перебудувати технологію навчально-виховного процесу.

При перебудові навчально-виховного процесу варто враховувати наступне:

1. Необхідна повна реалізація виховної функції суспільної діяльності школярів. Виховна робота в школі не має просто сприяти розвитку суспільної активності учня, а стати засобом формування його особистості.

2. Конче потрібне врахування практично невичерпних потенційних можливостей кожного учня як активного учасника життя учнівського колективу, суспільства.

3. Успіху в розвитку громадянської свідомості й самосвідомості можна домогтися лише тоді, коли учні забезпечуються реальними можливостями знаходитись у становищі самостійних та відповідальних членів групи чи класу, тобто коли їм надається реальна можливість самим розв'язувати сильні проблеми шкільного життя.

4. Організувати виховну роботу з врахуванням не лише вікових, індивідуальних особливостей учнів, а й з урахуванням змін, що відбуваються в розбудові нашої освіти та суспільства.

Література до IV розділу

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Л., 1968. – 336 с.
3. Аверьянова Г.М., Дембицька Н.М., Москаленко В.В. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства. – К.: ППП, 2005. – 307 с.
4. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. – М.: Фонд за економічну грамотність, 1995. – 199 с.
5. Балл Г.О. Прагнення до знань як компонент духовності // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: Тези допов. та матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Луцьк, 18–23 червня 1994 р. – К. – Луцьк, 1994. – Ч. I, розд. II. – С. 204–206.
6. Бодалев А.А. Личность и общение: Избранные труды. – М.: Педагогика, 1983. – С. 15–16.
7. Бодалев А.А. Психология личности. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1988. – 188с.
8. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. - М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
9. Боришевський М.Й. Духовність як міра довершеності особистості // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К., 2006. – Т. VIII, вип. 6. – С. 26–31.
10. Боришевський М.Й. Духовність особистості: соціально-психологічна сутність, детермінанти становлення та розвитку // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К., 2007. – Т. IX, ч. 5. – 534 с.
11. Боришевський М.Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності. – К.: Академвидав, 2010. – 416 с.
12. Виховання духовності в учнів підліткового та юнацького віку. Методичний посібник / За заг. ред. М.Й. Боришевського. – Київ – Кіровоград: КП «Поліграфія», 2010. – 192 с.
13. Гуманізація школи и идея вселенного сознания // Педагогика, 1994. – № 3. – С. 13–18.
14. Гуманне ставлення до дитини: методичний посібник для вчителя. – К., 2004. – 56 с.
15. Гуменюк О.Є. Психологія впливу: монографія. – Тернопіль: Екологічна думка, 2003. – 304 с.
16. Климишин О.І. Структурно-функціональні особливості організації духовної природи особистості // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К., 2006. – Т. VIII, вип. 6. – С. 134–140.
17. Коваленко В.М. Духовність і виховання // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: Тези допов. та матеріали Міжнaro. Наук.-практ. конф., м. Луцьк, 18-23 червня 1994 р. – К. – Луцьк, 1994. – Ч. I. – Розд. II. – С. 254–256.
18. Колісник О. Духовний саморозвиток особистості // Соціальна психологія. – 2006. – №1 (15). – С. 62–77.
19. Кондаков И.М., Сухарев А.В. Методологические основания зарубежных теорий профессионального развития // Вопросы психологии. – 1989. – №5. – С. 158–164.
20. Корнійка О.М. Психологія комунікативної культури школяра: Монографія. – К.: Міленіум, 2006. – 336 с.
21. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і розвиток особистості. – К.: радянська школа, 1989. – 409 с.

22. Кузнецов Н.С. Человек: потребности и ценности. – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1992. – 152 с.
23. Ларцев В.С. Социокультурный генезис личности. – К.: ООО «Информационно-издательская фирма Прин Экспресс, 2002. – 360 с.
24. Маркин В.Н. Жизненная позиция личности. – М.: Мысль, 1989. – 171 с.
25. Мартинюк И.О. Проблемы жизненного самоопределения молодежи: опыт прикладного исследования. – К., 1993. – 117 с.
26. Марьясова Н.В. Духовность в контексте психологического анализа: личностный аспект: Автореф. дис. канд. психол. наук. – Хабаровск, 2004. – 21 с.
27. Мудрик А.В. Социальная педагогика. – М.: Академия, 1999. – 176 с.
28. Мясичев В.Н. Дружба и вражда в социально-психологической значимости // Социальная психология личности. – Л., 1974. – С. 292–341.
29. Олпорт Г. Личность в психологии. – М.: Юнита, СПб., 1999. – 241 с.
30. Обозов Н.Н. Межличностные отношения. – Л., 1979. – 191 с.
31. Педагогіка і психологія в контексті гуманізації освіти: Зб. наук. праць / За ред. О.М. Коханка. – Хмельницький, 2007. – 116 с.
32. Пірен М.І. Основи політичної психології. – К.: Міленіум, 2003. – 418 с.
33. Проблемы общения и воспитания: в 2-х ч. – Тарту, 1974. – 464 с.
34. Психологічні закономірності розвитку громадянської спрямованості особистості / За заг. ред. М.Й. Боришевського. – К.: Міленіум, 2006. – 298 с.
35. Психологія самоактивності учнів у виховному процесі: Навч.-метод. посібник / За ред. М.Й. Боришевського. – К.: ІЗМН, 1998.
36. Сушков И.Р. Психология взаимоотношений. – М., 1999. – 448 с.
37. Шайгородський Ю.Ж. Ціннісний конструкт міжкультурної комунікації //Український соціум. Соціальні дослідження та моніторинг соціальної політики (соціологія, політика, педагогіка, економіка). – 2002. – №1. – С. 32–41.
38. Фельдштейн Д.Н. Психология развития личности в онтогенезе. – М.: Педагогика, 1989. – 208 с.
39. Формирование личности старшеклассника / Под ред. И.В. Дубровиной. – М., 1989. – 169 с.
40. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1996.
41. Юнг К. Структура психики и процесс индивидуализации. – М.: Наука, 1966. – 302 с.

ЕСТЕТИЧНІ ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ У ДУХОВНОМУ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

5.1. Соціально-психологічна сутність духовності особистості в контексті естетичних ціннісних орієнтацій

У суспільстві, що інтенсивно трансформується, проходячи у своїй генезі як злети, так і падіння, у певної частини громадян і, насамперед, у молоді виникає розчарування, втрата духовних орієнтирів, криза ідеалів, розлад у системі цінностей. Зміна життєвих позицій призводить до необхідності нових світоглядних пошуків, результати яких можуть бути і не зовсім бажаними. Саме буття потребує від людини не тільки нових форм освоєння світу і власної життєдіяльності, але й покладає на неї відповідальність за її вибір. У зв'язку з цим, зростає роль культури, оскільки завдяки їй особистість може бути здатна виявляти опір таким кризовим явищам. Культурно-освітні, історичні зміни у суспільстві зумовлюють також зміни й у формуванні духовності особистості, її світоглядних інтенцій. У становленні духовного світу людини акцентуються внутрішні переживання й особисте ставлення до проблем.

Сучасність може виявитись сприятливою для інтеграційного підходу у розгляді понять «духу» та «духовності» за умови збереження певних тенденцій в умовах пізнавально-інформаційної свободи, державотворення, культурного розвитку.

У широкому розумінні «дух» – це філософська категорія для позначення здатності особистості розкривати буття в його достовірності та істинності і завдяки цьому творчо ставитись до своєї власної життєдіяльності. Як зазначено в одному з словників, дух – «потенціал творчої активності, того переходу від стану речей до стану ідей, що потенційно здійснюється всередині діяльності» [18]. Дух – це особлива духовна форма освоєння світу, і разом з тим – форма саморозвитку самої людини. Завдяки духовному розвитку особистості набуває особливого змісту її буття, характер якого не виводиться безпосередньо із обставин і передумов її існування й тому характеризується як процес самовизначення людини в світі. Дух характеризує самоздійснення суб'єкта, його здатність відтворювати себе у предметному світі (зокрема культури) та розпредмечувати цей світ через творчу особистість.

У християнській традиції розуміння духу є дещо іншим. Тут це поняття наділяється особистими якістьми і трактується як абсолют, Бог, вища істота. Як єдність процесів творчого опредметнення та розпредметнення, дух у трактуванні релігії виступає в об'єктивній та суб'єктивній формі. Суб'єктивний дух – це інтегральне самовизначення людського «Я» як ідеального буття, «внутрішнього світу», мислячої самосвідомості. Суб'єктивний дух визначається через зростання у суб'єкті «безкінечної персони» (Г.Гегель) як результату перенесення зовнішнього універсуму

у внутрішній світ особистості. Об'єктивний дух, навпаки, пов'язаний із зворотним процесом опредметнення внутрішніх станів, тобто виходом за межі ідеальності у предметне буття, з прагненням суб'єкта до самореалізації як окремого культурного світу. Об'єктивний дух постає у вигляді інтерсуб'єктного колективного досвіду всіх різновидів суб'єкт-об'єктної взаємодії, яка притаманна історичному формоутворенню олодненого буття. Саме таке буття і здатне до інтеріоризації у «внутрішнє буття» суб'єкта.

Отже, дух суб'єктивний та дух об'єктивний виступають в органічній єдності. Взаємопов'язаність об'єктивного та суб'єктивного у складі духу проявляється, зокрема, у тому, що він маніфестується через рольові структури діяльності суб'єкта та символічні витвори буття, що потребують індивідуального розшифрування. У цьому відношенні дух виступає трансформаційним процесом взаємопереходів суб'єктивного та об'єктивного, універсального та індивідуального, формоутворення та змістонаповнення.

До атрибутів духу належать:

- 1) активність як самотворча діяльність на перетині буттєвості та свідомості;
- 2) безкінечність, тобто здатність до трансценденції, виходу з себе у щораз вищі ціннісні сфери, що репрезентується невичерпними можливостями творчості та розуму суб'єкта;
- 3) свобода як самодіяльність, як необмеженість самовідтворення виявів проєктивних сфер свого здійснення, шляхів затвердження своєї буттєвості;
- 4) абсолютність як самоцінність та властивість самовизначення своїх предикатів як неодмінного джерела усіх форм перетворення того, що існує;
- 5) самосвідомість у вигляді саморефлексивного мислення та самопокладання смислу.

Масштабне вчення про дух втілене у системі видатного німецького філософа Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля, яке він оприлюднив у своїй праці «Феноменологія духу». Для вченого сила духу велика тією мірою, якою він виявляє себе, його глибина глибока тією мірою, якою він, розкладаючи себе, спроможний поширюватись і втрачати себе.

Релігійне поняття духу, стверджував Гегель, це досить складне культурне явище, яке є глибоко індивідуальним для кожної особистості, кожної спільноти та народу. Оскільки в релігії визначення власної свідомості духу не має форми вільної іншості, існування духу відрізняється від його самоусвідомлення, а його власна реальність випадає за межі релігії; і в існуванні, і в самоусвідомленні є, звичайно, один дух, проте його свідомість не охоплює одразу й існування, і самоусвідомлення, тож релігія постає як одна частина існування, діяльності та порив духу, натомість друга частина – це життя духу в його реальному світі.

Ми тепер уже знаємо, що дух у своєму світі і дух, що усвідомлює себе як дух, тобто дух у релігії, – це те саме, тож довершеність релігії полягає в тому, що обидві форми стають тотожними, і не тільки тому, що релігія охоплює його реальність, а навпаки: як дух, що усвідомлює себе, він справді

стає об'єктом своєї свідомості. Тією мірою, якою дух у релігії репрезентує себе самому собі, він і насправді є свідомістю, а замкнена у ній реальність – це форма і образ його відображення, уявних образів, які він створює про себе. «Боги, – переконував Гегель, – це універсальне та позитивне, протиставлене одиничному «Я» смертних, які не можуть вистояти перед їхньою могуттю, і тому загально «Я» витає над ними і всім цим світом уяви, якому належить увесь зміст, – витає, немов незбагненна порожнеча необхідності, і це подія, до якої вони ставляться як позбавлені «Я» і з жалобою, бо ці визначені природи не знаходять себе у тій чистоті» [8].

Живий моральний світ – це дух у своїй істині; оскільки дух доходить передусім до абстрактного знання про свою сутність, моральність гине у формальній універсальності права. Дух, відтепер поділений у собі, змальовує у своєму об'єктивному елементі як у несхитній реальності один зі своїх світів – царство культури, і, протиставляючи цьому світові, описує в елементі мислення світ віри, царство сутності. Проте обидва світи, схоплені духом, що з цієї втрати самого себе перейшов до себе, схоплені поняттям, збаламучуються й революціонізуються під впливом просвітництва, і царство, поділене й розширене на цьогобічність і потойбічність, повертається в самоусвідомлення, яке тепер, уже як моральність, осягає себе як суть, а сутність – як реальне «Я», вже більше не ставить свій світ і основу цього світу зовні від себе, а всьому дає згаснути в собі і як сумління є духом, упевненим у собі.

Отже, моральний світ, світ, розірваний на цьогобічність і потойбічність, і моральний світогляд – це форми духу, їхній рух і повернення у просте для себе-сутнє «Я» духу розвиватимуться, і з них як їхня мета і результат постане реальне самоусвідомлення абсолютного духу [8].

Розуміння духу як вільної, творчої сили, що не оречевлюється, а лише символізується у бутті, розвинуте у ХХ столітті філософом М.О. Бердяєвим. Вчений визначає дух як творчість, що є подоланням небуття та втіленням свободи. У такому розумінні, на думку Бердяєва, дух виступає як смисл буття суб'єкта, що розкривається в особистісному існуванні людини. Дух є поєднанням божественної природи з людиною: «Особистість є категорія духовна, а не натуралістична, вона належить плану духу, а не плану природи, вона утворюється проривом духу в природу. Особистості немає без роботи духу над душевним і тілесним станом людини. Людина може мати виразну індивідуальність і не мати особистості. Є люди дуже талановиті, дуже неординарні, які разом з тим безликі, не здатні до того супротиву, до проявлення таких зусиль, які вимагають реалізацію особистості в суспільстві» [2].

Аксіологічна позиція в розумінні духу як найвищої цінності, що розкривається в історичному бутті, відстоювалась німецьким філософом Вільгельмом Дилтеєм, який тлумачив індивіда у конкретному контексті соціально-історичного середовища духу [10].

Проблема національного духу розвивалась також німецьким філософом В.Гумбальтом у зв'язку з дослідженням філософії мови. Його ідея полягала

в тому, що кожна мова має свою особливу індивідуальну форму, яка впливає на створення характерного для носія цієї мови світогляду [9].

Йоган Фіхте в своїх роботах поєднував дух з філософією історії: «Ідеал усього історичного розвитку, – стверджував він, – свобода духу, побудова суспільного життя як морально-художнього цілого» [19].

Отже, проблема духу виходить за межі суто академічного інтересу і має значення не лише в історико-філософському, але й у світоглядно-соціальному ракурсі. Дух – це енергетичний початок особистості, який перебуває у становленні, самоактуалізації і самореалізації в процесі людської життєдіяльності. У процесі розгортання життєдіяльності дух особистості набуває певної визначеності, оформленості, постає як її духовна основа буття.

У сучасних умовах модернізації та глобалізації суспільства особливої актуальності набуває унікальність особи, а також проблема, як сформувати особу, що поєднає у собі оптимальний рівень колективізму і, водночас – свою унікальну особливість. Проблема цінності людської особистості буде абстрактною, якщо не пов'язувати її з усебічним розвитком людини. У такому розвитку чільне місце має належати духовності. Як елементи духовності, видатний український філософ В.І. Шинкарук називає віру, надію і любов, які на різних історичних поворотах були фундаментальними підвалинами світогляду людини: «...віра – одна з найглибинніших підвалин духовності, з'єднує любов з надією і забезпечує сприйняття майбутнього як здійснення чекань, сподівань і жадань, властивих цій любові, і, отже, – ідеалів справді людського життя». [20, с. 147].

Ю.М.Білодід, даючи визначення духовності, виокремлює мистецтво як найважливішу форму її прояву, бо саме мистецтво виступає не лише формою прояву духовності, а й засобом її розвитку, методом акумуляції духовних надбань людства, формою розвитку духовних засад [3, с. 246].

Оскільки поняття «духовність» має різні трактування – релігійні, раціоналістичні тощо – спробуємо внести певні уточнення.

Духовність по відношенню до духу має декілька смислових відтінків. По-перше, духовність виступає як смисловий еквівалент категорії духу, визначає дух як людський здобуток. Тобто поняття духовності охоплює всю сферу духовних явищ і визначає дух як характеристику людини та її існування. По-друге, феномен духовного охоплює дуже широкий спектр різноманітних явищ, починаючи від конкретних духовних утворень (знання, ідеали) до об'єктивних, предметних і соціальних форм духовного життя. У цій широкій предметній сфері поняття духовності виділяє особливий зріз, фіксує питання про сутність людського духу, виокремлює проблему духовного розвитку людини як специфічної форми її самовизначення у світі.

Духовність – категорія людської життєдіяльності, що виражає здатність до творення культури та самотворення. Пояснення природи людського буття через категорії «дух» та «духовність» означає, що особистість може не тільки пізнавати світ, але й творити його. Творчі можливості людини як

духовної особистості свідчать про те, що, окрім мислення, їй притаманне ще й вольове ставлення до реальності. Дух як взаємодія мислительно-споглядальних та вольових процесів постійно об'єктивується в артефактах, створюючи світ культури, а духовність постає як інтегральна категорія, що виражає теоретико-пізнавальну, художньо-творчу та морально-аксеологічну активність особистості.

Попри всю свою надіндивідуальну природу, дух (ідеї, образи, знання, почуття) оживає лише завдяки його індивідуальному функціонуванню. Дух породжується і живе лише в людині, хоч і існує поза нею як світ мистецтва, філософії, моралі, науки, релігії. Цей парадокс є відображенням складних взаємин суспільного та індивідуального. Український філософ С.Б. Кримський вказує: «Духовність не тотожна духовному життю суспільства. Вона виступає як спосіб самобудови особи і конституюється у вигляді покликання її носія... духовність пов'язана з вибором свого власного образу, своєї долі та ролі...» [13].

Психологічний зміст поняття духовності у особистісному аспекті сформулював М.Й. Боришевський: «Духовність у розвинутому, довершеному стані можна інтерпретувати як стійку особистісну властивість людини, здобуту завдяки певним природженим психофізіологічним здатностям (можливостям), що у процесі оволодіння індивідуальним життєвим досвідом конструктивно взаємодіють із соціальними впливами (у т. ч. спеціально організованими виховними), які у їх системному поєднанні сприяли формуванню індивіда як активного (самоактивного) суб'єкта соціальної діяльності, поведінки, здатного до здійснення життєвого вибору (вчинку), відповідальності за який людина покладає на себе» [4, с. 399].

Духовність часто асоціюється з освіченістю, інтелектуальністю, релігійністю особистості. Вона утворює сферу, яка поєднує розрізнену реальність і підносить її до морального, освіченого життя, до висот релігійного почуття, естетичного світопереживання і, нарешті, всеохоплюючого філософського знання. Думається, що у сукупності всіх названих компонентів полягає сутність сучасної парадигми духовності. Духовність потрібно розглядати як найвищий прояв культури, як багатство внутрішнього світу особистості, як вираз гармонії і досконалості її буття.

Таким чином, можна дійти до поняття духовної культури, що є частиною людської культури, до складу якої входять мистецтво, релігія, філософія. Іноді до духовної культури відносять також фундаментальну науку. Поняття «духовна культура» пов'язане з гегелівським поняттям абсолютного духу, який є самопізнанням абсолютної ідеї в царинах мистецтва, релігії, філософії. Для сучасної української філософії характерною є постановка проблеми духовної культури особистості – культури самоактуалізації, творчого зростання та пізнання світу.

Духовна культура людства несе в собі весь багатовіковий досвід цивілізації. Способи духовно-практичного освоєння дійсності при цьому виконують різні функції. Так, наука покликана до життя прагненням індивіда до об'єктивної істини, мистецтво пробуджує особистість до творчої

діяльності, підносить душу і формує світогляд; релігія повертає людину до споглядання вічного.

Оскільки в даному випадку нас цікавить насамперед естетичне, тобто, основа як творчості, так і специфічного сприйняття дійсності, то необхідно зупинитись на його визначенні. Найчастіше під естетичним розуміють ту сферу суб'єкт-об'єктних відносин, у якій сприймання об'єкта або уява про нього супроводжується незацікавленим задоволенням. Виходячи з цього, не усіма дослідниками естетичне оцінювалось рівнозначно і позитивно. Деякі з них ототожнювали естетичне з гедонізмом, що надавало йому негативного відтінку. Однак у середині 20 ст. в академічній естетиці категорія естетичного набула позитивного розуміння. Найбільш вживане визначення естетичного навів О.Ф.Лосев: «естетичне є вираз тієї або іншої предметності, даної як самодостатня спостерігальна цінність та опрацьована як згусток суспільно-історичних відносин» [14, с. 223].

Спонтанно утверджена у науці категорія естетичного залишається і досі однією з найбільш дискусійних проблем естетики, оскільки її зміст – предмет самої науки також ще застається дискусійним. Мабуть, за допомогою цієї категорії позначається особливий духовно-матеріальний досвід людини (естетичний досвід), спрямований на освоєння зовнішньої по відношенню до неї реальності, та вся сфера пов'язаних з нею суб'єкт-об'єктних відношень. Суть його зводиться до специфічної системи позаутилітарних взаємовідносин суб'єкта і об'єкта, внаслідок якої суб'єкт отримує духовну насолоду (естетичне задоволення, досягає катарсиса, блаженного стану тощо). Сам досвід має або чисто духовний характер – позаутилітарне споглядання об'єкта, що має своє буття, як правило, поза суб'єктом споглядання, але в деяких споглядально-медитативних практиках (пов'язаних з релігійною сферою) – і в самому суб'єкті; або духовно-матеріальний. У цьому випадку йдеться про різноманітні практики позаутилітарного вираження – найперше в усій сфері мистецтва, однією з головних причин історичного виникнення якої і є необхідність матеріальної актуалізації (реалізації, фіксації, візуалізації, процесуальної презентації тощо) естетичного досвіду; але також і про неутилітарні компоненти або, точніше, про неутилітарну ауру, що притаманна творчій діяльності людини в усіх сферах життя. У випадку художньо-естетичного виразу духовне споглядання або передусе, або, найчастіше у художній практиці, відбувається синхронно з процесом творення естетичного об'єкта або твору мистецтва. Стан, що переживається суб'єктом як «духовна насолода», свідчить про реальність контакту суб'єкта і об'єкта естетичного ставлення, досягання суб'єктом одного з вищих ступенів духовного стану, коли дух суб'єкта за допомогою естетичного духовно-матеріального досвіду достатньо звільняється від утилітарної сфери і здіймається у простори чистої духовності, досягає (у акті миттєвого осяяння, катарсису) стану сутнісного злиття з Універсумом та його Першопричиною. Естетичне, таким чином, означає одну з найбільш доступних людям і широко розповсюджених у культурі систем прилучення

людини до духовного шляхом оптимальної (тобто творчої) реалізації себе у світі матеріальному [6, с. 467].

Інші естетичні категорії є, на думку багатьох дослідників, певними модифікаціями естетичного. Піднесене безпосередньо вказує на контакт людини з першоосновами буття, на потенційну енергію буттєвості та життя, на трансцендентальні передумови свідомості. Прекрасне свідчить про цілісне сприйняття суб'єктом онтологічної презентності буття у його конкретно-чуттєвому виразі, про адекватність змісту і форми, що його виражає; повторне вказує на ту контрпродуктивну сферу, яка відповідає розпаду форми, згасанню буття й життя, спадання духовного потенціалу в ніщо.

Як було вже зазначено, мистецтво, а, точніше, естетичне сприймання дійсності спонукає людину до творчості. Творчість – це творення нового. Саме в творчій діяльності відбувається становлення особистості, розкриваються її можливості активно постати перед світом, бути активною індивідуальністю. Тільки в акті творення людина отримує здатність досягнути безмежжя власного «Я» і втілити його у реальних продуктах своєї життєтворчості. Взагалі творчість розвивається у загальному потоці історії, але вона пов'язана з духовним життям суспільства і особистості.

Розуміння творчості як вищого порівняно з адаптивним способом рівня поведінки розроблялось українським психологом В.А.Роменцем і пов'язувалось ним з «надмірністю самоорганізації». Він пише: «Власне творчість полягає у виникненні творчої ідеї. Далі перетворення вихідного матеріалу відповідно до творчої ідеї – завдання другорядне, що за своїм змістом наближається до адаптації»... «Передбачення результату дії, попереднє акцептування її становить лише передумову творчості; для творчості потрібна ідея далекого плану. В результаті цього регуляція поведінки підноситься на такий ступінь, коли створені образи-плани вже не обслуговують прямо тілесної дії, а відбувається регуляція ідеальна, яка має вже інші масштаби. Організм у своїй поведінці керується принципами – програмою майбутньої поведінки. Виникнення такого, по суті, аксіологічного принципу і є творчістю.

Отже, творчий акт являє собою різкий стрибок уперед, внаслідок чого виявляється далекою орієнтація у знаннях, моралі, естетичному тощо» [17, с. 184–185].

Таким чином, творчість – свідомо, активна діяльність людини, спрямована на пізнання та перетворення дійсності, що створює нові, оригінальні предмети, твори з метою удосконалення матеріального та духовного життя. Ця діяльність характеризується здатністю людини бути причиною змін у бутті. Духовний потенціал діяльності, її смислонаповнення реалізується у певних нормах, цінностях та цілях.

Феномен творчості як предмет соціально-філософського та психологічного вивчення має тривалу історію, але здебільшого він досліджувався без огляду на розуміння творчості як феномена духовної культури. Український дослідник В.О.Жадько слушно зазначає: «Цілісно ж творчій процес може бути досягнутий лише крізь призму розуміння його як одного з

найважливіших проявів антропності. У такому розрізі феномен творчості виступає предметом аналізу для всього ряду наук про особистість, а надто – для філософської антропології. Тому, розглядаючи творчість як вияв родової сутності людини, як спосіб подолання її самотності та віднайдення втраченої єдності зі світом, соціальну значущість, ми вважаємо, що найбільш плідним шляхом її аналізу має стати саме антропологічний зріз. Адже моральнісна, естетична, психологічна та інші складові творчої діяльності, тісно переплітаючись в процесі творчості, виявляються вкоріненими у родову сутність особистості. І тому вимагають для свого аналізу виходу за межі кожної окремої дисципліни та погляду на творчість з точки зору чогось більш загального, того, що зумовлює людський спосіб буття у світі, та є смислоутворюючим для будь-якого прояву особистості» [11, с. 203-204].

У поглядах відомого мислителя М.О.Бердяєва творчість розглядалася не в аспекті її кінцевого продукту, а з погляду трансценденції, сходження у вищі виміри буття, розкриття безкінечності. «Уся «нищість» світу, усі його гріхи в основі своїй мають необхідність. Вона абсолютно негативна і не має якогось ділового контакту зі свободою. Необхідність і свобода лежать на двох протилежних полюсах буття. Туга за свободою вказує на «пороки» необхідності» [1, с. 50].

Твір, що став об'єктом для творця, може стати таким і для багатьох інших людей. Більше того, здебільшого він і призначається іншим людям. Тут відкривається найважливіша функція творчості – комунікативна. Цій функції приділив увагу український філософ В.І.Мазепа: «За умови розвитку суспільства, однією з визначальних тенденцій якого є зростання місця і значення мистецтва в життєдіяльності людини, створюються передумови до прогресу особистості, естетичне відношення якої до дійсності являє собою один з найважливіших вимірів її свободи як суб'єкта творчої діяльності. Водночас треба відзначити і зворотну залежність між розвитком особи і мистецькою діяльністю суспільства: мистецтво як складова частина культури виступає впливовим засобом формування духовного світу особистості. І тут постає проблема художнього сприйняття, через посередництво якого пізнавальний, моральний, естетичний зміст творів мистецтва стає надбанням суспільного досвіду особи, так або інакше впливаючи на її життєдіяльність. Зумовлений естетичною сутністю художньої творчості спосіб засвоєння її продуктів є особливим етапом процесу відображення дійсності. Своєрідність його полягає в тому, що сприйняття твору мистецтва поєднує у собі елементи пізнавальної діяльності з елементами, властивими міжособистісному спілкуванню індивідів» [15, с. 169-170]. Художній зміст мистецтва засвоюється людиною не як певна система об'єктивного «безособового» знання про дійсність, а як суб'єктивно пережитий досвід, якому притаманні риси індивідуальної неповторності. Разом з тим у художньому творі міститься і узагальнений суспільний досвід, який має надособистісне значення і є відображенням реальних процесів суспільного життя. Засвоюючи цей досвід, особа, яка сприймає твір мистецтва, стає суб'єктом художнього пізнання дійсності, а твір мистецтва – засобом цього пізнання.

Однак кінцевою метою і результатом цього процесу є не саме по собі знання про дійсність, а певна ціннісна орієнтація особи, яка усвідомлюється нею як надбання її власного досвіду. В художньому сприйнятті реалізується притаманна мистецтву «діалогічність», тобто закладена в кожний художній твір спрямованість на читача, глядача, слухача. Іншими словами, пізнавальна функція мистецтва здійснюється через його комунікативну функцію: художнє пізнання є одночасно особливою формою спілкування між митцем, який уособлює собою суспільство або якусь його частину, та індивідом, який через сприйняття художнього твору ставиться в певне естетичне ставлення до дійсності, оскільки саме в цьому пункті художня діяльність виходить за свої власні межі як особливого виду художнього виробництва. Сформоване мистецтвом естетичне ставлення особи до дійсності виступає як художнє начало її діяльності в різних сферах матеріального і духовного життя суспільства.

Проблема художнього начала в житті суспільства не нова для естетичної думки. Більше того, різними своїми модифікаціями й аспектами ця проблема визначала головні напрямки естетичної теорії в різні історичні періоди її розвитку, адже в найзагальнішому своєму визначенні проблема художнього начала є проблемою реального існування і практичного значення естетичної свідомості суспільства. І якими б не були пояснення походження і сутності цієї свідомості, жодна естетична концепція не могла обминути питання про її місце і роль у реальному житті людей. Краса завжди зіставляється з корисністю, добром чи істиною, а мистецтво з мораллю, наукою, релігією, політикою тощо. Навіть для того, щоб проголосити абсолютну самоцінність і незалежність світу краси і мистецтва, треба було розглянути цей світ у його відношенні з іншими проявами людського буття. А там, де естетична думка виробляла завершені концепції суспільного призначення й історичної ролі художньої діяльності, ми безпосередньо стикаємося з проблемою художнього начала.

За своєю сутністю художнє начало є естетичним ставленням, тільки включеним у структуру не художньої, а будь-якої іншої людської діяльності – наукової і технічної творчості, фізичної і розумової праці, міжособистісного спілкування тощо. Естетичне відношення у позамистецькій сфері втрачає своє значення визначального моменту, виступає вже не як мета, а як засіб, підпорядкований досягненню іншої мети. Водночас у художньому началі відтворюються основні риси, властиві художній творчості як діяльності за законами краси. Завдяки художньому началу людина дістає можливість оцінювати й емоційно переживати свою діяльність як вільний прояв своїх творчих здібностей, порівнювати цю діяльність не лише з її конкретними результатами, а й з естетичним ідеалом як взірцем досконалості.

Таким чином, художнє начало можна визначити як реалізацію мистецтвом своєї мети – естетичного ідеалу, що стає важливим критерієм в різних сферах духовної і предметно-практичної діяльності суспільної людини.

Тому проблема художнього начала як проблема завершального етапу процесу художнього пізнання потребує перш за все з'ясування природи естетичного ідеалу, який як міра естетичної довершеності і доцільності є найсуттєвішим моментом художнього начала.

Традиційне визначення ідеалу як взірця досконалості, кінцевої мети, що виступає для людини певною нормою і критерієм тієї чи іншої діяльності, у різні історичні епохи наповнювалося різним конкретним соціальним змістом. Відповідно до цього проблема ідеалу і його відношення до дійсності по-різному і в тих або інших філософських системах. Не ставлячи за мету змалювати картину історико-філософського розвитку категорії ідеалу, зазначимо лише характерний для багатьох теорій висновок. Це – висновок про недосяжність ідеалу, про неможливість його повного і адекватного втілення в матеріальну дійсність, в реальне життя людей. Таким чином, можна мати не сам ідеал, а шлях до ідеалу. І в цьому випадку важко не помітити подібності між творчістю як шляху до естетичного ідеалу та духовністю як шляху до також недосяжної вищої ідеї. Як вважає В.В.Зеньківський, «особистість ніколи не буває тільки даною, вона ніколи не є закінченою, вона завжди «задана», перед нею завжди розкрита нескінченна перспектива духовного розвитку» [12].

Слід зауважити, що у творчості людина іноді має перед собою достатньо егоцентричне завдання: виразити, «здійснити» себе у продуктах своєї творчості. Але коли творча людина виражає себе, вона водночас і віддає своє творення. З огляду на комунікативну функцію творчості, можна сказати, що творчість має властивість змінювати і автора, який самоздійснюється у ній, і тих, хто сприймає твір. При цьому можна визначити такі впливи твору, як інтелектуальний, естетичний, моральний тощо. Мабуть, слушною в цьому аспекті є думка В.А.Роменця: «...Більш доцільно говорити не про окремих вид моральної творчості поряд з інтелектуальною та естетичною, а про єдину творчість моралі, відносно якої всі інші види творчості слід вважати похідними і другорядними» [17, с. 194].

Визнаючи тісний зв'язок творчості та духовний розвиток особистості, згадаємо наведену вище думку М.О.Бердяєва про те, що є люди дуже талановиті, дуже неординарні, які разом з тим безликі... Досвід і правда підказує, що не завжди творець може бути високодуховною людиною. Грузинський дослідник А.Г.Васадзе пише: «Художник може вчуватися в духовне життя уяваних осіб, виявити у художньому творі «чужі почуття», і це зумовлюється не багатством його почуттів як таких, а його настановленням – тим, що у конкретному творчому процесі художнє почуття, що ним переживається, є переживанням визрілого настановлення, прообразу, «ідеї» [7, с. 124].

Гіпотетично все ж можна уявляти взаємозв'язок між творчістю та духовністю як взаємодетермінований. Важко назвати нетворчу людину, або людину естетично нечутливу високодуховною. Але тут не йдеться про лійний зв'язок.

5.2. Емпіричне дослідження індивідуально-психологічних рис духовності у творчо обдарованих учнів

Значний теоретичний і особливо практичний інтерес представляє вивчення певних особливостей динаміки становлення особистості творчо обдарованих людей. Однією з основних психологічних умов готовності суб'єкта до розвитку, самозміни є прагнення його до самобудови та зросту як особистості. Така потреба виникає у підлітковому віці й набуває найбільшої сили у юнацькому. З метою знайти певні підходи до розв'язання окреслених вище питань, ми проводили дослідження в навчальному закладі мистецького спрямування. Для порівняння було використано дані, отримані у звичайній середній школі. Оскільки у цьому випадку виникла необхідність конкретизації ступеня розвиненості різних рис, що належать до сфери духовності, було застосовано схему ознак поведінки та діяльності, за якими можна скласти думку про особистість як носія духовності [5, с. 67]. За цими ознаками було проведено експертне оцінювання 176 старшокласників. Програма дослідження містила також такі методи та методичні прийоми:

- описання основних даних про життєвий шлях досліджуваних (умови та стилі сімейного виховання);
- безпосереднє спостереження;
- методика «Духовний потенціал особистості» [16];
- методика «Здійснення бажань» [16];
- методика визначення рівня емпатії;
- проєктивний тест егоцентричних асоціацій;
- методика визначення акцентуацій особистості в підлітків;
- методика визначення рівня креативності.

У навчальному закладі мистецького спрямування вчать діти, які заздалегідь виявили певні здібності у різних за фахом творчих сферах діяльності. За всієї різноманітності, більшості з них притаманні певні спільні риси. Прагнення досягти успіху – типова модель їхньої поведінки. Таке прагнення зароджується дуже рано, воно формується ще у сім'ї, іноді підтримується батьками, які намагаються розвинути особливі здібності своїх дітей, захоплюються ними. Оскільки обдаровані люди виявляють велику завзятість у досягненні мети, висока захопленість може підштовхувати їх до прагнення доводити все до повної досконалості. Ці надвисокі особисті стандарти роблять обдарованих людей надто вразливими. Якщо вони знають невдачу, можуть розчаровуватись у своїх здібностях, впасти у депресію. Обдаровані люди схильні у взаєминах до гри, імпровізації, дотепні, діють іноді не за правилами, орієнтовані на нові враження, спонтанні у своїй поведінці та незалежні у судженнях. Їм притаманне естетичне сприйняття світу, потреба діяти, а не лише розмірковувати. При цьому все буденне, пересічне викликає роздратованість, а терпіння майже не притаманне таким людям, хоча вони і здатні терпляче виконувати те, у що вірять.

Така далеко не вичерпна характеристика підкреслює не лише важливість розвитку духовності, а й труднощі, що виникають у вихованні тих,

хто досягає естетичну культуру, а згодом може стати творцем культурних цінностей. Адже насправді, в безумовно творчо обдарованих дітей можна зустріти вкрай протилежні моральні настанови, ціннісні орієнтації. І ці розбіжності саме у творчо обдарованих людей можуть бути найсуттєвішими.

Для кращого розуміння виховних впливів на учнів закладу мистецького спрямування, слід детальніше зупинитися на певних їх особливостях. У цьому закладі окрім дисциплін загальноосвітнього змісту вивчаються творчі дисципліни на чотирьох факультетах: музичного, хореографічного, образотворчого та театрального мистецтва. Окрім основних предметів, представлені архітектура, дизайн, основи кіно та телемистецтва, всесвітня історія мистецтв, художня література (за межами звичайної шкільної програми) тощо. Заклад працює за власними експериментальними навчальними планами, що затверджуються у відповідних міністерствах. Практикується індивідуалізація навчального та виховного процесу. Значна увага приділяється створенню щільних міждисциплінарних та міжфакультетських зв'язків, що має сприяти поглибленню гуманітарної підготовки майбутніх діячів мистецтв, їх вільній орієнтації в складних процесах сучасної світової культури. Основними методологічними засадами, на яких базується діяльність – навчити учнів творити і прагнути творчості.

Серед учнів звичайної районної школи були також і обдаровані в естетичному плані. Проте відмінність у можливостях набуття саме естетичної освіти і виховання, гіпотетично, могла мати місце. В подальшому це знайшло певне підтвердження.

Найвищий розвиток серед ознак поведінки в учнів мистецького закладу – чуйне, турботливе ставлення до слабких, незахищених людей з фізичними вадами, повага до їхньої людської гідності, бажання допомагати; яскраво виражена потреба у справедливості; повага до патріотичних почуттів представників інших національних спільнот, їх традицій, культури; естетична вихованість, здатність відчувати прекрасне в усіх проявах життя; категоричний осуд хитрості, брехні, улесливості, стійкі патріотичні почуття (особливо в тих, хто брав участь у міжнародних конкурсах). За цими ознаками творчо обдаровані старшокласники значно переважали більшість учнів районної середньої школи (відмінність достовірна зі ступенем $p \leq 0,05$). Водночас менше розвиненими у творчій молоді виявилися звільнення від егоцентричних тенденцій; здатність визнати свою помилку, провину; потреба та здатність слухати й чути іншого; почуття міри і такту у спілкуванні; турбота про своє фізичне здоров'я. Негативне враження справляють настирне нав'язування іншому власних думок, оцінок, поглядів; звичка до надмірного, доскіпливого критичного ставлення до інших. Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує той факт, що в поведінці учнів творчого спрямування особливо виражені крайні позиції у різних напрямках (у школярів районної школи за цими показниками превалюють оцінки, близькі до середніх). Це стосується віри у вищу ідею, потреби у подоланні в собі негативних рис, самоповаги та поваги до іншого; готовність до

добродійності; розвинене соціальне мислення; вміння бачити в іншій людині позитивні сторони її особистості; здатність до вдячності.

Слід також зупинитись і на деяких проблемах, що значною мірою нівелюють переваги у розвитку рис духовності в учнів мистецького учбового закладу. Це – «комплекс обраності», що найбільше виявляється у зневажливому ставленні до новачків; деяка фахова пихатість, що вельми опосередковує стосунки між представниками різних факультетів; іноді можна спостерігати, що нормальна конкуренція трансформується у заздрість до успіхів своїх товаришів.

У дослідженні було також з'ясовано, які саме риси притаманні тим, кого експерти оцінювали, як найрозвиненіших у духовному плані. Це – прагнення до самовдосконалення, бажання досягти якомога більшої самореалізації; прагнення вносити зміни в усі сфери свого життя, втеча від стереотипів; прагнення до отримання морального задоволення в багатьох життєвих сферах, певна ідеалістичність у поглядах, схильність до реалізації моральних норм; емпатійність та соціальна активність; прагнення до визнання, поваги, схвалення від інших; прагнення до певної незалежності; недовіра до авторитетів; гуманістична спрямованість у творчості; універсальність у інтересах. Саме цей перелік може засвідчувати орієнтири, у яких необхідно вести виховання обдарованої молоді.

Була помічена вельми цікава закономірність щодо співвідношення між демонстративністю та емпатією у досліджуваних. Обидві властивості були названі експертами, як надто важливі для творчості. Недостатньо розвинена демонстративність призводить до творчої скутості, недостатньої вмотивованості під час занять (особливо учнів факультету театрального мистецтва), невпевненості, відмови від експериментування через страх зробити помилку; нерозвинена емпатія не дає можливості естетично відчувати об'єкт творення, передати в ньому нюанси емоційних станів. Учні, яких експерти оцінювали, як носіїв високого духовного потенціалу, демонстрували розвинену емпатійність і досить низький рівень демонстративності. Але дослідження виявило від'ємний кореляційний зв'язок між цими властивостями. Тобто, тут може йтися про пошук певного оптимального співвідношення між розвитком емпатії та демонстративністю в тих, хто прагне бути митцем.

Ще одне важливе спостереження стосується певної поляризації у сфері духовного розвитку учнів. Розподіл у цьому випадку проходить через систему цінностей, що є насамперед ціллю у житті (освіта, творча діяльність тощо). Учні, в яких було відносно низько оцінено духовний потенціал, демонстрували під час обстеження втрату первісного значення таких цінностей. Цінності-цілі перетворилися у них на цінності-знаряддя, а також перемістилися у нижчу частину ціннісної ієрархії. Тобто, поряд із зниженням цінностей служіння надособистісним цілям у цьому випадку відбувається опрощення, примітивізація цінностей, вихолощування з них духовного, піднесеного начала.

Дані, отримані за допомогою методики Е.О.Помиткіна «Духовний потенціал особистості», виявили, що серед учнів мистецького закладу 33%

продемонстрували високий рівень духовного потенціалу; 67% – середній; жоден з учнів не потрапив до шкали «низький рівень». Серед учнів районної школи мав місце такий розподіл: високий рівень – 17%; середній – 74%; низький – 9%. Методика дала змогу також провести аналіз кореляційного зв'язку між розвитком естетичних ціннісних орієнтацій і духовним потенціалом. На прикладі учнів мистецького навчального закладу достовірно встановлена наявність такого зв'язку ($r=0,55$).

Були отримані дані і за методикою Е.О.Помиткіна «Здійснення бажань», що мала за мету з'ясувати, які цінності превалюють у досліджуваних. Найпопулярнішими серед учнів мистецької школи були духовні – 40%; наступне місце посіли сімейні цінності – 33%; далі йшли індивідуальні – 27%. Найдивовижнішим було повне ігнорування соціальних цінностей (принаймні, як вони подані у методиці) – 0%. В учнів районної школи превалювали сімейні цінності – 38%; духовні були на другому місці – 26%; за ними – соціальні – 22% і лише 14% – індивідуальні. Високий відсоток прийняття індивідуальних цінностей, що має місце в творчо обдарованих обстежуваних, може свідчити про те, що вони прагнуть обрати свій власний шлях, набути власного обличчя. Непопулярність у них соціальних цінностей може бути ознакою низького рівня конформізму. Слід зауважити, що окрім позитивних чинників цих якостей, вони можуть спричиняти і деякі незручності у спілкуванні з творчими людьми.

5.3. Психолого-педагогічні умови виховання рис духовності у творчо обдарованих учнів

Зважаючи на отримані дані, можна дійти висновку, що між естетичним і духовним розвитком особистості є тісний зв'язок. Естетичне сприймання дійсності розширює сферу інтересів, потреб вищого плану. Естетичне є однією з найдоступніших людям і поширених у культурі систем прилучення людини до духовного шляхом творчої реалізації себе у матеріальному світі. Але такий зв'язок не є лінійним. Для того, щоб творча людина стала високодуховною, потрібна система виховання, яка була б спроможною прищепити, насамперед, високі моральні стандарти, коригувати надмірний егоцентризм, розвивати емпатію, спроможність визнати свою помилку, потребу та здатність чути іншого, почуття міри і такту у спілкуванні, відсутність звички до надмірно критичного ставлення до інших тощо.

Тут доцільно детальніше зупинитися на проблемі егоцентризму, що значною мірою притаманний деяким з творчо обдарованих учнів. У філософській етиці наводиться суто негативна моральна оцінка егоцентризму, який співвідноситься з нездатністю особистості до адекватного сприйняття моральних дій та вчинків інших людей і своїх власних. Він визначається як егоцентризм моральної сфери. Моральний егоцентризм і справді за певних умов призводить до егоїзму та прагматизму. Під егоїзмом тут мається на увазі використання індивідом діяльності, взаємин, поведінки інших людей для задоволення власних потреб та досягнення власної мети, а під прагматизмом – сприйняття та ставлення до людей та оцінювання усього, з чим

людина зустрічається у житті, лише з огляду на їх корисність для себе. Егоцентризм у такому розумінні дійсно перешкоджає процесу нормального спілкування. Особистість діє в системі міжособових та соціально-рольових взаємин, а центрація та егоцентризм фіксують її у цій системі, не дають розвинути комунікації вищого рівня. У цьому випадку егоцентризм стає на заваді духовному розвитку особистості. Механізми ж децентрації можуть відкрити шляхи духовної трансформації, оскільки передбачають здобуття навичок подолання его-потреб, здатності до альтруїзму, певної жертовності. Але не лише люди з високим рівнем егоцентризму неефективно спілкуються один з одним. Якщо в учнів з високим рівнем егоцентризму це пов'язано з концентрацією на своїх проблемах та маніпулятивним прагненням впливати на інших, то в учнів з низьким рівнем егоцентризму немає такої потреби. Проте й вони заважають внутрішньогруповим процесам тим, що вкрай зрідка висловлюються та погоджуються з усім. Байдужість та мовчазне погодження підлітків з низьким рівнем егоцентризму стає на заваді для вироблення групових норм і цінностей.

Таким чином, у процесі виховання метою має бути певний оптимум процесів центрації та децентрації. Стратегії ж зниження егоцентризму можуть передбачати розвиток в людини механізмів зворотного зв'язку, децентрації, емпатії, рефлексії, здатності уявити себе на місці іншого. Велике значення при цьому має підвищення загального рівня соціально-психологічної та комунікативної компетентності. Означені вище принципи можуть бути реалізовані під час соціально-психологічних тренінгів з учнями.

Естетичне виховання не повинно бути вузькоспеціалізованим, воно має відтворювати складні процеси світової культури на міждисциплінарних рівнях. Тобто, щоб стати справді духовним, естетичне виховання не може обмежуватись лише тією або іншою фаховою проблематикою, воно повинно враховувати і моральні, і гуманістичні аспекти мистецтва.

За умови так званої елітарної освіти сам процес добору будується на оцінюванні певних здібностей. Але поряд з позитивними сторонами у цьому випадку неминучими є і негативні, оскільки факт обдарованості, загальним показником якої є високий рівень креативності та естетичного спрямування, може супроводжуватися проблемами у поведінці, становленні самооцінки, самосвідомості, формах самоствердження і, особливо – проблемами у взаєминах з оточенням. Враховуючи це, ми вважаємо, що діагностику й розвиток здібностей необхідно супроводжувати відповідним вихованням особистості. Особливої уваги в процесі такого виховання слід приділяти розвитку комунікативних навичок, формуванню вміння будувати міжособистісні стосунки з іншими людьми, формуванню адекватної самооцінки тощо. Цьому можуть сприяти активні форми і методи навчання, особливостями яких є моделювання кооперативних форм спілкування і взаємодії між учнями, розвиток навичок співробітництва і обговорення проблем, активне застосування зворотного зв'язку різного виду і форм, діалогічність. Для застосування таких активних форм навчання педагог повинен не лише добре знати свій предмет, а й мати розвинуті педагогічні здібності, творче

мислення, бути соціально-психологічно компетентним, вміти розуміти інших людей, спілкуватися з ними та емоційно співпереживати тому, що відбувається, знання основних прийомів і правил організації кооперативної і конкурентної взаємодії. Щоб надати учням допомогу в розвитку духовності педагог має сам володіти високим духовним потенціалом.

Література до V розділу

1. Бердяев Н. Опыт эсхатологической метафизики. Творчество и объективация. – Париж, 1947.
2. Бердяев Н. Философия свободного духа. М.: Политиздат, 1994.
3. Білодід Ю.М. Структура духовності особистості // Вчені записки Харківського гуманітарного інституту, «Народна українська академія», т. 6 / Гол. ред. В.І.Астахова. – Х.: Око, 2000. – С. 239–248.
4. Боришевський М.Й. Дорога до себе. Від основ суб'єктивності до вершин духовності – К.: Академвидав, 2010.
5. Боришевський М. Духовність в особистісних вимірах // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т. X, част. 4. – К., 2008.
6. Бычков В.В. Эстетическое. // Новая Философская Энциклопедия. – Т. 4. – М., 2001.
7. Васадзе А.Г. Проблемы художественного творчества. – Тбилиси, 1978.
8. Гегель Г. Феноменология духу. – К.: Основи, 2004.
9. Гумбальт В. Про гетерогенну природу мов та її вплив на інтелектуальний розвиток людства. – К.: Наукова думка, 1996.
10. Дильтей В. Введение в науку о духе. – М.: Наука, 2002.
11. Жадько В.О. Исторична пам'ять у розвитку духовності особистості. – К., 2006.
12. Зеньковский В.В. Психология детства. – М.: Академия, 1995
13. Крымский С.Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации // Вопросы философии. – 1992. – №12. – С. 21.
14. Лосев А.Ф. Две необходимые предпосылки для построения истории эстетики в качестве самостоятельной дисциплины // Эстетика и жизнь. Вып. 6. – М., 1979. – С. 221–238.
15. Мазепа В.І. Художня творчість як пізнання – К.: Наукова думка, 1974.
16. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: Монографія. – К.: Наш час, 2007.
17. Роменець В.А. Психологія творчості. – К.: Либідь, 2001.
18. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002.
19. Фіхте Й Основні риси сучасної епохи. – К.: Наукова думка, 1996.
20. Шинкарук В. Віра, Надія, Любов // Віче. – №3 (24). – 1994. – с. 145–150.

ПРОВІДНІ СІМЕЙНО-РОДИННІ ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ТА ЇХ РОЛЬ У ДУХОВНОМУ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

6.1. Актуальність дослідження

Система духовних сімейних ціннісних орієнтацій є однією із найважливіших проблем сучасної психологічної науки. Цінність, як правило, мають як живі істоти, так і предмети, ідеальні стани речей, дій, ситуацій, моральні норми, принципи. Цінностями також є світогляд, уявлення, ідеали тощо. Система духовних цінностей, що сформувалася в особистості протягом усього періоду соціалізації, допомагає легко і просто класифікувати різноманітність явищ і предметів з огляду на їхню корисність, необхідність. Вона дає змогу організувати, систематизувати найрізноманітнішу інформацію, яку людина одержує від навколишнього світу для задоволення власних потреб, бажань, намірів тощо.

Проблема духовності стає актуальною в наш час, коли виховання особистості здійснюється за умов зростаючої освіченості, соціальної активності та інформованості. Так, М.Й. Боришевський наголошує: «Значення духовності особливо зростає нині, коли перед людиною постає багатий вибір життєвих самовизначень у найрізноманітніших сферах діяльності, а також ціннісних орієнтирів, які визначають життєвий шлях особистості. Однак розвиток глобалізаційних процесів зумовлює не тільки розширення можливостей вибору та спектру спрямованості цілей життєвих самовизначень, а й пропонує спокою, некритичне ставлення до яких може зруйнувати в людині її гуманістичну сутність» [9, с. 390].

Підкреслюючи актуальність цього питання, М.І. Пірен зазначає: «Нині цінності стали предметом вільного вибору. Сучасна Людина втратила віру в безумовну цінність ідеалів, які формувала (чи формує) ідеологія, така ситуація порушує душевний спокій людини, котра жила в лещатах ідеологічних стереотипів, і штовхає її на пошук нових, смисложиттєвих цінностей і світоглядних орієнтирів. Тому є потреба в ідеологічному осмисленні національної ідеї в рамках плюралізму, гуманізму, духовності, громадянськості та високої моральності» [18, с.37]. Подібну думку висловлює також Л.Б.Шнейдер: «Сучасна превентивна проблематика вимагає нових ціннісних акцентів. Саме філософське осмислення соціально-психологічних проблем – прагнення до досягнення гармонії відносин сім'ї з суспільством, іншими людьми, очищення розуму і душі людини від усіх видів соціального зла, захист і розвиток справжніх досягнень культури, зміцнення сім'ї як соціального інституту, попередження її деградації – сьогодні виходить на перший план» [29, с. 650].

«Сімейні цінності, – зазначає І.Г.Малкіна-Пих, – це вироблений, відкрито схвалюваний і культивований сімейною свідомістю ідеал, у якому містяться абстрактні уявлення про атрибути належного в різних сферах життєдіяльності. Сімейні цінності входять в психологічну структуру

особистості кожного члена сім'ї як важливе джерело мотивації його поведінки (бути освіченим і культурним, соціально успішним, матеріально забезпеченим тощо)» [17, с. 59].

Відзначаючи важливість цінностей у сімейному вихованні, М.Й. Боришевський наголошує: «Особливе, вирішальне значення у розвитку духовної спрямованості особистості належить змісту сімейно-родинних цінностей. Якщо для батьків такі цінності як обов'язок перед суспільством, нацією, національні інтереси, моральні чесноти, патріотизм є священними, якщо вони дійсно визначають щоденну поведінку батьків, то й діти у таких сім'ях поступово навчаються долати розбіжність між визнанням їх важливості, необхідності та фактичним дотриманням. У сім'ях, де дотримання таких цінностей є законом життя батьків, то й діти стають невіддільними впливам навіть численних негативних прикладів з навколишнього соціального середовища» [8, с. 16].

Значущість і актуальність досліджень, спрямованих на розробку досліджуваного нами питання, постійно підкреслюється у психологічній літературі. Так, багато дослідників стверджують, що саме цінності визначають характер відносин особистості з середовищем, з сім'єю і це, в свою чергу, детермінує особливості її поведінки Б.Г. Ананьев [2], Т.В. Андреева [3], М.Й. Боришевський [6; 7; 8], А.Г. Здравомислов [13], Г.С. Костюк [15], В.Я. Титаренко [24], К.В. Шорохова [30], В.О. Ядов [21] та ін.

Зокрема, Г.С. Костюк зазначає: «Дорослі опосереднують формування досвіду дитини вже з перших її днів. Немає ніякої можливості провести якусь штучну межу, що відокремлювала б особистий досвід дитини від досвіду суспільного, а тим більше не можна протиставити їх. Особистий досвід дитини проймається досвідом, засвоюваним від дорослих, через що набуває нової якості. Таке взаємопроникнення існує в усіх виявах свідомого психічного життя дитини, починаючи з її осмисленого сприймання» [15, с. 127]. Єдність свідомості і поведінки – обов'язкова умова постійного вдосконалення духовності особистості. Духовні цінності залежать надалі від включення особистості в життєдіяльність суспільства, від повноти спілкування, від тієї системи суспільних і міжособистісних взаємин, у яких існує людина. Формуючись у певних соціальних умовах, духовні цінності втілюють у собі високі суспільні інтереси, активізують соціальну діяльність, прилучаються до свідомого втручання індивіда у справи суспільства, слугують свідомому вибору місця в ньому.

Як філософська категорія «цінність» означає, по-перше, позитивну чи негативну значущість будь-якого об'єкта, на відміну від його екзистенційних і якісних характеристик (предметні цінності), по-друге, нормативно наказово-оцінну грань явищ суспільної свідомості (суб'єктивні цінності, або цінність свідомості). До предметних цінностей відносять, приміром, споживчу вартість продуктів праці, культурне надбання минулого, корисний ефект чи теоретичне значення наукової істини тощо. До цінностей свідомості відносять суспільні настановлення і оцінки, імперативи і заборони, цілі і проекти, що виражаються у формі нормативних

уявлень (про добро і зло, справедливість, прекрасне і потворне, про смисл і призначення людини, ідеали, норми, принципи, дії тощо). Предметні цінності і цінності свідомості – два полюси ставлення людини до світу. Перші виступають як його об'єкти, взяті лише в їх суб'єктивно-психологічному, афективно-волютивному визначенні, у вигляді спрямувань, шанування, ставлення або засудження, а другі – як вираз того самого ставлення з боку суб'єкта, в якому інтереси і потреби перекладені на мову ідеального, мисленнєвого і уявного. Предметні цінності є об'єктами оцінки і припису, а суб'єктивні – способом і критерієм цих оцінок [11, с. 4].

Як стверджує В.О.Столін: «Залучення дитини в реальні взаємовідносини і діяльність дорослих сприяє формуванню її системи цінностей і визначенню себе відносно цієї системи. Багато з цих цінностей, зокрема такі, як праця та чи інша професія закладаються у сім'ї, так само, як і негативні мораль і цінності батьків впливають на формування духовних цінностей дитини» [22, с. 55].

На всіх етапах розвитку дитини в сім'ї, як на неї, так і на її батьків справляють постійний вплив різні фактори соціального середовища. Так, І.В.Гребенников до таких чинників відносить: «матеріальні і побутові умови; численність і структуру сім'ї, її ідейно-моральний та емоційно-психологічний клімат; рівень розвитку сімейного колективу; характер взаємин між його членами; трудову атмосферу сім'ї; життєвий досвід і культурно-освітній рівень дорослих членів сім'ї; наявність вільного часу і характер організації сімейного дозвілля; особистий приклад батьків; можливість використання засобів масової інформації і культури; систему і характер внутрішньосімейного спілкування і спілкування сім'ї з навколишнім середовищем; рівень педагогічної культури дорослих членів сім'ї (насамперед матері та батька); розподіл педагогічних впливів тощо» [10, с. 11-12].

Цілком зрозуміло, що перераховані чинники впливають на виховний потенціал сім'ї, але не всі вони однаково значущі за своїм складом та змістом. Як зазначає В.Я. Титаренко, з виокремленням таких чинників, аналізом тих специфічних виховних можливостей і механізмів, якими кожен з них володіє, насамперед пов'язана розробка педагогічно раціональної соціальної тактики і стратегії, спрямованих на активізацію процесу формування особистості в сім'ї.

До найважливіших чинників він відносить: а) внутрішньосімейні взаємини (між подружжям, батьками і дітьми); б) ідейно-політичний і моральний досвід батьків, в) організація життєдіяльності сім'ї; г) численність і склад сім'ї; д) рівень педагогічної культури батьків та рівень їхньої освіти; е) ступінь відповідальності старших за виховання дітей [24, с. 17].

Особливу роль у духовному розвитку особистості відіграє емоційна атмосфера сім'ї, оскільки саме тут у дітей формуються високі моральні якості, без яких неможливе становлення духовної особистості. Приклад батьків є тим першим соціальним досвідом, який засвоюють діти протягом свого життя. Це спілкування специфічне, неповторне, бо воно будується на

почутті любові, прихильності батьків до дітей і навпаки. Батьки впливають при цьому на них усіма гранями своєї особистості: зовнішністю, поглядами, інтересами, ставленням до праці та до навколишніх. Варто зазначити, що вплив батьківського прикладу посилюється, як правило, загальною атмосферою сім'ї, яка будується на основі групової свідомості і загального стилю поведінки батьків. Як наголошує В.Я.Титаренко: «Групова свідомість сім'ї – це складний соціальний феномен, діалектична єдність загального і особливого. Загальне виступає у ньому не лише як наслідок певної ідентичності поглядів, норм, орієнтацій тощо, які тією чи іншою мірою властиві тим, хто вступає у шлюб, але і як продукт конкретного буття сім'ї, результат спільних форм діяльності подружжя, спілкування, на основі чого утворюється новий, більш високий ступінь спільності думок, оцінок, норм, ціннісних орієнтацій, соціальних почуттів та інших елементів свідомості» [24, с. 110].

Отже, враховуючи наслідки аналізу літературних джерел, ми розглядаємо духовні цінності особистості як інтегративне утворення, яке складається із цілої низки духовних почуттів, прагнень потреб. Одні з них можуть займати лідируючі позиції в цьому процесі, інші – відіграють другорядну роль у контексті духовної спрямованості особистості. Формуючись у певних соціальних умовах, духовні цінності втілюють у собі високі суспільні інтереси, активізують соціальну діяльність, залучаються до свідомого втручання індивіда у справи суспільства, слугують свідомому вибору власного місця в ньому.

6.2. Психологічні механізми формування духовних цінностей особистості як суб'єкта сімейно-родинних взаємин

Духовні цінності як механізми соціальної регуляції є тими засобами, за допомогою яких суспільство, сім'я спрямовує і координує соціальну поведінку своїх членів. Багато дослідників стверджують (Б.Г. Афанасьєв [2], О.О. Бодальов [4], М.Й. Боришевський [6; 7], О.М. Леонт'єв [16], В.В. Столін [22], С.Л. Рубінштейн [20], К.В. Шорохова [30] та ін.), що перехід суспільних цінностей, у структурі яких певне місце посідають цінності духовні, відбувається завдяки оволодінню індивідом такими та спорідненими з ними цінностями у формі ціннісних орієнтацій. Так, за С.Л.Рубінштейном, в процесі суспільного життя виокремлюються суспільні блага і цінності, що є незалежними від нахилів індивіда об'єктивними цінностями. В міру того, як протягом життя, в результаті виховання суспільно значуще стає одночасно і особистісно значущим, ці об'єктивовані в процесі суспільного життя блага і цінності стають цілями діяльності індивіда. Проте, як зазначав С.Л. Рубінштейн, упродовж життя можлива переоцінка цінностей, що є закономірним результатом діалектики життя людини, змін, перебудови її взаємин зі світом, насамперед, з іншими людьми, з суспільством [20].

Простежимо, як здійснюється процес формування духовного світогляду особистості. На нашу думку, цей феномен доцільно розглядати не лише як

систему відображених у свідомості образів навколишнього середовища – систему засвоєних наукових понять, норм, оцінок. Він є водночас психічною діяльністю – системою пізнавальних операцій, дій і прийомів, спрямованою на регуляцію власного ставлення до світу і відповідну поведінку в ньому. Ця діяльність виконує функцію, що реалізує «образ – Я» в процесі соціалізації особистості.

Структуру духовної свідомості складають когнітивний, мотиваційний і конативний компоненти. Когнітивний компонент – це система засвоєних особистістю на рівні переконань духовних понять, правил, оцінок, норм, цінностей. Мотиваційний – пов'язаний з усвідомленням людиною свого місця в суспільстві, обов'язком і почуттям відповідальності перед ним за свої дії та вчинки, виробленням власної соціальної позиції, оволодінням певною соціальною роллю, знанням соціальних норм. Мотиви санкціонують вибір і реалізацію конкретного напрямку поведінки і діяльності [19, с. 123]. Конативний компонент – сукупність узагальнених прийомів пізнавальної діяльності, а саме: прийоми оцінного аналізу ситуацій і явищ, а також прийоми вибору способів впливу на ситуацію з метою трансформації її в бажану. Кожен з цих компонентів виконує специфічну психологічну функцію. За допомогою когнітивного компоненту здійснюється використання наукових знань (зафіксованого в них соціального досвіду) для з'ясування ціннісного значення духовних ситуацій і явищ. Такий прийом дозволяє особистості, не вступаючи в протиріччя з суспільними вимогами, поєднати особистісну і соціальну мету в конкретній ситуації, скорегувати власні наміри відповідно до змісту суспільних цінностей і норм. При цьому психічна діяльність особистості сприяє формуванню особистісного ставлення до засвоєваних духовних цінностей і норм.

Формування духовності особистості передбачає високий рівень розвитку мотивації, коли науковим знанням надається ціннісний, особистісний сенс. Виконання цієї діяльності може спиратися на науковий або буденний світогляд, який базується на емоціях, що недостатньо контролюються свідомістю.

Науковий світогляд сприяє накопиченню позитивного досвіду засвоєння наукових знань не лише в пізнавальній, а й в емоційній і регулятивній функціях, що веде до побудови стійкої життєвої позиції, яка спирається на духовні цінності і норми. Утворення переконань пов'язане з формуванням у особистості оцінного ставлення до засвоєваних знань (понять, оцінок, норм, форм поведінки), що здатні викликати намір застосовувати їх як регулятори власної свідомості і поведінки. Залежно від того, як особистість уявляє мету використання засвоєваних знань – набути за їх допомогою якісь життєві дивіденди, зробити доцільною зовнішню поведінку або ж скорегувати зміст внутрішніх принципів поведінки – наданий знанням особистісний підтекст буде характеризуватися прагматичною або світоглядною спрямованістю. Усвідомлення мотивів, що сприяють засвоєнню наукових знань, визначає доцільність дій з цими знаннями, їх застосування за наявності зовнішньої (прагматичної) мотивації обмежене виконанням

лише пізнавальної функції. Натомість механізм внутрішньої мотивації зумовлює включення наукових знань до складу оцінної і регулятивної функції. Однак ступінь готовності керуватися ними суттєво відрізняється. В першому випадку духовні знання засвоюються на рівні особистісних норм. Готовність спиратися на них обмежується ситуаціями, в яких, керуючись принципом доцільності, важливо регулювати насамперед зовнішню поведінку, в той час коли внутрішнє оцінне ставлення особистості до ситуації може бути іншим. У другому випадку знання засвоюються на рівні особистісних духовних цінностей. Готовність керуватися ними стає внутрішнім спонуканням, принципом, зумовлюючи перенесення цих знань на нові ситуації.

Вважається, що психологічним механізмом створення і функціонування переконань є формування соціальної настанови, що виражає ставлення особистості до духовних характеристик: цінностей, норм, оцінок, потреб. Цілком зрозуміло, – зазначає М.Й.Боришевський, – що такі характеристики спричинені тим, чим є система цінностей конкретної особи, який спектр орієнтацій у ній представлено щодо змісту, спрямованості та аксіологічної вагомості, зокрема у контексті моральності та гуманізму [7, с. 9].

Формування духовних потреб індивіда генетично відбувається у контексті його соціальних взаємин. Однак, досягнувши певного рівня розвитку цих потреб, індивід стає відносно автономним від навколишніх: групи людей, членів родини тощо. У той же час соціогенна потреба, її задоволення неможливі без партнера – без соціального об'єкта, оскільки вона є потребою конкретної соціальної взаємодії з іншою людиною або групою людей. Отже, формування тієї чи іншої потреби детермінує поведінку особистості.

Проблема регуляції, саморегуляції і прогнозування соціальної поведінки особистості, як вважає В.О. Ядов [21], обмежується вузькою сферою взаємозв'язку конкретних соціальних умов діяльності індивіда і його суб'єктивного ставлення до них у вигляді стану схильності (диспозиції) до оцінки і поведінки в різних умовах з урахуванням структури диспозицій, їх залежності від попереднього досвіду і узагальнених психологічних особливостей суб'єкта. Найважливіша функція диспозиційної системи – психічна регуляція соціальної діяльності, соціальної поведінки особистості. Автор виокремлює декілька рівнів поведінки.

Перший рівень – реакція суб'єкта на актуальну предметну ситуацію, на специфічні і швидко послідовно змінювані впливи зовнішнього середовища. Це – поведінкові акти. Їхня доцільність детермінована з боку суб'єкта необхідністю встановити адекватну відповідність між актуальною психофізичною потребою і предметною ситуацією у даний момент, яка тут же переходить в порушення рівноваги і завдяки новому поведінковому акту змінюється новою рівновагою. Дослідник виокремлює вчинок або звичну дію, яка формується із низки поведінкових актів. Доцільність вчинку залежить уже від складніших обставин діяльності і відповідає вищому рівню потреби регуляції поведінки у соціальних умовах. Вчинок є елементарною

значущою «одиницею» поведінки, і його мета полягає у встановленні відповідності між соціальною ситуацією і соціальною потребою (потребами) суб'єкта.

Цілеспрямована послідовність вчинків утворює поведінку в тій чи іншій сфері діяльності, де людина має намір реалізувати значно віддаленіші цілі, досягнення яких забезпечується системою вчинків і, нарешті, цілісність поведінки в різних сферах, що і є власне проявом діяльності у повному її обсязі.

Таким чином, поведінка особистості регулюється на всіх рівнях її диспозиційною системою, але у кожній конкретній ситуації і в залежності від цілі провідна роль належить відповідному рівню диспозицій, або навіть конкретному диспозиційному утворенню. Підсумовуючи, можна сказати, дана теорія розглядає диспозиційну регуляцію соціальної поведінки одночасно і як диспозиційну мотивацію, тобто механізм, що забезпечує доцільність формування різних станів готовності до поведінки на конкретному рівні не лише у вигляді схильності до змісту вчинків, а й їх послідовності, однак у вигляді емоційного переживання значущості цих дій для суб'єкта. При цьому регуляцію соціальної поведінки слід розглядати в контексті всієї диспозиційної системи особистості, а не лише з боку тієї чи іншої диспозиції, яка відноситься до цієї ситуації чи об'єкта.

У людській діяльності – незалежно від того, чи береться вона в межах історії суспільства або в межах індивідуального розвитку особистості, якщо її розглядати загалом, виступають в нерозривній єдності матеріальні, об'єктивні, суспільні компоненти з одного боку, і духовні, суб'єктивні, особистісні – з іншого. Особливістю людської діяльності є, як відомо, її цілеспрямованість. Тому людську поведінку необхідно розглядати у зв'язку з діяльністю свідомості. Але оскільки остання спрямована на здійснення – через практичну дію – певних змін у зовнішньому предметному світі чи в самому індивіді, то безпідставними є намагання розглядати діяльність свідомості поза зв'язком з вчинками людей, тобто інтерпретувати духовну свідомість у вигляді автономної, замкнутої у собі системи чи структури. Свідомість входить до ширшої структури – структури людської діяльності і пов'язана з нею безліччю зв'язків – причинно-наслідкових, функціональних тощо.

Формування духовних почуттів вимагає від особистості значних зусиль, оскільки необхідно самостійно поставити перед собою завдання, знайти способи його розв'язку, оцінити результат дій і поставити перед собою більш складні вимоги. Все це пов'язане з відповідним рівнем розвитку інтелектуальних, емоційних і вольових якостей особистості, що здійснюється через самовиховання, виявляючись у вчинках, які спрямовані на організацію власної поведінки. Таким чином закріплюються духовні переконання, створюються можливості як для прийняття вимог інших, так і для здійснення власних намірів. Розвиток духовності тісно пов'язаний з визріванням нових форм активності, а також із виробленням здатності гальмувати ті дії, вчинки, котрі йдуть урозріз з бажаними, а саме тими, що

сприяють становленню духовності. Завдяки цьому зростає рівень довільної поведінки, саморегуляції поведінки особистості, формується здатність ставити віддалені цілі і регулювати свою діяльність у відповідності з такими цілями.

Духовні уявлення, які народжуються у власному досвіді особистості, є емпіричними і досить часто можуть бути хибними. Крім того, ці уявлення, як правило, відзначаються надмірною емоційністю. Духовні принципи, що прийняті індивідом, більше відчуються і переживаються, ніж усвідомлюються. Це особливо виразно виявляється на початкових етапах засвоєння моральних знань. Цей етап ще не формує механізму самостійної орієнтації дитини в духовних колізіях, оскільки не забезпечує глибокого практичного засвоєння обраних принципів поведінки. Опинившись у складній ситуації, дитина, в якій ще нечіткі етичні уявлення, часто не в змозі вибрати правильну форму поведінки без належної допомоги старших. На цьому етапі закладаються підвалини соціально моральних орієнтацій особистості, що є основою наступного етапу, специфічна особливість якого полягає в тому, що засвоєння принципів духовної поведінки стає свідомим, цілеспрямованим процесом.

Осмислення індивідом прийнятих ним принципів поведінки забезпечує більш глибокий рівень їх засвоєння, що сприяє формуванню духовності. Ці принципи, як правило, зведені у відносно впорядковану систему, мають належне мовне оформлення. На цьому етапі виникає механізм самоорієнтації індивіда в моральних ситуаціях, що базується на здатності аналізувати духовні проблеми, обирати адекватні форми поведінки, керуючись при цьому власними переконаннями.

На третьому, заключному етапі відбувається формування неусвідомленого способу орієнтації індивіда в ситуаціях духовності. На цій стадії включається механізм актуально неусвідомленої орієнтації, що базується на моральних звичках та інтуїції.

Справжня звична форма поведінки виникає лише на основі переконань, на основі глибокого усвідомлення дій. Засвоєння принципів поведінки на цьому етапі передбачає набуття індивідом досвіду та навичок їхнього практичного використання.

У розвитку духовних цінностей важлива роль належить самооцінці. Вона не вичерпується своїм суб'єктивним змістом, а діє, як об'єктивний чинник, впливаючи на взаємовідносини між людьми, на домагання особистості, її життєву спрямованість і зрештою на її духовність, значною мірою формуючи останню. Розвиток поведінки зрілої особистості у духовно-релевантному сенсі характеризується узагальненим самоусвідомленням, адекватною самооцінкою, наявністю здатності регулювати свою поведінку не лише під впливом обставин, а й самостійно, що опосередковується виникненням більш узагальної і віддаленої за часом мети, виникненням внутрішніх стимулів, що регулюють діяльність. Зрештою виникає потреба у самовихованні як одному з проявів самоактивності.

У житті особистості досить часто трапляються випадки, коли вона постає перед необхідністю реалізувати свої духовні цінності. При цьому

прийняті рішення зумовлюються не лише об'єктивними обставинами, а й суб'єктивними можливостями самого учня. Крім того, важлива роль належить здатності особистості встановлювати контроль над власними бажаннями, які не збігаються з її духовними переконаннями. Отже, в ситуації морального вибору діють як одне ціле обидва структурні компоненти – когнітивний і емоційний.

Таким чином, поведінка індивіда – основна форма вияву внутрішньої сутності його особистості. За певних обставин така поведінка складається з вчинків і дій, що відповідають духовним нормам, прийнятим у суспільстві. В дитячому колективі такі норми виконують ті ж функції зразка, регулятора, контролю і оцінки поведінки. Однак певна частина духовних цінностей дітьми не усвідомлюється (особливо на ранніх етапах розвитку); засвоєння цих норм проходить загалом під керівництвом дорослих.

Говорячи про духовні сімейні цінності, слід мати на увазі ту обставину, що найважливішим критерієм їх розвитку має стати міра погодженості між способом життя сім'ї та нормативно-ціннісною моделлю суспільства. Обґрунтування такої моделі передбачає насамперед конкретизацію загальних норм моралі стосовно відносин між членами сім'ї. Підтвердження цієї думки знаходимо у дослідженнях М.І. Алексєєвої [1], О.О. Бодальова [4], В.Н. Дружніна [12], В.В. Століна [22], М.В. Яцюк [31] та ін. Важливими зовнішніми чинниками сімейних взаємостосунків, що впливають на розвиток духовності дитини, на нашу думку, є наступні:

1. *Батьківські почуття* – як сфера глибоких особистісних переживань батьків стосовно дитини, переважаючого позитивного емоційного настрою, що супроводжує внутрішньосімейну взаємодію, емоційно-ціннісні конструктивні ставлення як до дитини, так і до себе обох батьків. Батьківські почуття виражаються у їхньому прагненні до просторової близькості з дитиною; у потребі збільшення частоти тривалої та інтенсивності взаємодії з нею, а також у виявах чуйного ставлення батьків до дитини.

2. *Батьківські ставлення* – мають визначатися чіткими знаннями та уявленнями про способи і форми взаємодії з дитиною, усвідомленням їх цільового аспекту, а також належними формами контролю у взаємостосунках тощо.

3. *Батьківські настанови та очікування* – характеризуються знаннями та уявленнями про батьківство, ідеальний та реальний образ дитини, домінуючим при цьому є емоційне ставлення до дитини.

4. *Батьківські позиції* – як спрямованість взаємодії батьків з дитиною, яка передбачає адекватну оцінку особистості дитини.

Отже, важливим чинником розвитку духовності виступає соціально-психологічний аспект уявлень сім'ї про загальнолюдські цінності, правила і норми поведінки. Батьки і діти, зберігаючи загальні риси культури своєї народності, нації, засвоюють почасти духовні цінності національного середовища. Неабияку роль у цьому процесі відіграють соціальні контакти, тобто встановлення сприятливих відносин у різних сферах соціальної взаємодії, розширення міжособистісних взаємозв'язків, реалізація власної

соціальної ролі, збереження власної індивідуальності, захист своєї неповторності, незалежності.

6.3. Вікові аспекти становлення духовних цінностей школярів у сім'ї

Потреба у дослідженні духовних сімейних цінностей підлітків та юнаків є вельми актуальною, оскільки саме в цей період у дітей відбуваються інтенсивні гормональні і тілесні зміни, розвиваються когнітивна і емоційна сфери психіки, реконструюються взаємини з батьками і ровесниками, формується Я-ідентичність, здійснюється довільна регуляція поведінки тощо.

Про необхідність дослідження цього питання висловлюються психологи, педагоги, батьки, громадськість тощо. Описуючи стан освітньо-виховної роботи у навчальних закладах, Д.І. Фельдштейн зазначає: «У нашому суспільстві склалась якісно нова картина – не просто відкинуті всі ідеали, але й відсутні значущі суспільні сили, які б відповідально утверджували нові норми, принципи, що викликають довіру у людей... Позиція дорослої спільноти по відношенню до дитинства характеризується таким чином. Уже 5–7 років потому дорослі загалом втратили контакти з дітьми – їм було ніколи, не до них. Батьківська турбота виявилася в тому, щоб одягти, нагодувати, влаштувати до престижної школи, хорошого гуртка, тобто турбота здійснювалася на споживацькому рівні. Духовна частина віддавалася школі, яка по суті багато років не контролювалася суспільством. Сьогодні позиція дорослих відзначається відчуженістю і безпорадністю: з одного боку, батьки, вчителі розводять руками, мовляв, нічого не можна з дітьми зробити, з іншого – дітям стало все дозволено. Це не означає, звичайно, що сьогодні у нас нема сімей, де виявляється багатогранна турбота про дітей. Зрозуміло, є багато ентузіастів. Дорослі – не однорідна група. Але загалом у соціумі відсутня ефективно діюча «решітка» моральних норм, які встановлюються дорослою спільнотою відносно дитинства» [26, с. 345].

У багатьох психологічних дослідженнях Л.І. Божович [5], М.Й. Борішевський [9], Д.І. Фельдштейн [25], Н.Є. Харламенкова [27] підлітковий вік характеризується наявністю суперечливих тенденцій соціального та особистісного розвитку індивіда.

Л.І. Божович тверджує, що «...криза підліткового віку пов'язана з виникненням у цей період нового рівня самосвідомості, характерною рисою якого є поява у підлітка здатності і потреби пізнати самого себе як особистість... Це викликає у нього прагнення до самоствердження, самовираження (тобто прагнення виявити себе у тих якостях особистості, які він вважає цінними) і самовиховання. Депривація зазначених вище потреб і складає основу кризи підліткового віку» [5, с. 136].

Підлітковий вік, – зауважує Н.Є.Харламенкова, – передбачає пошук шляхів уникнення батьківської опіки. Іноді помилково думають, що підліток відмовляється від батьківських порад, оскільки не має в них потреби. Насправді це не так. Не зважаючи на зменшення впливу сім'ї і відчуження від неї, підлітку просто необхідно отримувати зворотній зв'язок саме від

дорослих людей: збереження таких контактів забезпечує більш швидкий процес адаптації підлітка до дорослого життя, надає підтримку при необхідності прийняття і розв'язання складних проблем, захищає від ризикованих кроків. [27, с. 116].

Не випадково, що, з одного боку, для цього вікового періоду показовими є такі негативні прояви, як дисгармонійність особистості, згорання або зміна інтересів, а також протестний характер поведінки стосовно дорослих. З іншого боку, цей період вирізняється великою кількістю позитивних характеристик: зростає самостійність, більш різноманітними та змістовними стають взаємини з ровесниками і дорослими, значно розширюється, істотно змінюється сфера діяльності підлітка, розвивається відповідальне ставлення до себе та до інших людей. Разом з тим, це – найвідповідальніший період, бо тут закладаються основи моральності, формуються соціальні настанови, ставлення до себе, до інших людей, до суспільства загалом.

Підлітковий вік, – зазначає Д.І.Фельдштейн, – це час інтенсивного формування світогляду, моральних переконань, суджень, якими підростаюча особистість починає керуватися у своїй поведінці. [25, с. 165].

Актуальною і сьогодні залишається думка В.О.Сухомлинського: «Підлітковий вік – це надзвичайно важливий період становлення громадянина, період, коли світ турбот, тривоги, хвилювань і сподівань Батьківщини входить у людське серце особливо бурхливо і яскраво. І від того, що саме увійде в серце дітей у цей період, залежить, якими людьми стануть вони». [23, с. 29].

Подібні суперечливі тенденції соціального та особистісного становлення певною мірою зберігаються і в юнацькому віці. Як засвідчують психолого-педагогічні дослідження, проблему юності необхідно розв'язувати комплексно з урахуванням як внутрішніх, так і зовнішніх закономірностей розвитку. Так, І.С. Кон зазначає: «Юність – завершальний етап первинної соціалізації. Це ставить перед школою три взаємопов'язаних завдання. Школа має підготувати старшокласника, по-перше, до праці, по-друге, до сімейного життя, і, по-третє, до суспільно-політичної діяльності, до виконання громадянських обов'язків. Жодне з цих завдань не може бути розв'язане окремо від інших. Комплексний підхід до виховання означає нерозривну єдність ідейно-політичного, трудового і морального виховання, до того ж з усіма цими питаннями школа працює не одна, а у співдружності з іншими громадськими інститутами» [14, с. 359].

Важливе місце у вихованні духовності особистості посідає сім'я, бо саме тут дитина долучається до всіх життєво важливих видів діяльності: інтелектуально-пізнавальної; трудової; громадської; художньо-творчої; ігрової тощо. Система чинників, які впливають на дитину, складна, динамічна. Багато тут залежить від індивідуальних, суб'єктивних або ж випадкових умов.

Побудова експерименту і обговорення результатів. Духовна сфера суспільства – це не лише сума існуючих цінностей, а й активна життєдіяльність, яка вимагає більш детального аналізу її складових. У науковій

літературі представлені різні думки щодо структури духовної сфери. В одному випадку процес її розвитку і функціонування розглядається крізь призму форм суспільної свідомості, в іншому – через духовні потреби, духовне спілкування або ж через духовну життєдіяльність людей. Підставою для визначення структурних елементів духовності є те, що всі вони мають досить чіткі критерії свого виокремлення: мета, засоби її досягнення, об'єкт і суб'єкт, матеріальне забезпечення і кінцевий результат.

Характеристику структурних елементів духовності доцільно розпочати з аналізу ідеологічної діяльності. Вона надає якісної визначеності всім іншим структурним елементам духовної сфери, зумовлює спрямованість розвитку духовних процесів і явищ, що відбуваються в житті суспільства, сім'ї, особистості.

Важливе значення має такий чинник впливу на духовність як масова інформація. В її завдання входить забезпечення населення відомостями, новинами, якими воно певною мірою керується у своїй трудовій і ідейно-політичній діяльності. Ця інформація передається і використовується завдяки пресі, радіо, телебаченню, масово-політичній роботі тощо. Істотними особливостями масової інформації в сучасних умовах є багатогранність, оперативність, дохідливість, злободенність, врахування потреб і інтересів різних верств населення.

Важливим структурним компонентом духовності є наука, яка визначає ступінь розвиненості інтелектуального потенціалу країни. Особливо актуальною в наш час стала практична спрямованість суспільних наук, їх реальна участь у соціальних та економічних процесах.

І, нарешті, вагомим компонентом духовності можна вважати культуру. Її суспільна роль – багатопланова: вона частково виконує функції виховання, частково – засобів масової інформації. Культура народу – яскравий показник його духовного і інтелектуального багатства. Вона є осередком духовних цінностей, духовних можливостей суспільства, концентрацією творчих засад в особистості. Важливу роль у цій сфері відіграють література і мистецтво. Вони спрямовані на розвиток художньої культури, на формування моральної свідомості і загалом впливають на духовне життя суспільства.

Формування духовної особистості здійснюється за допомогою виховання і навчання – єдиного взаємопов'язаного процесу.

Виховання відіграє в духовній сфері важливу роль. Його завдання можна класифікувати за такими напрямками: формування наукового світогляду; виховання свідомого ставлення до навчання, розвиток пізнавальної активності й культури розумової праці; виховання політичної свідомості; виховання творчого ставлення до праці, підготовка до свідомого вибору професії; виховання моральності і культури поведінки; формування правосвідомості й виховання громадянської відповідальності; виховання естетичної культури і розвиток художніх здібностей тощо.

Навчання забезпечує процес засвоєння знань в дошкільних дитячих установах, в середніх і вищих учбових закладах, в сім'ї. Цей процес

супроводжується посиленням ідейної спрямованості усіх інших форм навчання, формуванням наукового світогляду, постійним оновленням загальнонаукових і професійних знань.

Усі системні елементи духовності об'єднані в єдине ціле і беруть участь у духовному житті країни, впливаючи на розвиток інтелектуального рівня суспільства, ступінь його духовної зрілості та культури.

Методологічною базою дослідження стали положення, розроблені М.Й.Боришевським, який розглядає розвиток духовності як процес, що зумовлюється соціальними впливами на особистість, яка завдяки притаманній їй самоактивності здатна трансформувати ці впливи, поступово виробляючи власне концептуальне розуміння й ставлення до сутності життя, життєвих цілей і на їх основі визначати власний життєвий шлях, реалізуючи найважливіші духовні цінності.

Наше дослідження здійснювалося у два етапи: на першому етапі вивчався взаємозв'язок між духовною спрямованістю підлітків та сімейно-родинними ціннісними орієнтаціями. Мета другого етапу роботи полягала у дослідженні змісту системи родинних ціннісних орієнтацій, що сприяють розвитку духовності старшокласників та таких, що гальмують цей процес. Згідно з метою дослідження були поставлені такі завдання:

1. Проаналізувати і узагальнити наявні в психологічній літературі підходи, що стосуються дослідної теми.

2. Спираючись на загальну концепцію і програму дослідження, розробити і апробувати експериментальну методику дослідження.

3. З'ясувати взаємозв'язок між духовною спрямованістю старшокласників та сімейно-родинними ціннісними орієнтаціями, розкрити психологічні чинники, що зумовлюють цей зв'язок.

4. Визначити шляхи формування духовних цінностей у сім'ї.

Для реалізації поставлених завдань використовувались такі методи: теоретичний аналіз та узагальнення наукових даних з проблеми дослідження, спостереження, бесіди з учнями та їх батьками, анкети, твори на задану тему тощо.

З метою з'ясування духовної спрямованості сімейно-родинних ціннісних орієнтацій ми застосували анкету, у якій просили школярів (N=100) та їхніх батьків (N=100) прорангувати за ступенем значущості список із п'ятнадцяти пунктів, що включають перелік цінностей різних сфер духовного життя людини, а саме: інформаційної, наукової і культурної. Досліджувані – учні 7–11 класів СЗШ №184 Києва. Отримані результати подані в таблицях 6.1 та 6.2.

*Таблиця 6.1
Розподіл відповідей підлітків за ступенем значущості*

	Цінності	Учні (N=50)		Батьки (N=50)	
		Середній бал	Ранг	Середній бал	Ранг
1.	Національна свідомість	6,1	2	5,7	2
2.	Історична пам'ять	6,9	6	7,6	6

<i>Закінчення табл. 6.1</i>					
3.	Усвідомлення належності до національної спільноти	7,6	7	9,5	13
4.	Оволодіння національною культурою і спадщиною свого народу	6,6	3	7,8	8
5.	Вміння керуватися духовно-естетичними принципами у власній поведінці	5,9	1	4,1	1
6.	Потреба опановувати політичні знання	10,5	14	10,4	14
7.	Уміння об'єктивно оцінювати події громадсько-політичного життя в країні і за рубежом	9,2	13	13,1	15
8.	Уміння діяти у відповідності з власними переконаннями, потреба брати участь в житті країни	8,2	10	8,0	10
9.	Негативне ставлення до нав'язування іншому власних думок, оцінок, поглядів	11,1	15	7,9	9
10.	Стійкі патріотичні почуття, дієва налаштованість на реальні справи, в яких реалізується почуття громадянського обов'язку	9,1	12	9,2	12
11.	Прагнення розвивати пізнавальні інтереси, здібності і творчу активність при опануванні знань	7,7	8	7,0	4
12.	Уміння самостійно здобувати знання, постійно знайомитися з найповнішими досягненнями науки і техніки	8,0	9	6,1	3
13.	Готовність до практичного застосування вмінь та знань	6,8	5	7,3	5
14.	Виховання творчого ставлення до праці, підготовка до свідомого вибору професії	8,3	11	7,7	7
15.	Формування правосвідомості й виховання громадянської відповідальності	6,7	4	8,4	11

Результати дослідження дають змогу констатувати наступне: підлітки так само, як і їхні батьки диференційовано підходять до змісту духовних цінностей. Рівень оцінки залежить не лише від змісту, що визначає дану цінність, а й від того, як досліджувані до неї ставляться. Так, перші місця вони віддають таким якостям, як національна свідомість та історична пам'ять. Виявлено також однорідність показників за наступними параметрами: стійкі патріотичні почуття, уміння самостійно здобувати знання, готовність до практичного застосування знань та вмінь, виховання творчого ставлення до праці.

Аналіз результатів експерименту дозволяє виявити таку ієрархію пріоритетів у духовних цінностях підлітків: прагнення розвивати пізнавальні інтереси, здібності і творчу активність при опануванні знань; уміння діяти у відповідності з власними переконаннями, потреба брати участь у житті країни; виховання творчого ставлення до праці, підготовка до свідомого вибору професії.

Батьки ж віддають перевагу іншим цінностям: негативне ставлення до нав'язування іншому власних думок, оцінок, поглядів; формування правосвідомості й виховання громадянської відповідальності. Слід підкреслити, що як підліткам, так і батькам притаманна низька зацікавленість політикою.

Наші дані свідчать, що у свідомості досліджуваних домінують цінності, зумовлені матеріальними чинниками. Соціальний статус сім'ї, щоденна боротьба з матеріальними і побутовими нестатками розкривають мало можливостей для становлення духовності в її високому розумінні. Недостатній культурний розвиток того оточення, в якому формується підліток, зумовлює суперечності, що перешкоджають вихованню духовності. Ідейно-моральна атмосфера сім'ї не є цілісною, вона буває неоднорідною, а в деяких своїх елементах – суперечливою.

Перейдемо до розгляду результатів другого етапу дослідження, мета якого полягала у з'ясуванні взаємозв'язків між духовною спрямованістю старшокласників та сімейно-родинними ціннісними орієнтаціями, у розкритті психологічних чинників, що зумовлюють цей зв'язок. Отримані результати представлені в таблиці 6.2.

Таблиця 6.2

Розподіл відповідей старшокласників за ступенем значущості

	Цінності	Учні (N=50)		Батьки (N=50)	
		Середній бал	Ранг	Середній бал	Ранг
1.	Національна свідомість	6,0	1	3,8	1
2.	Історична пам'ять	6,0	2	9,8	14
3.	Усвідомлення належності до національної спільноти	8,9	12	8,9	12
4.	Оволодіння національною культурою і спадщиною свого народу	8,2	8	7,4	6
5.	Вміння керуватися духовно-естетичними принципами у власній поведінці	7,1	3	6,3	3
6.	Потреба опанувати політичні знання	10	15	11,2	15
7.	Уміння об'єктивно оцінювати події громадсько-політичного життя в країні і за рубежом	8,4	10	7,9	7
8.	Уміння діяти у відповідності з власними переконаннями, потреба брати участь в житті країни	8,2	9	8,3	9
9.	Негативне ставлення до нав'язування іншому власних думок, оцінок, поглядів	9,0	13	9,1	13
10.	Стійкі патріотичні почуття, дієва налаштованість на реальні справи, в яких реалізується почуття громадянського обов'язку	8,6	11	8,8	11
11.	Прагнення розвивати пізнавальні інтереси, здібності і творчу активність при опануванні знань	7,7	5	6,9	5

<i>Закінчення табл. 6.2</i>					
12.	Уміння самостійно здобувати знання, постійно знайомитися з найповнішими досягненнями науки і техніки	7,4	4	6,6	4
13.	Готовність до практичного застосування вмінь та знань	8,0	6	6,0	2
14.	Виховання творчого ставлення до праці, підготовка до свідомого вибору професії	8,0	7	8,8	10
15.	Формування правосвідомості й виховання громадянської відповідальності	9,2	14	8,1	8

Результати анкетування свідчать, що наші досліджувані, так само, як і підлітки, диференційовано підходять до аналізу духовних цінностей. Слід констатувати, що отримані дані розкривають певний взаємозв'язок між відповідями старшокласників та їхніх батьків. Ієрархія їх ставлень до духовності характеризується тим, що головними цінностями вони вважають такі: національна свідомість; вміння керуватися духовно-естетичними принципами у власній поведінці; уміння самостійно здобувати знання, постійно знайомитися з найновішими досягненнями науки і техніки; прагнення розвивати пізнавальні інтереси, здібності і творчу активність при опануванні знань.

Необхідно зауважити, що так само однотайно наші досліджувані визначилися з останніми місцями, куди віднесли наступні цінності: уміння діяти у відповідності з власними переконаннями, потреба брати участь у житті країни; стійкі патріотичні почуття, дієва налаштованість на реальні справи, в яких реалізується почуття громадянського обов'язку; усвідомлення належності до національної спільноти; негативне ставлення до нав'язування іншому власних думок, оцінок, поглядів; потреба опановувати політичні знання.

Як бачимо, зазначені феномени впливають на різні структурні компоненти духовних цінностей неоднаково. Ціннісну єдність визначають у більшій мірі науково-пізнавальна та духовно-естетична спрямованість. Роль цих чинників для школярів та їхніх батьків важко переоцінити. Науково-пізнавальна цінність – це потреба в знаннях, в освіті, в науці тощо; духовно-естетична – потреба у видовищах, музиці, живописі, в художньому слові – що для старшого шкільного віку є найбільш актуальним. Адже саме у цьому віці соціальні спрямування юнаків носять яскраво виражений характер пошуку індивідуальних шляхів у житті, власних форм соціального ствердження. Більшість батьків теж неодмінною умовою успішного життя своїх дітей вважають освіту, престижну професію, яку неможливо отримати без необхідних здібностей і знань. Отже, як засвідчили результати анкетування, під поняттям «духовність» досліджувані розуміють соціально-значущі ідеали, культурно-естетичні цінності.

Варто підкреслити, що ідеологічна спрямованість кожної сім'ї виявляється дещо специфічно і залежить від багатьох факторів, в тому числі:

матеріальних, культурних, громадянських тощо. Як свідчить наше дослідження, цілісна єдність визначається науково-пізнавальною та культурно-естетичною спрямованістю духовних цінностей. Що стосується інформаційних цінностей, то школярі віддають їм належне, згадуючи, що всі члени сім'ї щоденно цікавляться телевізійними новинами, читають газети та журнали, але така обставина не сприяла виокремленню цього покажчика як провідного у становленні духовності сім'ї.

Для з'ясування духовної спрямованості сімейно-родинних ціннісних орієнтацій ми застосували методику учнівських творів, що дала змогу отримати цікавий матеріал відносно предмета дослідження. Слід зауважити, що проєктивний характер методики вимагає від дослідника високої професійної кваліфікації при інтерпретації отриманих результатів. Необхідно мати на увазі, що діагностичну цінність творів суттєво обмежують недостатній культурно-освітній рівень школяра і, насамперед, рівень розвитку його писемного мовлення. Проте за умови зацікавленості учня, твір може дати важливу інформацію щодо стану ціннісних орієнтацій його сім'ї.

У нашому дослідженні учням 11-х класів пропонувалось написати твір на тему «Духовні цінності моєї сім'ї». Як показав аналіз творів, сім'я має широкі можливості для спілкування, а звідси і для багатогранного вияву духовних цінностей. Найважливішою обставиною для розвитку дитини є те, що спілкування в сім'ї будується на основі родинних зв'язків, які породжують спектр духовних цінностей, що веде до глибшого взаєморозуміння кожного з членів сім'ї, толерантності, чуйності, солідарності тощо. Проліструємо це на прикладі твору учениці десятого класу Жанни Ф.

«Як кожен народ протягом віків створює свою самобутню культуру, яка вважається духовним скарбом нації, так і кожна родина, кожна людина повинна мати свої духовні цінності.

У моїй сім'ї на першому місці стоять інформаційні цінності. З віком я привчилася слідкувати за життям нашої держави та інших країн за допомогою телебачення і газет. Моя мати завжди повідомляє мені якусь подію, якщо я ще про неї не чула і я, в свою чергу, розповідаю мамі новини, які ми разом обговорюємо та робимо висновки. Тобто у нас є потреба аналізувати політичні, економічні та культурні цінності.

Потреба брати участь у житті нашої країни – це святий обов'язок нашої сім'ї. Моя мати ходить на вибори і голосує відповідно до своїх політичних уподобань. Я – учениця, тому опанування знаннями є моїм основним завданням. Я досить допитлива людина, і мені цікаво вчитися. Намагаюся також розвивати свої творчі здібності: малюю і пишу вірші. Я дуже люблю відвідувати музеї, виставки, ходжу в театри, тим самим розвиваю свій творчий смак. Мати свої уподобання дуже важливо для кожної духовної особистості. Отак, крок за кроком, опановуючи знання з різноманітних галузей, я духовно зростаю, готуючись до самостійного життя.

Національно-культурні цінності, на мою думку, повинна мати кожна людина, яка себе поважає. Ми з мамою – національно свідомі громадяни

України. Я люблю вивчати історію своєї держави, до того ж мати часто мені розповідає про цікаві події і рекомендує художню літературу. Завдяки її порадам я дуже люблю читати історичні романи, хроніки. Поступово я все більше усвідомлюю себе частиною суспільства, добре розумію свої обов'язки перед державою. Вивчення історичного минулого нашого народу прищепило мені любов до нашого краю і змушує вже зараз думати про майбутнє, яке нерозривно пов'язане з Україною».

На основі аналізу твору можна стверджувати, що духовні переконання школярки стають суб'єктивно усвідомленою потребою в самостверженні, в спілкуванні, виконанні відповідних соціальних ролей, в усвідомленні ціннісних орієнтацій, що визначають її поведінку, в якій бачимо низку моментів, що засвідчують ознаки духовності.

Для визначення місця інформаційних, наукових і культурних цінностей у сімейній взаємодії, ми застосували контент-аналіз учнівських творів і прорангували виокремлені цінності за ступенем значущості. Одержані результати представлені на рис. 6.1 і 6.2.

Аналіз результатів показав, що підлітки перше місце віддають культурним цінностям (50%), для 30% учнів значущими цінностями є наукові і 20% школярів віддають перевагу інформаційним цінностям. Що стосується старшокласників, то 45,5% вважають пріоритетними – наукові цінності, 36% обирають культурні цінності і лише 21,5% вважають інформаційні цінності найбільш впливовими у духовному становленні сім'ї.

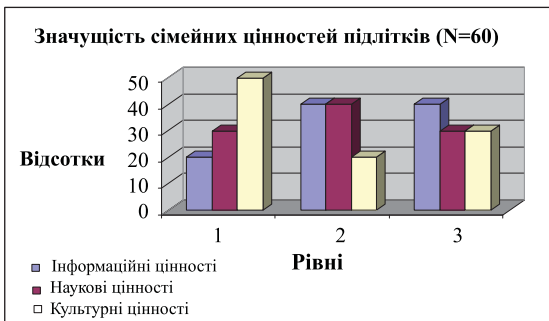

Рис. 6.1. Значущість сімейних цінностей підлітків

Батьки відіграють значну роль у формуванні духовних цінностей підлітків і старшокласників. Безперечно, що структурна ієрархія духовних цінностей зумовлює спрямованість сімейної взаємодії. У сім'ях, де спостерігається активна, стійка позиція згідно з духовними нормами – добре налагоджені взаємини батьків і дітей у різних видах діяльності: інформаційній, науковій та культурній. Ця взаємодія відзначається інтелектуальною єдністю, здатністю знаходити спільне розв'язання проблем, що виникають у сімейному житті. Таким сім'ям властива і конативна єдність, яка спрямована на забезпечення родинного добробуту, активізацію вольових зусиль та подолання труднощів, що перешкоджають досягненню бажаних для сім'ї

результатів. Стиль взаємодії у таких сім'ях стимулює позитивні мотиви навчально-пізнавальної і практичної діяльності, заохочує самостійність та ініціативу. Вимогливість батьків поєднана з розумним контролем та свідомим самоконтролем дітей. Єдино прийнятною формою сімейної взаємодії є співробітництво і взаємодопомога. Сім'я здатна впливати на кожного із своїх членів, активізувати їх духовний потенціал. Таким батькам властива активна педагогічна позиція.

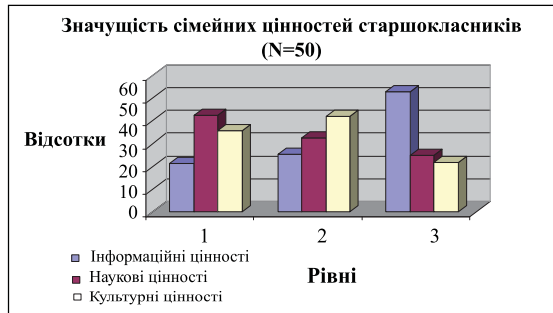

Рис. 6.2. Значущість сімейних цінностей старшокласників

У сім'ях із нестійкою позицією щодо духовних цінностей спостерігається неузгодженість орієнтацій. Незважаючи на це, міжособистісна взаємодія будується на основі позитивних емоційних контактів, взаємній прихильності та повазі. В організації інформаційної, наукової, культурної діяльності існує намагання враховувати потреби, запити, інтереси і уподобання усіх членів сім'ї, але відповідальність за виконання усіх справ розподіляється нерівномірно. Виховне навантаження несе хтось один із батьків, переважно мати. Такі сім'ї характеризуються активною, хоча й не завжди педагогічно вираженою позицією.

І, нарешті, у сім'ях з несприятливою внутрішньосімейною взаємодією в змісті і структурі ціннісних орієнтацій домінуючими є такі, що відображають негативну соціально-духовну спрямованість. У таких сім'ях свідомо культивується виховання індивідуалізму, егоїзму, формується споживацька позиція стосовно навколишнього соціуму. Як правило, це – так звані проблемні сім'ї, яким притаманні розлад подружніх стосунків, конфлікти, матеріально-побутові проблеми, негативне ставлення до суспільно-духовних цінностей тощо. Внутрішньосімейна взаємодія – жорстка. Потреба дитини в психологічному захисті майже не реалізується. Педагогічна позиція батьків є пасивною або взагалі відсутня. Відповідальність за виховання дітей цілком перекладається на школу та інші соціальні інститути.

Таким чином, система духовних цінностей школярів пов'язана з науково-пізнавальними, культурно-естетичними та інформаційними перетвореннями у суспільстві і відображає стан їх потребово-мотиваційної сфери, емоційних почуттів, принципів поведінки. Важливу роль у цьому процесі відіграють батьки. Вся система цінностей, настановлень потреб та мотивів

сім'ї орієнтована на реальні можливості її життєдіяльності і багато в чому визначається умовами життя. Провідне місце серед таких умов посідають сімейні взаємостосунки, що детерміновані характером батьківських позицій, почуттів, ставлень та очікувань.

Духовний розвиток сім'ї досягає найвищого рівня тоді, коли принципи, норми та правила поведінки виявляються у вчинках. Отже, тут йдеться про духовність, яка не є наслідком зовнішньої необхідності, а виступає як внутрішня потреба. Завдяки цьому й відбувається інтеграція цінностей сім'ї у стійку систему, яка детермінує реальну поведінку членів сім'ї, родини.

6.4. Шляхи формування духовних цінностей у сім'ї

Система духовних цінностей пов'язана з соціально-економічними перетвореннями у суспільстві. Кожна сім'я створює власну мікрокультуру, а система цінностей навіть однієї субкультури може значно відрізнятися як за кількістю і змістом духовних цінностей, так і за місцем, яке вони посідають в ієрархії значущості. Однак ця обставина не виключає впливу самого індивіда на власний духовний розвиток і поведінку. Стосовно кожної окремої особистості, духовне життя суспільства об'єктивне. Воно виступає як частина соціального середовища, звідки людина отримує знання політичних, правових, моральних, естетичних та інших принципів і норм, які суспільство (держава, школа, сім'я) надає своїм членам. Рівень розвитку духовності у значній мірі визначається характером і станом взаємин суспільства і особистості, мірою залежності особистості від матеріальних та вузькоутилітарних потреб.

Усі шляхи соціального виховання, – зазначає Л.Б.Шнейдер, – чи то соціалізація, виховання у вузькому сенсі слова чи просвіта – пов'язані з передачею норм соціальної поведінки: наслідування традицій і звичаїв, передача декларативного і реального аспектів буденної свідомості. Ці шляхи соціального виховання персоніфіковані у широкому колі людей, з якими спілкується дитина, і які є «трансляторами» соціального виховання. Ними виступають не лише батьки, вихователі і педагоги, але й ровесники, керівники дитячих і молодіжних гуртків, клубів, організацій, діячі літератури і мистецтва, священнослужителі, працівники засобів масової інформації – словом, всі, чия поведінка і погляди можуть виявитися в сфері уваги дитини [29, с. 662].

Т.В. Андреева наголошує: «Виховання – процес соціальний в найширшому розумінні. Виховує все: люди, речі, явища, але, насамперед, і більш за все, – люди. Серед них на першому місці – батьки і педагоги. З усім складним світом навколишнього середовища дитина вступає у безліч взаємин, які незмінно розвиваються, ускладнюються завдяки фізичному і моральному зростанню самої дитини» [3, с. 161].

Однією з істотних передумов успішного розв'язання завдань духовного розвитку особистості є створення і застосування адекватних засобів впливу з боку батьків і вчителів, що дасть можливість правильно планувати виховну роботу:

1. У пізнавальній сфері кожен з членів сім'ї повинен усвідомити:
 - особливості своєї поведінки і емоційного реагування;
 - як сприймається його поведінка іншими;
 - особливості міжособистісної взаємодії батьків з дітьми і навпаки;
 - з'ясування причин конфліктів, способи реагування батьків на дітей;
 - умови і особливості формування духовних цінностей у сім'ї.
2. В емоційній сфері:
 - навчання культурі спілкування з батьками, дітьми, старшими членами сім'ї та навколишніми людьми;
 - навчання умінням розуміти та вербалізувати свої почуття і думки;
 - навчання розуміти своє «Я» та свої взаємини з оточуючими.
3. У конативній сфері:
 - набуття навичок більш глибокого і вільного спілкування між членами сім'ї;
 - розвиток форм поведінки, пов'язаної з відповідальністю, співробітництвом, взаємодопомогою;
 - закріплення нових форм поведінки, зокрема тих, які допомагатимуть формуванню моральних стосунків у сім'ї;
 - вироблення нових форм поведінки в конфліктних ситуаціях на базі досягнень у когнітивній та емоційній сферах.

Щоб робота з сім'єю була ефективною, педагогу необхідно знати побутові умови, вік батьків, їхній професійний статус, склад сім'ї тощо. Особливо важливу роль у духовному вихованні дітей відіграє домашній морально-психологічний клімат. У процесі спілкування і спільної діяльності створюється відповідна система міжособистісних взаємин, цінностей, що зумовлена індивідуальними особливостями людей, їх спільними оцінками та самооцінками, ставленням до інших людей і навколишнього світу. Ця система стійка і являє собою специфічне утворення, яке і складає духовно-психологічний клімат сім'ї. Він відображає характер та рівень взаємин між подружжям і дітьми, особливості взаємного сприймання членів сім'ї, готовність реагувати відповідним чином на інших людей тощо.

Результати нашого експериментального дослідження підтверджують положення про визначальний вплив системи родинних стосунків на становлення духовності особистості. Однак ефективність цих стосунків залежить від уміння батьків ставати на позицію дитини, правильно визначати її психічний стан, вміння добирати адекватні виховні засоби для досягнення мети. Найбільш продуктивною виявилась система роботи з підвищення педагогічної культури батьків, що ґрунтується на поєднанні педагогічної освіти з керівництвом педагогічною самоосвітою батьків та залученні їх до активної діяльності з виховання дітей у сім'ї; поєднанні групових та індивідуальних форм роботи з батьками; на поєднанні поваги та вимогливості до батьків, опорі на позитивний досвід сімейного виховання.

Психолого-педагогічна культура батьків підвищується завдяки лекторіям, батьківським зборам, індивідуальним бесідам з учителями, шкільним психологом. Тема такого спілкування може бути присвячена наступним

питанням: роль сім'ї у вихованні дітей, психолого-педагогічні основи виховання дітей, зміст, основні форми, способи і методи виховання школярів у сім'ї, труднощі та помилки сімейного виховання, шляхи їх подолання. Особлива увага на заняттях, які проводяться для батьків, приділяється питанням зміцнення сім'ї та створення доцільних внутрішньосімейних стосунків, методиці виховання дітей в сім'ї та поширенню передового досвіду сімейного та суспільного виховання.

Аби духовні цінності визначали поведінку школяра в будь-яких ситуаціях, вони мають стати його власними нормами. Саме сім'я і клас, в якому вчиться дитина, можуть сприяти активному засвоєнню цих цінностей. Для вчителя і батьків надзвичайно важливим є надання відповідного морального зразка і створення умов, які сприяли б його засвоєнню. На основі засвоєних раніше духовних цінностей учні знаходять правильну лінію поведінки у знайомих, а також у нових умовах вони оволодівають навичками прийняття самостійного вибору за наявності кількох альтернатив. Подібні ситуації, що спонукають учнів осмислювати можливі лінії своєї поведінки і їх наслідки, пов'язані з самоаналізом та боротьбою мотивів, що формує у юнацтва почуття власної відповідальності за свої вчинки і дає йому необхідний у дорослому житті досвід нерегламентованої поведінки.

Опишемо методичний прийом, який можна порадити батькам і вчителям для виховання духовних цінностей. Це досить простий і водночас ефективний метод переконання – етичні бесіди. Їхня мета – конкретизувати етичні знання школярів і формування вмінь керуватися цими знаннями в житті.

У методичній науці існує відповідний підхід до розробки і проведення етичних бесід. Його суть полягає в тому, що кожна бесіда має включати наступні етапи:

- 1) вивчення наявних в учнів моральних уявлень та понять з даної теми;
- 2) аналіз спеціально дібраних прикладів, що відображають суттєві ознаки духовних цінностей;
- 3) виокремлення зразків духовної поведінки із навколишньої дійсності, художніх творів, преси, кінофільмів тощо;
- 4) узагальнення, висновки, правила, що стосуються духовних цінностей;
- 5) подолання неправильних уявлень з метою формування необхідних етичних знань.

Велике значення для ефективності бесід має правильний добір ілюстративного матеріалу (художні твори, публіцистичні статті, проблемні ситуації тощо). Слід добирати яскравий, емоційний матеріал, який не залишить школярів байдужими, і вони з легкістю приєднаються до обговорення актуальних питань.

При обговоренні художніх творів необхідно ставити запитання до прочитаного таким чином, щоб учні звернули увагу на взаємини героїв, порівняли ці взаємини з тими, з якими вони стикалися на власному життєвому досвіді. Добре продумані запитання мають підводити школярів до моральних висновків. Не слід пропускати неправильні відповіді. Навпаки,

подальша робота спрямовується на те, щоб відкинути неправильні уявлення.

Важливим матеріалом для бесіди можуть бути проблемні ситуації, взяті з життя сім'ї класу чи уявні. Характерна риса цих ситуацій – наявність конфлікту, пов'язаного з вибором поведінки, коли потрібно вчинити, оперуючи однаково важливими для школяра цінностями тощо. В кінці бесіди учні самі, або за допомогою педагога формулюють моральне правило. Воно має бути конкретне і визначати відповідну поведінку в найбільш типових ситуаціях. Учитель у своїй подальшій роботі повинен постійно поглиблювати, доповнювати засвоєні учнями моральні правила.

Цікавим методом впливу на взаємини дітей та їхніх батьків є соціально-психологічний тренінг. Наведемо приклад такого заняття.

Тема. «Духовні цінності сім'ї».

Завдання:

- усвідомлення старшокласниками і їх батьками духовних цінностей та їх ролі у житті сім'ї, держави;
- надання можливості учням зробити власний вибір щодо цінностей;
- об'єднання у групу дітей і їх батьків з метою обговорення ролі духовних цінностей у сімейній взаємодії;
- корекція взаємин дітей та батьків у сім'ї.

Ведучий ознайомлює учасників з інструкцією: «Вам пропонується список духовних цінностей. Тепер Ви маєте розподілити слова на три колонки. До першої віднести найважливіші якості, які обов'язково мають бути присутні у духовної особистості, до другої – ті, які можуть бути присутні, але не обов'язково, до третьої – ті, які можуть бути відсутні».

Список цінностей: національна свідомість; історична пам'ять; усвідомлення належності до національної спільноти; оволодіння національною культурою і спадщиною свого народу; вміння керуватися духовно-естетичними принципами у власній поведінці; потреба опановувати політичні знання; уміння об'єктивно оцінювати події громадсько-політичного життя в країні і за рубежом; уміння діяти у відповідності з власними переконаннями; потреба брати участь в житті країни; негативне ставлення до нав'язування іншому власних думок, оцінок, поглядів; стійкі патріотичні почуття, дієва налаштованість на реальні справи, в яких реалізується почуття громадянського обов'язку; прагнення розвивати пізнавальні інтереси, здібності і творчу активність при опануванні знань; уміння самостійно здобувати знання, постійно знайомитися з найновішими досягненнями науки і техніки; готовність до практичного застосування вмінь та знань; виховання творчого ставлення до праці, підготовка до свідомого вибору професії; формування правосвідомості й виховання громадянської відповідальності тощо.

Обговорення:

- До яких висновків Ви дійшли при рангуванні цінностей?
- Чи вплинула ця вправа на Ваше розуміння ролі духовних цінностей у житті сім'ї та у власному житті?

• Які можливості цього методу Ви будете використовувати для поліпшення сімейних стосунків?

Як бачимо, в основі соціально-психологічного тренінгу лежить не пасивне засвоєння духовних цінностей, а оволодіння ними і формування відповідних соціальних настановлень в активній формі, тобто в ході спеціально розроблених активних дій. Існують різні види соціально-психологічних тренінгів. Серед них можна виокремити такі як групове обговорення соціально-психологічної ситуації і соціально-рольові ігри. Характер кожного виду соціально-психологічного тренінгу багато в чому залежить від конкретних завдань і того контингенту, на який він розрахований. Одна з основних особливостей соціально-психологічного тренінгу полягає в тому, що він завжди носить груповий характер, де вся увага зосереджується на міжособистісній взаємодії. Ймовірно, що при соціально-психологічному тренінгу слід мати на увазі два аспекти:

1) формування позитивних настановлень на оволодіння й використання соціально-психологічних знань в практичній діяльності;

2) вироблення відповідних умінь і навичок доцільної ситуативно-рольової поведінки, які мають бути усвідомлені членами взаємодії, відповідати їх соціальним настановленням.

Ситуативно-рольова гра дорослих та дітей створює сприятливі умови для активізації творчих сил учасників тренінгу. У ній школярі не бояться помилитись при пошуку рішень, оскільки це не призведе до практичних негативних наслідків. Творчі можливості, наявні у ситуативно-рольовій грі, важливі в психологічному плані ще й тому, що самостійна участь в пошуку і прийнятті відповідних рішень роблять їх вагомішими для учасників тренінгу, ніж рішення та оцінки, що нав'язуються їм ззовні. Тут, очевидно, має місце та обставина, що людина більше довіряє своєму власному досвіду, насамперед, досвіду осмисленому, а тому і зрозумілому.

Одна з переваг ситуативно-рольової гри як активного методу соціально-психологічної підготовки полягає в тому, що у ній можна умовно виокремити необхідні для тренінгу соціальні ролі і завдяки ігровій формі викликати у них емоційні переживання. Це, в свою чергу, сприятиме формуванню і закріпленню відповідних настановлень, умінь та навичок поведінки, необхідних для успішного виконання соціальної ролі.

Індивідуальні особливості особистості ще більш яскраво виявляються в міжособистісних ролях, які, на відміну від соціальних ролей, визначаються місцем індивіда в системі міжособистісних взаємин, зокрема в сім'ї. Ситуативно-рольова гра створює можливість для учасників тренінгу продемонструвати і побачити в концентрованій формі за незначний проміжок часу різноманітні виконання однієї і тієї ролі досліджуваними, порівняти і зіставити їх з власною поведінкою у даній ролі не лише в грі, а й в реальному житті.

Ще один активний метод, який можна застосовувати в роботі з батьками і учнями, це – дискусія. В результаті інтелектуального і емоційного обміну думками між партнерами стає можливим досягнення згоди (чи незгоди)

одного учасника діалогу з висловлюваннями інших партнерів. Слід мати на увазі: чим більше розбіжностей у думках, тим більше часу і зусиль необхідно для їх узгодження і інтеграції і тим більша вірогідність, що дискусія буде продуктивною. Такі зміни можливі тільки в атмосфері довіри, відкритості і щирості.

Підготовка дискусії вимагає планування наступних її етапів:

- визначення мети дискусії;
- вибір теми, підготовка основних питань, які можуть бути розглянуті;
- відбір учасників дискусії;
- вибір часу і місця обговорення.

Основні психолого-педагогічні завдання при проведенні дискусії:

- 1) забезпечення взаєморозуміння між учасниками;
- 2) підтримка активності учасників;
- 3) підтримка атмосфери поваги до чужої думки;
- 4) керування ходом дискусії з метою досягнення наміченої мети.

Практика свідчить, готовність спілкуватися властива людям відвертим, які відчують велику потребу взаємодіяти з іншими. Вони схильні бути гнучкими і більш адаптованими; вони об'єктивно оцінюють реалії міжособистісних ситуацій, в які потрапляють, що є першим кроком на шляху до здійснення заміни реальної духовної поведінки на більш ефективну.

Сім'я відіграє вирішальну роль у формуванні цінностей її членів, не виключаючи впливу самого індивіда на власний розвиток і поведінку. У сімейній взаємодії на формування духовності справляють постійний вплив різні фактори соціального середовища. Вся система цінностей, настановлень, потреб та мотивів сім'ї орієнтована на реальні можливості її життєдіяльності, і багато в чому визначається умовами життя. Провідне місце серед таких умов займають сімейні взаєностосунки, що детерміновані характером батьківських позицій, почуттів, ставлень, сімейних настановлень та очікувань. Формування особистості здійснюється за допомогою навчання і виховання, єдиного процесу, який впливає на розвиток інтелектуального рівня суспільства, ступінь його духовної зрілості та культури.

Висновки. Формування духовних почуттів вимагає від особистості значних зусиль, і найважливішим критерієм їхнього розвитку має стати міра погодженості між способом життя сім'ї та нормативно-ціннісною моделлю суспільства. Взаємодія з батьками набуває вирішального значення у розвитку духовної спрямованості в підлітковому і юнацькому віці, бо саме цей період відзначається великою кількістю позитивних проявів: більш різноманітними та змістовними стають взаємини з ровесниками і дорослими, істотно змінюється ставлення до себе, до інших, до суспільства загалом.

Як засвідчили результати нашого дослідження, діапазон системи духовних цінностей школярів може бути значно ширшим, ніж обсяг загальноприйнятих цінностей конкретної сім'ї. Великого значення для учнів та їх батьків набувають цінності, пов'язані з соціальним статусом сім'ї: освітою, професією, загальним культурним рівнем членів родини, а також з економічним становищем і, нарешті, цінності, які пов'язані з відпочинком

та дозвіллям сім'ї. Духовні цінності сім'ї залежать від характеру включення її членів у життєдіяльність суспільства, від повноти спілкування, яке складає зміст діяльності школярів та їх батьків, від тієї системи суспільних і міжособистісних взаємин, у яких існує людина.

Впровадження у виховну практику розроблених нами формувальних заходів сприяє тому, що духовна спрямованість сімейних цінностей поступово набуває внутрішньої спонукальної сили, забезпечуючи об'єднання етичних знань з уміннями контролювати й регулювати належним чином свою діяльність та поведінку, що, безумовно, є переконливим свідченням вельми важливих позитивних зрушень у реальній життєдіяльності сім'ї.

Література до VI розділу

1. Алексеева М.И. Семья как фактор социализации / Психология на перетині тисячоліть: Зб. наук. праць учасників п'ятих Костюківських читань. У 3-х томах. – Т. I. К.: Гнозис, 1998. – С.5–11.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Л.: ЛГУ, 1968. – 338 с.
3. Андреева Т.В. Семейная психология. – СПб: Речь, 2005. – 244 с.
4. Бодалев А.А. Психология о личности. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 188 с.
5. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
6. Боришевський М.Й. Трансформація системи цінностей у контексті проблеми ефективності педагогічної взаємодії / Система цінностей як регулятор педагогічної взаємодії. – К.-Дрогобич, 1994. – С. 9-10.
7. Боришевський М.Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина // Педагогіка і психологія, 1997. – № 1. – С. 144–150.
8. Боришевський М.Й. Громадянська спрямованість у контексті стратегії та цілей життєдіяльності особистості // Психолого-педагогічні умови виховання громадянської спрямованості в юнацькому віці: Наук.-метод. посібн. / За заг. ред. М.Й. Боришевського. – К.: Міленіум, 2004. – С. 5–16.
9. Боришевський М.Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: Монографія. – К.: Академвидав, 2010. – 416 с.
10. Гребенников И.В. Сущность педагогического руководства семейным воспитанием // Педагогические проблемы руководства семейным воспитанием. – М., 1980. – С. 11-12.
11. Дробницкий О.Г. Понятие о морали. – М.: Наука, 1974. – 387 с.
12. Дружинин В.Н. Психология семьи. – М.: КСП, 1996. – 368 с.
13. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. – М.: Политиздат, 1968. – 223 с.
14. Кон И.С. Психология старшеклассника / Хрестоматия по возрастной психологии. – М., 2003. – С. 355 – 364.
15. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості // Під ред. Л.М. Проколенко. – К.: Рад. шк., 1989. – 608 с.
16. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
17. Малкина-Пых И.Г. Семейная терапия. – М., 2006. – 992 с.
18. Пірен М.І. Утвердження духовних цінностей громадянського суспільства і релігійна соціалізація особистості // Соціальна психологія. – 2005. – № 6 (14). – С. 31–42.

19. Потребово-мотиваційна складова громадянської свідомості та самосвідомості особистості // Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості. У 2-х т. За заг. Ред. М.Й. Боришевського. – К., 2001. – 243 с.
20. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб: Питер Ком., 1998. – 688 с.
21. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности под ред. В.А.Ядова. – Л., 1979. – 264 с.
22. Столин В.В. Самосознание личности. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 284 с.
23. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. – К., 1978. – 263 с.
24. Титаренко В.Я. Семья и формирование личности. – М.: Мысль, 1987. – 352 с.
25. Фельдштейн Д.И. Психология современного подростка. – М., 1987. – 240 с.
26. Фельдштейн Д.И. Особенности стадий развития личности на примере подросткового возраста / Хрестоматия по возрастной психологии. – М., 2003. – С. 343 – 355.
27. Харламенкова Н.Е. Самоутверждение подростка. – М., 2007. – 384 с.
28. Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии / Под ред. И.И. Ильясова, В.Я. Ляудис. – М., 1981. – 304 с.
29. Шнейдер Я.Б. Семейная психология. – М., 2005. – 768 с.
30. Шорохова Е.В. Проблемы «Я» и самосознание // Проблемы сознания. Материалы симпозиума. – М., 1966. – С. 217-228.
31. Яцюк М.В. Роль сімейних взаємовідносин у розвитку автономності юнака // Наукові записки. Генеза буття особистості: Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – Логос, 2006. – С. 340-348.

ВІКОВІ ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЯК ЧИННИКИ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

7.1. Теоретико-методологічні основи дослідження вікових та індивідуально-психологічних особливостей як чинника духовного розвитку особистості

Методологічною основою вивчення індивідуально-психологічних та вікових особливостей як чинника духовного розвитку особистості є, насамперед, екзистенційно-феноменологічний підхід, який базується на ідеї цілісного розуміння людини у всій системі її ставлень до світу і самої себе, розуміння особистості як вищого інтегратора психічної реальності. Ці ідеї найбільш повно представлені в гуманістичній парадигмі, котра вивчає людину як унікальну істоту, цілісну духовну реальність і самоцінність, здатну до вільного розвитку, самовдосконалення.

Таке розуміння духовності було започатковане Е.Фроммом та К.Юнгом. У подальшому сучасне розуміння особистості, її духовності мало розвиток у працях Р.Асаджіолі, А.Маслоу, К.Роджерса, В.Франка та ін. Згідно з баченням згаданих дослідників, людина є духовним створінням, яка має свободу, прагне до розвитку, самоздійснення, самореалізації та самоактуалізації. У розуміння духовності входить пізнання, моральність і досягнення майстерності у якійсь справі, самовдосконалення і самоактуалізація [1].

До характеристик духовної реальності особистості, яка самоактуалізується, А.Маслоу відносить прийняття себе, інших, природи та світу; ефективне сприйняття реальності і ставлення до неї; мотивацію зростання; потребу в усамітненні, самостійності; автономію, розвиток внутрішніх ресурсів, самодостатність; збереження відчуття щастя і новизни; досвід вищих станів; щире бажання допомогти людям; глибокі та вибіркові міжособистісні стосунки; наявність сильних та визначених моральних стандартів; філософське, невороже почуття гумору; творчість тощо. До більш конкретних шляхів досягнення самоактуалізації А.Маслоу відносить такі прояви духовності особистості, як переживання того, що відбувається навколо, прийняття відповідальності за свої вчинки. Духовність дає змогу творити власну реальність – світ сенсів і значень, сповнений переживань і осмислення. При цьому духовність означає насамперед спрямованість смислів та цінностей [2].

Часто дослідники визначають духовність як «основний напрям», «сутність чогось», «початок, визначальну поведінку», що фокусує в собі загальнолюдські та індивідуальні цінності, багатство і досконалість внутрішнього світу особистості [3]. Духовність пов'язана з відкриттям самоцінного, очевидного і необхідного сенсу власного існування. Духовність є способом існування людини, яка досягла особистісної зрілості.

Основоположники гуманістичного підходу зазначали, що криза сучасного суспільства пов'язана з кризою звичних цінностей. Зокрема, К.Роджерс

підкреслював, що навколишнє середовище може сприяти або перешкоджати рухові особистості в напрямі самоактуалізації. Він вважав, що необхідно створювати умови, які сприятимуть збереженню духовності, духовному зростанню людини і самоактуалізації особистості [4]. А.Маслоу пропонував розглядати самоактуалізацію як нову універсальну життєву духовну цінність.

Гуманістична парадигма, хоча й не відкидає детермінацію поведінки інстинктами, вродженими схильностями, соціальним середовищем, але стверджує, що за будь-яких умов основою поведінки, діяльності, розвитку особистості є духовність.

Ідеї класиків гуманістичного підходу були розвинуті українськими психологами М.Й.Боришевським, Г.О.Баллом, М.В.Савчиним, Т.М.Титаренко та іншими. Зокрема, психологічним аспектам духовності присвячені дослідження М.Боришевського, О.Зеліченка, О.Колісника, Н.Коваль, В.Москальця, Е.Помиткіна, Т.Титаренко, Ж.Юзвак та ін. Проблему ціннісних орієнтацій, які є основою духовної сфери особистості, досліджували зарубіжні та вітчизняні вчені Г.Олпорт, Т.Парсонс, Г.Спенсер, О.Богомолова, О.Борковська, В.Ольшанський, І.Попова, З.Файнбург, В.Шердаков, В.Ядов та ін. Однак питання вікових та індивідуально-психологічних особливостей як детермінант духовного розвитку особистості залишається малодослідженим.

Духовність ми розуміємо, слідом за М.Й.Боришевським, як багатомірну систему, складовими якої є утворення у структурі свідомості та самосвідомості особистості, в яких віддзеркалюються її найактуальніші моральнорелевантні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності, до інших людей, до себе самої, що стали суб'єктивно значущими регуляторами активності [5]. Суттєвою ознакою духовності є її універсальний характер, котрий виявляється у будь-яких проявах активності людини: все, що робить людина, як поводить, чим, якими цінностями, потребами мотивується її активність, можна оцінити з позицій духовності.

Описуючи особистість з високим рівнем розвитку духовності, М.Й.Боришевський виокремив поведінкові ознаки, що можуть розглядатися як певні індикатори духовного розвитку особистості. Серед них: переважання життєствердних настроїв завдяки багатогранності та перспективності системи моральнорелевантних ціннісних орієнтацій, виражені почуття самоповаги та поваги до іншої людини, виражена тенденція до звільнення від егоцентризму на користь алоцентризму, толерантність та інші [6].

Отже, духовність особистості може виявлятися як на інтрапсихічному рівні (самосвідомість, цінності, риси характеру), так і на інтерпсихічному, поведінковому рівні (ставлення, особливості взаємодії з навколишніми, поведінкові паттерни).

7.2. Індивідуально-психологічні особливості як основа духовного розвитку особистості

Проблема духовності – це не лише ставлення до світу, природи, інших людей, а ще й процес удосконалення, сходження особистості до своїх ідеалів, цінностей і реалізація їх на своєму життєвому шляху. Отже, духовність людини – вершина її розвитку. Вона відображає ті якості особистості, які характеризують її не тільки як суб'єкта, який мислить, усвідомлює себе і свої вчинки, але й як такого, який має певні індивідуальні особливості, відзначається специфічним баченням навколишнього буття, свого місця і ролі, способу життя в ньому. Включаючи в себе такі складові як свідомість, світогляд, духовність особистості при цьому поєднує як загальнолюдські характеристики та якості, так і специфічні, котрі визначаються індивідуальними соціально-психологічними особливостями, соціальним походженням, національною належністю, віросповіданням.

М.Й. Боришевський вважає, що духовність, процес її становлення та розвитку зумовлюється, з одного боку, соціальними впливами на особистість та їх активною трансформацією людиною, а з іншого боку, певними природженими, успадкованими особливостями кожного конкретного індивіда, зокрема його психо-фізіологічними властивостями, що позначаються на особливостях його реагування на різні явища, що тією чи іншою мірою пов'язані з духовністю [5].

Розглядаючи роль індивідуально-психологічних чинників у розвитку духовності особистості, ми базуємося на розумінні особистості як відкритої зовнішньому досвіду динамічної системи, що саморегулюється, яка включає до своєї структури підструктури мотиваційної спрямованості, емоційної сфери, стилю мислення, спосіб спілкування з навколишніми (Л.М.Собчик) [7].

Хоча багато авторів не включали до структури особистості біологічні передумови, роль біологічного фактору в розвитку особистості підтверджують численні роботи відомих психофізіологів (Б.М.Теплова, В.Д.Небиліцина, В.С.Мерліна, В.М.Русалова та ін.). Зокрема, у працях згаданих вчених була розвинута ідея про значущість вроджених властивостей центральної нервової системи для формування інтелектуальних і творчих здібностей. Д.Б.Ананьєв [8] розглядав особистість як поняття цілісне, котре включає в себе єдність біологічних і соціальних чинників, відзначаючи, що взаємодія біологічного і соціального у формуванні особистості виявляється не лише в перші дні і роки існування людини, а й триває все життя.

Л.С.Виготський і С.Л.Рубінштейн також вважали, що індивідуально окреслені якості опосередковано заломлюють (в кожній людини по-різному) інформацію про навколишнє середовище [9, 10]. Вплив середовища на психіку людини розглядався ними не як пасивний процес, а як суб'єктивно-вибірковий, значною мірою неусвідомлюваний вибір.

На основі багаторічних психодіагностичних досліджень Л.М.Собчик стверджує, що з широкого спектру вражень про навколишній світ кожна

людина притаманним саме їй способом вибирає і засвоює певну інформацію, акцентуючи свою увагу на одних явищах та нехтуючи іншими. Саме ця індивідуальна вибірковість і власний стиль засвоєння інформації створюють базу для формування різних, по-своєму неповторних особистостей при однакових умовах середовища. На думку авторки, в основі такого індивідуального стилю сприйняття, переробки і відтворення інформації про світ, що трансформується в думки, переживання і вчинки людини, лежить провідна тенденція, яка включає умови формування певної особистісної властивості, і саму властивість, і predisпозицію до того стану, котрий може розвинути під впливом середовища як продовження даної властивості. Як підкреслює Л.М.Собчик, провідна тенденція або дві-три провідні тенденції пронизують всі рівні особистості: і найнижчі, біологічні, і характерологічну структуру, і найвищі, «вершинні» рівні, якими виступають соціальна спрямованість та ієрархія цінностей [7].

На переконання Л.М.Собчик, провідна тенденція є базовою по відношенню до інших психологічних властивостей. Вона пронизує всі рівні та етапи формування особистості – від індивідуально-типологічної predisпозиції і рис характеру до сформованої особистості. Вона визначає й тісно пов'язаний з конституцією людини темперамент, й індивідуальний стиль мотиваційної, пізнавальної, емоційної та комунікативної сфери, й основні аспекти соціальної спрямованості, пов'язані зі схильністю індивіда до одних сфер спілкування і цінностей та інтуїтивним відкиданням інших.

Таким чином, вищі рівні особистості, до яких належать соціальна спрямованість, ієрархія цінностей, громадянська самосвідомість індивіда, формуються не лише виключно під впливом соціуму, але залежать від індивідуального тропізму, вибірковості, неусвідомлюваного потягу, що значно обмежує кількість ступенів вибору конкретної людини при освоєнні нею багатоманітності навколишнього світу [7, с.23].

Викладаючи основні положення своєї концепції, авторка ставить запитання, яким саме чином ця схема пояснює все особистісне багатство людини, в тому числі її духовну сферу. Відповідаючи на нього, Л.М.Собчик стверджує, що готовність до духовного розвитку закладена в кожній людині, але для її реалізації необхідними є відповідні впливи навколишнього середовища і певне виховання почуттів, яке не може бути замінене освітою [7, с.402].

Однак, вважає Л.М.Собчик, за інших рівних умов певні типи особистості є більш чутливими для розвитку духовних якостей, духовних цінностей. Так, інтровертний, тривожний та чутливий типи спонтанно виявляють потяг до духовного розвитку, оскільки в них із всього спектру потреб провідною виступає афіліативна потреба, яка виявляється здатністю до співпереживання, схильністю до самоаналізу, тенденцією до гальмування егоїстичних бажань і прагненням наблизити актуальний «образ Я» до ідеального. При цьому мотиви діяльності індивідів, яких можна віднести до вказаних типів, відзначаються гуманістичною спрямованістю і певним вивіщенням інтересів над повсякденними проблемами. Цей тип

особистості володіє тими базовими властивостями, які посилюють вірогідність імперативного потягу до духовно насиченого життя. Авторка навіть вважає можливим назвати такий варіант розвитку особистості «*первинною духовністю*» [7, с.402].

На противагу цьому типові гіпертимні особистості (спонтанні, екзальтовані та змагально-активні екстраверти) більшою мірою орієнтовані на самореалізацію свого «Я» «тут і зараз», вони активно заявляють про себе, при цьому власне «Я» затуляє сам світ, який прагматично використовується ними для досягнення своїх цілей. Вони менш схильні до самоаналізу і пошуків сенсу життя, для них характерним є дійовий стиль життя, а не роздуми про минуле чи мрії про майбутнє.

Водночас шлях до духовного розвитку не є закритим і для цього типу особистості. Адже, як зазначає Л.М.Собчик, потяг до духовного збагачення, може виникнути як вторинне явище («*вторинна духовність*») в людей, які багато страждали, розчарувалися. При всіх варіантах такої душевної трансформації спостерігаються посилення контролю над егоїстичними устремліннями, більш виразна зверненість до свого внутрішнього «Я», гуманістична спрямованість інтересів.

Отже, ціннісні орієнтації, певні характерологічні властивості, особливості самосвідомості виступають певною «надбудовою» щодо біологічно зумовлених властивостей – типу нервової системи, когнітивного та емоційного стилю – всього того, що входить до ємного поняття «провідна тенденція». Ця ціннісна, світоглядна «надбудова», хоча й має певну зумовленість, може досить сильно варіювати в індивідів навіть одного типу. Саме тому ми вважаємо вельми важливим вивчення особливостей ціннісно-мотиваційної сфери, ідентичності особистості, які відображають власну активність суб'єкта в духовному пошуку, самовизначенні.

Духовність є одним із найважливіших проявів процесу суб'єктивації буття, тобто істотним у ній є момент оцінювання, самооцінювання, творчості і слідування цінностям. Духовність у цьому розумінні не протистоїть течії життя, а надає їй нових можливостей реалізації індивідуальності у пошуках гармонійної взаємодії з мінливим навколишнім світом, оскільки будь-яка взаємодія зі світом на духовному рівні пов'язана з проявом творчих здібностей і самоактуалізацією особистості [11].

Таким чином, можна стверджувати, що певні індивідуально-психологічні особливості (тип нервової системи, особливості сприйняття, пізнавальних процесів та емоційної сфери тощо) є важливою передумовою становлення основ духовності особистості. Особливо виразно вплив біологічно зумовлених чинників помітний в ранні періоди онтогенезу, а починаючи з підліткового віку, коли індивід стає активним суб'єктом самотворення, ці особливості постають і як певний результат духовного розвитку, і як чинник подальшого, вже більш усвідомленого розвитку. Водночас, індивідуально-психологічні передумови, які можуть бути найбільш повно представлені дефініцією «провідна тенденція» (за Л.М.Собчик), залишаються суттєвим чинником розвитку особистості впродовж всього життя людини.

Певні типи особистості можна вважати більш сензитивними для розвитку духовності порівняно з іншими внаслідок іманентно притаманних їм особливостей сприйняття, емоційної та мотиваційної сфер. Водночас процес набуття «вторинної духовності», тобто усвідомленого життєвого вибору духовних цінностей робить відкритим шлях до духовного зростання й для особистості іншого типу.

Найважливішими набутими в процесі соціалізації особистості індивідуально-психологічними особливостями в контексті розвитку духовності є ціннісні орієнтації та мотиваційна сфера особистості, її самосвідомість, окремі, сформовані на цій основі характерологічні властивості, наприклад, відповідальність, щирість тощо. Всі ці ознаки виявляються у певній позиції, діяльності, поведінці особистості.

7.3. Духовність особистості в контексті онтогенезу

Розгляд проблеми становлення і розвитку духовності особистості неможливий без аналізу онтогенезу, без урахування контексту вікової періодизації, провідних потреб кожного віку, психологічних новоутворень, насамперед становлення та розвитку самосвідомості. Важливим є розгляд вікових криз особистості, які пов'язані з новим рівнем самоусвідомлення, переорієнтацією життєвих цінностей, віднаходженням суб'єктом життєвих смислів.

А.Ф.Лосев бачить духовність як «сукупність зосередження всіх функцій свідомості, що виникають як відображення дійсності» [12]. Характерною ознакою успішного духовного розвитку може бути трансформація свідомості. В координатах часу прийнято розділяти періоди дитинства, юності, зрілості та ін. Але розвиток свідомості не завжди безпосередньо пов'язаний із часовими орієнтирами і може розглядатися як незалежний процес внутрішнього духовного прогресу. На думку Е.Канта, «багато людей залишаються неповнолітніми впродовж всього життя» [цит за: 13].

Розвиток свідомості пов'язують з трансформацією домінантних потреб і цінностей людини від нижчих до вищих. На думку багатьох дослідників (Л. Кольберг, Ж. Піаже, Г. Сковорода), людська свідомість розвивається від першого рівня – егоцентричного до найвищого рівня духовних цінностей (рис. 7.1).

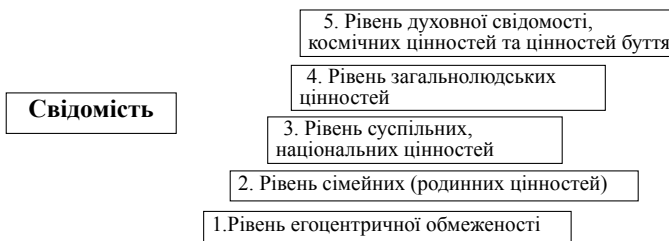

Рис. 7.1. Рівні розвитку свідомості особистості

Якісна відмінність між рівнями свідомості полягає у спрямованості прагнень і потреб людини, а також у рівні відповідальності. На першому рівні потреби спрямовані на себе, а на п'ятому – людина отримує радість і задоволення від самовіддачі [14].

Цікава концепція періодизації духовного розвитку, в основі якої лежить 12-річний цикл, розроблена Е.Помиткіним [15]. Автор детально і повно характеризує вікові періоди з точки зору передумов розвитку духовності у дитинстві, а надалі – з точки зору становлення ціннісних орієнтацій, самосвідомості особистості. Щоправда, дещо штучно виглядає прив'язка до 12-річного циклу, а також дискусійними, на наш погляд, є питання щодо функціонального зв'язку представлених вікових періодів життя людини.

Значна увага дослідників проблеми духовності приділяється **духовним кризам особистості**, під якими розуміють вихід людини за межі попереднього духовного стану до іншого по відношенню до звичайного повсякденного у своїй особистості [10]. Дослідники (А.Маслоу, С.Гроф та ін.) відзначали зв'язок самореалізації, самоактуалізації з подоланням духовних криз.

У процесі життєдіяльності перед людиною постає завдання розв'язання базових смислотворних проблем (проблеми вічності, часу, життя, смерті, самовизначення, свободи, відповідальності і вибору, кохання і самотності, сенсу існування), які саме й загострюються у момент кризи. За В.Франклом, розв'язання цих проблем приводить людину до самоактуалізації.

У період кризи людина починає корегувати і віднаходити нові життєві цілі, переосмислює свої стосунки з навколишніми. Саме в ці періоди відбувається радикальна зміна моральних і духовних цінностей людини, які є основою духовності особистості. Зокрема, змінюватися можуть уявлення про добро і справедливість, людську гідність і щастя, про особисту і соціальну свободу, формуються нові моральні і духовні пріоритети.

Розвиток духовної сфери особистості, як і особистісний розвиток загалом, відбувається нерівномірно і нелінійно. Визріваючи протягом латентних періодів, найбільш істотні, стрибкоподібні зрушення відбуваються під час кризових періодів у житті людини, що можуть бути зумовлені як нормативними кризами розвитку (О.Л.Солдатова), так і життєвими подіями (Т.М.Титаренко).

Очевидно, не всі з вікових нормативних та життєвих криз, зумовлених певними подіями, можна вважати духовними за своїм змістом, проте, безперечно, всі вони, незалежно від своєї детермінованості та наслідків – новоутворень психіки різного рівня – мають значення для становлення та розвитку духовної сфери особистості.

Р.Асаджолі вважає, що для кожної людини характерний постійний духовний розвиток, реалізація прихованого потенціалу. Духовний розвиток підіймає свідомість на новий рівень, сприяє процесу самоактуалізації. Духовний розвиток, за Р.Асаджолі, представляє собою суттєву трансформацію свідомості, «Я-концепції», яка проходить декілька критичних етапів:

– криза, що передує духовному пробудженню, характеризується тим, що людина довідується про різні, приховані елементи своєї особистості і починає сприймати їх на рівні свідомості;

– криза, викликана духовним пробудженням, при якій відбувається самозвільнення від впливу віднайдених елементів;

– реакція, що слідує за духовним пробудженням, яка сприяє відкриттю людині свого об'єднувального психологічного центру;

– перетворення особистості, що характеризується самореалізацією та інтеграцією різних «Я» навколо нового центру [16, с. 56].

У процесі розвитку особистість не є пасивною структурою, вона сама детермінує напрям, міру змін та рівень всіх феноменів психічного розвитку, включаючи духовний зміст. Людина своєю діяльністю змінює світ, змінюється сама разом з ним (В.П.Зінченко).

Кризи пов'язані із розвитком ідентичності індивіда на будь-якому етапі життєвого шляху. Кризу ідентичності об'єктивно можна визначити як невідповідність структури ідентичності, яка склалася на даний момент, контексту її існування, що змінився. Суб'єктивно криза може переживатися людиною як стан пошуку нових можливостей і розв'язання проблем (конструктивна криза) або як стан невіри в себе та у своє майбутнє, депресії (деструктивна криза) [17].

Однією з найвизначальніших і потужних криз розвитку особистості є криза юнацького (в Еріксонівському розумінні) віку, яка за своєю сутністю є кризою ідентичності. Фактично весь підлітковий та юнацький вік вибудовується навколо цієї кризи, сутністю якої є здійснення серії соціальних та індивідуально-особистісних виборів, ідентифікацій та самовизначень. Якщо юна особа не спроможна розв'язати ці завдання, у неї формується неадекватна ідентичність, розвиток якої може відбуватися за такими основними лініями: 1) уникнення психологічної інтимності, тісних міжособистісних стосунків; 2) розмивання почуття часу, нездатність будувати життєві плани, страх дорослішання та боязнь змін у житті; 3) розмивання продуктивних, творчих здібностей, невміння мобілізувати свої внутрішні ресурси та зосередитися на будь-якій головній діяльності; 4) формування «негативної ідентичності», відмова від самовизначення та вибір негативних взірців наслідування. Деструктивні прояви та наслідки кризи можуть виявлятися зокрема у рольовому змішанні, нездатності обрати кар'єру або продовжити освіту. Це може поєднуватися з переживанням почуття своєї безкорисності, душевного розладу, безцільності, відчуженості. Саме тому підлітки іноді кидаються в бік «негативної» ідентифікації – протилежній тій, яку пропонують їм батьки та ровесники.

Розвиваючи концепцію Е.Еріксона, канадський психолог Дж.Марсія виокремила чотири етапи розвитку ідентичності, що вимірюються ступенем професійного, релігійного та політичного самовизначення молоді людини [18].

1. Невизначена, розмита ідентичність, яка характеризується тим, що індивід ще не сформував більш-менш чітких переконань, не обрав свого життєвого шляху.

2. Дострокова, передчасна, передвизначена ідентичність спостерігається у тому випадку, коли особа включилася до відповідної системи стосунків, але зробила це не самостійно, а спираючись на чужі погляди, наслідуючи чужий приклад або під впливом авторитету.

3. Етап мораторію характеризується тим, що суб'єкт знаходиться у процесі кризи самовизначення, обираючи із можливих варіантів свій варіант розвитку.

4. Етап досягнутої, зрілої ідентичності свідчить про те, що криза завершилася, і людина перейшла від пошуку себе до практичної самореалізації.

Аналіз змісту цих етапів видається нам вельми важливим у контексті розвитку духовності особистості, оскільки, на нашу думку, процес розвитку ідентичності особистості і процес духовного розвитку тісно взаємопереплетені, взаємодетерміновані. Особливо чітко цей зв'язок простежується в періоди криз ідентичності особистості, коли індивід зіштовхується з необхідністю визначати й перевизначати себе по-новому, шукати підґрунтя і сенс своєї життєдіяльності.

О.Л.Солдатова, яка дещо по-іншому бачить зміст статусів *дифузії ідентичності* та *мораторію*², аналізує динаміку перебігу кризи, до того ж не тільки кризи юнацького віку, а й нормативних криз дорослості. За її даними, на першому етапі кризи виникає передчасна еґо-ідентичність, яка пов'язана з відкриттям нової ідеальної форми, що відповідає завданням наступного вікового етапу. Найчастіше ця форма ідентичності пов'язана з ідеалізацією «Я-майбутнього», еґоцентризмом та певною ейфорією щодо власних змін. В наступній фазі кризи внаслідок зустрічі «Я-ідеального» та реальності відбувається «розмивання ідентичності». Цьому етапу відповідає «дифузна ідентичність», проявами якої є сумніви, невіра у власні ресурси, і разом з тим пошук, «примірювання» різних взірців ідентичності. На етапі виходу з кризи особистість має досягнути, або автономну еґо-ідентичність. Далі починається стабільний етап розвитку – фаза кількісних змін, коли особистість стверджується у вибраній ідентичності, і якийсь час мотивація до змін відсутня – це фаза «мораторію» [19, 20].

За даними І.С.Кона, становлення ідентичності відбувається впродовж підліткового та юнацького віку. Більшість підлітків, починаючи з невизначеної або дострокової ідентифікації у 12-річному віці, поступово проходять через стадію мораторію (у класичному розумінні) до зрілої ідентичності. Особливо помітні зрушення у цьому напрямку спостерігаються між 18 та 21 роками [21].

Аналіз експериментальних досліджень, присвячених проблемам підлітковості, так чи інакше виводить нас на кризу ідентичності. Зокрема, у

² Дослідниця вважає, що поняття «мораторій» більш коректно застосовувати для характеристики статусу, коли відсутній не лише активний пошук, а й мотивація до пошуку. Такий стан відповідає періоду стабільності, коли у власній ідентичності немає сумніву. А фазі конфлікту, яка характеризується сумнівами, активним пошуком, більше відповідає назва «дифузна ідентичність», оскільки вона, на думку дослідниці, точніше відображає процеси, що відбуваються в період гострої кризи.

дослідженні І.А.Кудрявцева та Г.Б.Морозова, які вивчали смислоутворюючі фактори девіантної та делінквентної поведінки підлітків, були виявлені три відмінних одне від одного семантичних простори, у яких представлені різні структури сприйняття досліджуваними реальності. У контрольній групі підлітків, що не мали поведінкових відхилень, спостерігається просоціальна спрямованість цінностей, тоді як у групі підлітків, що стояли на обліку служби у справах неповнолітніх, виявлений ціннісний конфлікт «чесність» – «щастя», а також незрілість моральних еталонів й недостатня структурованість особистості [цит. за 22].

Аналізуючи детермінанти девіантної поведінки підлітків, Птічкіна О.Л. наводить дані досліджень Н.В.Карпан&Lin, Cheng-hsien: у тих підлітків, які не ідентифікувалися зі своєю девіантною поведінкою, негативні переживання приводили до зниження девіантних проявів. Ті підлітки, котрі ідентифікувалися зі своєю девіантною поведінкою, не демонстрували зниження девіантних проявів. На думку авторів, це відбувалося внаслідок врівноважувального ефекту: позитивний вплив негативних переживань знецінювався тим, що негативні переживання входять як основа в ідентифікацію підлітка з його девіантністю. Іншими словами, якщо підлітки ідентифікуються зі своєю девіантністю, то зниження девіантних проявів у них не відбувається [23].

Вітчизняні психологи – прибічники теорії діяльності – віковою кризою вважають період, що характеризується кардинальними психологічними змінами, сутність яких полягає у зміні зв'язку дитини з навколишньою дійсністю та її ставлення до цієї дійсності, зумовлений зміною провідної діяльності. Згідно з цим підходом, природа вікової кризи полягає у тому, що вичерпується розвивальний потенціал попереднього вікового періоду, виникає нова часова перспектива, відкидаються усталені форми взаємин з навколишніми. Розвиток самосвідомості приводить до виникнення нових мотивів, які породжують зміну провідної діяльності.

Дещо інакше вікова криза розглядається у межах психології особистості. Зокрема Л.І.Божович вважає, що вікова криза – це період, коли відбувається «значна перебудова психологічних структур, що склалися раніше, і виникнення нових, які з цього моменту починають шлях свого розвитку» [24; 228].

Динаміка подальшого розвитку зумовлюється тим, що потреби й мотиви, які породжуються новими психологічними структурами, на шляху своєї реалізації зустрічають перепони – як зовнішні, так і внутрішні. До зовнішніх належать стиль сімейного виховання, способи взаємодії дорослих з дитиною, спосіб життя сім'ї. До внутрішніх перешкод Л.І. Божович відносить психологічні структури, що склалися на попередньому етапі розвитку. Ними можуть виступати зокрема система самооцінок, смислів та цінностей, звичні для даного віку форми поведінки. Водночас ці психічні структури не лише виступають перепорою для розвитку нового, а й одночасно слугують матеріалом, основою для формування новоутворень [24].

Частина дослідників (С.Холл, Е.Еріксон, Л.С.Виготський) вважають кризу підлітковості нормативною, такою, котрої не можна уникнути. Інші

вчені (М.Мід, Р.Байярд, Дж.Байярд) переконані, що кризи можна уникнути за умови, коли дорослим вдасться побудувати з підлітком взаємини, що сприяють розв'язанню його вікових проблем.

Аналізуючи уявлення про перебіг підліткової кризи, Т.А.Гаврилова пропонує визначення вікової кризи як особливого типу перехідного розвитку, за якого суперечності, котрі виникають у ході вікового розвитку, не знаходять адекватного розв'язання, що може призвести до дезадаптивних тенденцій. Дослідницею були виокремлені три типи переходу від дитинства до дорослості:

- кризовий – тип дорослішання, при якому в підлітка порушуються взаємини з соціумом, виникають прояви конфліктності, агресивності, порушуються вироблені на попередніх етапах розвитку форми поведінки, звички, навички;

- згладжений – безконфліктний, непомітний процес дорослішання, при якому або взагалі не виникає суперечностей або вони виражені вельми слабо;

- конструктивний – характеризується не лише наявністю досить виразних суперечностей, але й підготовлених всім ходом попереднього розвитку можливостей їх розв'язання, що приводить до найбільш повної реалізації потенцій перехідного віку [25].

Криза не обов'язково означає суто негативні моменти розвитку. Ми розуміємо це поняття значно ширше, погоджуючись із М.В.Поповою, яка зазначає, що «криза ідентичності» означає не загрозу катастрофи, а момент зміни, критичний період підвищеної вразливості і зрослих потенцій особистісного розвитку в юності. Вона є переломним моментом у надбанні «новоутворень віку», при цьому не обов'язково супроводжується дезадаптацією та емоційними конфліктами» [26, с. 11].

У контексті духовного розвитку особистості криза ідентичності юнацького віку є важливим етапом, оскільки вона закладає самі основи особистості, її духовної сфери – самосвідомість, ціннісні орієнтири, які визначає певний напрямок подальшого розвитку. Криза ідентичності часто вимагає перебудови ціннісно-сислової сфери особистості, перегляду життєвих цілей та стратегій їх досягнення. Продуктивним результатом такої кризи слід вважати вихід на якісно вищий рівень особистісного розвитку і самоактуалізації, що пов'язано з гармонізацією диспозиційної структури «Я-концепції». Всі ці процеси є необхідними складовими духовного розвитку особистості.

Система ідентичності не зупиняється в своєму розвитку в підлітковому та юнацькому віці, протягом життя вона може зазнавати суттєвих трансформацій. Успішне розв'язання проблем ідентифікації на одній стадії не означає, що ці проблеми не виникнуть знов на наступних стадіях, адже Его-ідентичність, за Е.Еріксоном, – це «боротьба на все життя» [27]. Таким чином, розвиток ідентичності ніби «вбудований» у процес духовного розвитку особистості, виступає важливою його складовою.

Становлення духовних потреб особистості в онтогенезі. Підкреслюючи важливість духовності у становленні, функціонуванні і розвитку людини, російські дослідники Б.С.Братусь, В.П.Зінченко, Б.В.Ничипоров,

Ф.Е.Василюк, В.І.Слободчиков та інші розробляють основи духовної психології як особливої форми знання про становлення суб'єктності людини.

Узагальнюючи міркування філософів, психологів та педагогів, можна виокремити такі духовні потреби, що проявляються у життєдіяльності дітей шкільного віку:

- а) пізнавальна потреба, прагнення істини;
- б) естетична, потреба в переживанні прекрасного, в розвитку естетичного смаку, у спілкуванні з мистецтвом;
- в) етична потреба, прагнення до вироблення моральних якостей та вмінь;
- г) потреба у спілкуванні, праці, спорті як засіб самовдосконалення і саморозвитку [28].

На думку низки дослідників, найбільше уваги варто приділяти формуванню моральної потреби, оскільки саме моральність є серцевиною, стрижнем духовності особистості. Дослідники стверджують, що справді духовна особистість – це передусім морально суверенна особистість, чії ціннісні орієнтації спираються на шкалу моральних цінностей, які мають загальнолюдську, гуманістичну перспективу.

Однак моральну потребу не можна чітко відмежувати від інших духовних потреб. Загалом духовні потреби формуються внаслідок комплексу взаємодій в певних умовах. У процесі навчальної діяльності виховується потреба в праці. Любов до Батьківщини неможлива без розуміння і відчуття її краси. Немає прагнення до самовдосконалення, до боротьби з недоліками в собі без переживання почуття відрази по відношенню до вчинків, які протилежні моральним принципам.

Досліджуючи різні аспекти духовності особистості, науковці наголошують на тому, що необхідним є аналіз становлення духовних потреб у віковому аспекті. Зокрема Е.Помиткін визначає такі потреби дітей шкільного віку: у смисловій сфері – духовний розвиток; у ціннісній сфері – моральний розвиток; в інтелектуальній сфері – розвиток інтуїції, мислення; в емоційно-вольовій – розвиток емоційної культури, вольових якостей; у фізичній сфері – фізичний розвиток [15]. Зрозуміло, що ці потреби формуються в онтогенезі нерівномірно. Кожна зі сфер життєдіяльності має природні закономірності свого розвитку.

Раннє дитинство та дошкільний вік створюють передумови для всього подальшого розвитку особистості, в тому числі й розвитку її духовності. Взаємодія з батьками, прабатьками, братами й сестрами в родині, активне пізнання навколишнього світу через фізичну взаємодію з предметами, спостереження, через гру сприяють розвитку емоційної сфери, пізнавальних потреб, накопиченню дитиною досвіду соціальної взаємодії. Дитина отримує знання про певні соціальні, моральні норми, взірці поведінки, які спочатку наслідує несвідомо, щоб згодом, у підлітковому віці піддати їх критиці і доповнити власними надбаннями. Як зазначає Е.Помиткін, життєві цінності й смисли дитина намагається відшукати всюди – у розповідях дорослих, казках і піснях, у повсякденних стосунках [15, с.13].

Характеризуючи становлення духовної сфери дитини, Е. Помиткін зазначає, що саме батьки стають для малюка першим ідеалом для наслідування, а сімейні цінності – першим ціннісним орієнтиром. Образи батьків, моделі поведінки, способи взаємодії в сім'ї засвоюються дитиною на несвідомому, емоційно-чуттєвому рівні, адже дитина в ранньому дитячому віці не здатна критично оцінювати батьків. На формування її світогляду впливає як змістовий бік сімейного виховання та взаємодії з батьками, що знаходить вираз здебільшого у вербальній комунікації, казках та піснях, настановленнях з боку батьків, так і процесуальний – а саме емоційне забарвлення спілкування з дитиною й у сім'ї загалом.

Молодший шкільний вік, у період якого змінюється весь спосіб існування дитини, її провідна діяльність, є важливою віхою в процесі розвитку духовності особистості. Психологічні особливості дітей цього віку проявляються у конкретно-образному мисленні, емоційній вразливості, здатності до співпереживання. Зміна змісту і процесу діяльності, розширення кола спілкування дитини позначається на тому, що в неї формуються вольові риси. У навчальній, ігровій, трудовій діяльності, спілкуванні розвиваються такі якості як довільність, ощадливість, відповідальність. З'являються елементи прояву свідомої трудової діяльності, формується здатність до аналізу, усвідомлення власних вчинків. Значно розширюється коло спілкування, розвивається почуття товариськості, дружби. Крім того, саме у цьому віці закладається доброта, чуйність, ввічливість, доброзичливість, бажання чимось поділитися.

У молодшому шкільному віці розширюються етичні знання дітей і стають більш диференційованими їхні моральні оцінки: якщо раніше діти оперували в основному найпростішими оцінками, в основі яких лежать поняття «добра» і «зла», то протягом цього періоду оцінки ускладнюються, з'являються певні нюанси. З'являється категорія справедливості, яка є втіленням моральних та інтелектуальних уявлень дитини. Крім того, дітям у цьому віці вже знайомі такі категорії як совість, честь, порядність, і вони здебільшого намагаються бути втіленням цих найкращих рис.

Підлітковий вік у плані розвитку духовності характеризується насамперед розвитком духовних потреб особистості, її ціннісної сфери. Причому основною ознакою розвитку підлітка є системність розвитку, концептуалізація уявлень про світ і про себе самого, виникнення самосвідомості як послідовної, досить узгодженої системи уявлень і ставлень до самого себе. Актуалізується сфера стосунків з однолітками, відповідно, ціннісними пріоритетами підлітка стають дружба, спілкування, взаємодія, а дещо пізніше – на межі старшого підліткового та раннього юнацького віку – кохання, вірність.

Юнацький вік передбачає вже досить сформовану систему ідентичності особистості, зокрема й професійної ідентичності. Так, професійний вибір та перші кроки на шляху становлення професіонала становлять важливу основу для подальшого розвитку духовності особистості. Період навчання у ВНЗ і згодом перші самостійні кроки у професійному житті сприяють

розвитку відповідальності, більшої особистісної зрілості. Часто в цей період відбувається певна переоцінка ціннісних орієнтирів, «переформатування» життєвого плану особистості, пов'язане із усвідомленням початкового професійного досвіду. Це виражається, зокрема, в тому, що досить значна частина молодих фахівців усвідомлюють, що отримали освіту не за покликанням, не у відповідності до своїх здібностей і нахилів, і спрямовують свої зусилля у напрямку перекваліфікації. Значна поширеність цього явища стає зрозумілою, якщо звернутися до наших досліджень рівня професійної ідентичності старшокласників, результати яких будуть представлені нижче. Зазначимо лише, що значна частина майбутніх випускників (55%) знаходяться у стані дифузії ідентичності, коли питання професійного вибору взагалі не актуалізоване, або в стані передчасної ідентичності – тобто ВНЗ і майбутня спеціальність обрані під впливом батьків або інших референтних осіб.

У більш пізньому віці – до 30 років, відбувається активна переоцінка цінностей та побудова життєвих перспектив, усвідомлюється необхідність подальшого соціального та особистісного зростання [15, с.16]. Це період високої активності людини в реалізації її життєвих планів – досягнень у професійній сфері, побудові особистого життя.

У віці так званої «кризи середнього віку», коли людина замислюється над сенсом свого життя, стає більш виразною тенденція до перегляду власного життєвого шляху, переоцінки цінностей. За умов конструктивного виходу з кризи особистість виходить на новий рівень духовного розвитку і надалі активно займається суспільно-корисною діяльністю, поєднує досягнення у своїй професійній сфері із доброчинністю.

На пізніх етапах онтогенезу, як вважає В.І.Слободчиков, особистісно-психологічні чинники суб'єктності можуть актуалізуватися і розв'язувати проблеми життєдіяльності і збереження духовності особистості людей похилого віку, оскільки самореалізація людини і передбачає самопізнання і рефлексію. Прагнення до духовного реалізується у пошуку власних потенційних можливостей розвитку себе, своєї особистості, самоактуалізації через рефлексію. Розвиток здатності до рефлексії підіймає людину на наступний щабель духовного буття – щабель індивідуальності, одним із проявів якої є самоактуалізація особистості [цит. за 11].

Дослідники відзначають, що в сучасних умовах духовна проблема людей похилого віку полягає в тому, що представники цієї соціальної групи не бажають або не можуть інтеріоризувати нові цінності та ідеали. Відзначається, що духовна криза похилих людей пов'язана з трансформацією поведінки, зовнішнього плану діяльності при одночасному збереженні внутрішнього духовного світу (О.В.Краснова, Т.Д.Марциновська та ін.). Окрім того, зазначається, що реалізація потреби у самоактуалізації у людей похилого віку відходить на другий план, оскільки на перший план виходить задоволення потреб нижчих порядків.

7.4. Результати емпіричного дослідження вікових та індивідуально-психологічних особливостей підлітків та юнаків як чинників їх духовного розвитку

З метою з'ясування вікових та індивідуально-психологічних особливостей підлітків та старшокласників було проведене емпіричне дослідження в середніх школах Києва, а також проаналізовано дані одного з нещодавніх опитувань студентської молоді.

Оскільки важливою складовою духовності, одиницею її виміру є ціннісні орієнтації (М.Й.Боришевський), їх вивчення дає змогу зрозуміти, які суспільні цінності виконують роль значущих орієнтирів у житті людини. Дослідники виокремлюють різні групи цінностей людського життя:

- вітальні («міцне здоров'я», «матеріальний добробут», «міцна сім'я»);
- соціальні («сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві», «створення в суспільстві рівних можливостей для всіх») тощо;
- самореалізаційні («цікава робота», «суспільне визнання», «підвищення освітнього рівня», «незалежність у справах», «залучення до культурних цінностей»);
- політико-громадянські («державна незалежність країни», «національно-культурне відродження», «свобода слова», «демократичний розвиток країни»).

На думку дослідників, у ціннісній ментальності сучасних молодих людей домінує блок *вітальних* цінностей, які так чи інакше пов'язані на-самперед з індивідуальним і груповим виживанням людей у скрутні часи суспільних перетворень. Опора громадян на традиціоналістські цінності є цілком природною, особливо у часи суспільних трансформацій, оскільки в цьому явищі втілюється здоровий консерватизм людей, який допомагає розв'язувати проблеми їхнього існування [28]. Ці положення підтверджуються статистичним даними щодо життєвих орієнтирів та цінностей сучасного студентства (див. табл. 7.1).

Таблиця 7.1

Розподіл відповідей респондентів на запитання «У кожній людині є свої життєві орієнтири, цінності. Наскільки цінними особисто для Вас є...?»³

		Серед тих, хто надав відповідь, N=3151				
		Дуже цінно	Цінно	Не дуже цінно	Зовсім не цінно	Важко відповісти
1.	Цікава, творча робота	39,7	47,1	9,2	1,7	2,3
2.	Матеріальний добробут	51,8	42,6	4,0	0,7	0,9
3.	Хороші відносини з людьми, що оточують Вас	56,6	39,3	3,1	0,4	0,6
4.	Можливість приносити користь суспільству	23,3	48,7	20,8	3,9	3,4

³ Дослідження «Становище студентської молоді України» проводилося Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді у лютому–грудні 2008 року в усіх областях України, АР Крим та Києві. Загалом було опитано 5103 респонденти II, III, IV, V, VI курсів ВНЗ III-IV рівнів акредитації.

Закінчення табл. 7.1						
5.	Участь у громадському житті, у вирішенні суспільних проблем	12,2	34,7	36,5	10,2	6,4
6.	Освіченість, знання	49,8	42,8	5,3	0,9	1,2
7.	Особистий спокій, відсутність хвилювань, неприємностей	44,4	41,5	10,3	2,1	1,7
8.	Сімейне благополуччя	78,0	18,6	2,1	0,8	0,5
9.	Здоров'я	79,4	17,5	2,0	0,8	0,3
10.	Повноцінний відпочинок, цікаві розваги	35,5	49,8	12,1	1,3	1,4
11.	Високе службове і громадське становище	28,2	46,2	19,3	3,5	2,8
12.	Залучення до літератури і мистецтва	11,5	31,5	35,9	15,6	5,4
13.	Екологічна безпека	31,0	46,5	15,4	3,9	3,2
14.	Порозуміння з батьками, старшим поколінням	46,3	45,1	6,2	1,3	1,2
15.	Особиста свобода, незалежність у судженнях і діях	52,0	40,6	5,1	1,0	1,4
16.	Можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів	51,9	40,3	5,4	1,0	1,4
17.	Економічна незалежність	57,3	35,7	4,9	0,8	1,3
18.	Побутовий комфорт	43,5	46,9	7,0	1,5	1,1

Сумуючи кількість респондентів, для яких кожна із запропонованих позицій є цінною і дуже цінною, отримуємо такий рейтинг цінностей сучасної студентської молоді:

1. Здоров'я (96,9%).
2. Сімейне благополуччя (96,6%).
3. Хороші стосунки з навколишніми (95,9%).
4. Матеріальний добробут (94,4%).
5. Економічна незалежність (93%).
6. Освіченість, знання (92,6%).
7. Особиста свобода, незалежність у судженнях і діях (92,6).
8. Можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів (92,2%).
9. Порозуміння з батьками, старшим поколінням (91,4%).
10. Побутовий комфорт (90,4%).
11. Цікава, творча робота (86,8%).
12. Особистий спокій, відсутність хвилювань, прикрощів (85,9%).
13. Повноцінний відпочинок, цікаві розваги (85,3%).
14. Екологічна безпека (77,5%).
15. Високе службове і громадське становище (74,4%).
16. Можливість приносити користь суспільству (72%).
17. Участь у громадському житті, у розв'язанні суспільних проблем (46,9%).
18. Залучення до літератури і мистецтва (43%).

Аналізуючи наведені дані, можна стверджувати, що більшість молодих людей справді віддає перевагу цінностям індивідуалістичного плану – вітальним та самореалізаційним. Натомість громадянські та соціальні цінності

мають меншу значущість для сучасних студентів Ці дані загалом співвідносяться із результатами опитування молоді, наведеними в попередніх дослідженнях [28, 29]. Напевне, не можна давати якусь однозначну оцінку цьому факту, оскільки він відображає, на наш погляд, і суспільну тенденцію, про яку ми згадували вище, і вікову тенденцію – юнацький егоцентризм, зосередженість на власних переживаннях, інтересах, потребах.

Проводячи дослідження в межах з'ясування індивідуально-психологічних особливостей підлітків та юнаків у контексті розвитку їхньої духовності, ми здійснили опитування 57 учнів 8-9 класів та 80 учнів 10-11 класів. Відповідно до теми були поставлені завдання вивчення біологічно зумовлених і набутих індивідуально-психологічних характеристик та їх зв'язку з розвитком духовності особистості. Зокрема вивчалися акцентуації за методикою СМІЛ, а також особливості ідентичності (методика Дж.Марсія), особливості смисло-життєвих орієнтацій (методика Д.Леонтьєва), самоактуалізаційні тенденції (тест Е.Шостром), духовний потенціал особистості (методика Е.Помиткіна).

Для визначення певного рівня духовного розвитку респондентів була використана методика Е.Помиткіна «Духовний потенціал особистості». За методикою діагностики духовного потенціалу особистості були отримані наступні результати: 21% опитаних відзначаються низьким рівнем духовного потенціалу, 58% респондентів характеризуються середнім рівнем, а 21% мають високий рівень духовного потенціалу (рис. 7.2).

Серед складових духовного потенціалу, які виокремлює Е.Помиткін, найбільшу представленість в респондентів мають такі компоненти як відповідальність та самореалізація, найменші показники – самовдосконалення. Спостерігаються і деякі відмінності щодо структури духовного потенціалу у юнаків і дівчат (див. рис. 2), що, на нашу думку, частково може бути пояснене біологічно зумовленими особливостями функціонування чоловіків і жінок (Л.М.Собчик), частково – наслідком гендерного підходу до виховання. Так, досить значні розбіжності спостерігаються щодо гуманістичних, естетичних цінностей та пізнання і самопізнання (див. рис. 7.3).

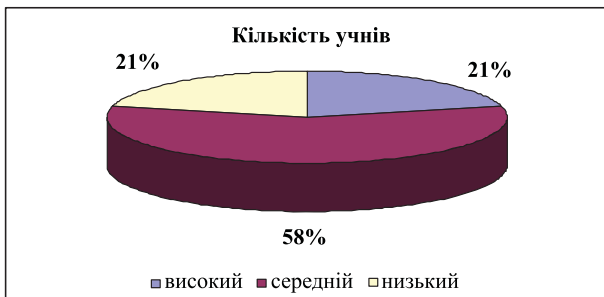

Рис. 7.2. Рівні духовного потенціалу опитаних підлітків за методикою Е.Помиткіна (n=57, %).

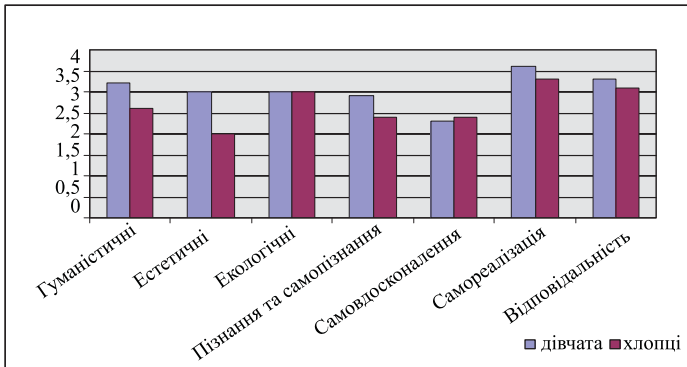

Рис. 7.3. Вираженість складових духового потенціалу в дівчат і хлопцях (n=57, «сирі» бали).

Психодіагностичне дослідження, спрямоване на виявлення акцентуацій (або провідних тенденцій) респондентів та пошук зв'язку певних типів особистості з рівнями розвитку духовного потенціалу, не виявили значущих кореляцій. Отже, в нашому дослідженні не знайшла емпіричного підтвердження ідея Л.М.Собчик про те, що певні типи особистості (насамперед, гіпотимні) відзначаються іманентно притаманним вищим рівнем духовності. Можливе пояснення цього ми бачимо в тому, що підлітковий та ранній юнацький вік – це саме період кристалізації стійких індивідуально-психологічних особливостей, зокрема акцентуацій характеру, які ще знаходяться в процесі становлення, не склалися остаточно.

Водночас цей період є визначальним і в плані становлення особистісних утворень вищого рівня – ідентичності, образу «Я», ціннісних орієнтацій. Чи пов'язаний духовний потенціал особистості з такими особистісними ознаками і феноменами як ідентичність, смисло-життєві орієнтації, самоактуалізаційні тенденції?

Тестування щодо рівня сформованості ідентичності показало, що статус ідентичності старшокласників істотно відрізняється в різних сферах діяльності (див. табл. 7.2).

Таблиця 7.2

Представленість статусів ідентичності старшокласників у різних сферах самовизначення (n=80, %)

	Сфери ідентичності						
	професія	релігія	політика	любов	дружба	сім'я	стать
досягнута	30	10	2,5	15	40	15	2,5
мораторій	15	10	5	52,5	45	10	10
передчасна	37,5	35	2,5	2,5	-	45	60
дифузна	17,5	45	90	30	15	30	27,5

Таблиця 7.3

Представленість статусів ідентичності старших підлітків у різних сферах самовизначення (n=57, %)

	Сфери ідентичності						
	професія	релігія	політика	любов	дружба	сім'я	стать
досягнута	12,3	1,8	-	-	7	-	3,5
мораторій	21	10,5	14	31,6	70	19,3	1,8
передчасна	26	36,8	3,5	15,8	1,8	31,6	49,1
дифузна	35	45,6	77,2	52,6	17,5	49,1	45,6

Коротко проаналізуємо наведені у таблицях дані. Так, у сфері професійного вибору в обох вибірках опитуваних наявні різні статуси ідентичності. Серед старшокласників (10-11 класи) 30% респондентів мають досягнуту ідентичність (здійснили усвідомлений вибір після пошуку альтернатив), 15% перебувають у стані пошуку або їхній вибір не остаточний, 37,5% здійснили вибір на «безальтернативній» основі – під впливом батьків, значущих дорослих, 17,5% респондентів мають дифузний статус професійної ідентичності. Для більшості старших підлітків (8-9 класи) професійне самовизначення ще не стало актуальним завданням, отже, вони мають нижчі статуси ідентичності у цій сфері.

У сфері релігійних переконань опитаних переважає дифузний статус (ці проблеми не актуальні) або передчасна ідентичність (некритично запозичені погляди, цінності). Окремі респонденти зазначили, що визначилися, але час від часу відчують сумніви, що штовхають їх на нові пошуки (мораторій). Про досягнуту ідентичність у сфері філософських, релігійних переконань можна говорити лише щодо 10% старшокласників і 1,8% старших підлітків.

Ідентичність у сфері політики: 90% респондентів раннього юнацького і майже 80% респондентів старшого підліткового віку зазначили, що не мають певних визначених поглядів, або цікавляться політикою час від часу, або ж взагалі ці проблеми їх не турбують. Отже, більшість респондентів відзначаються дифузією ідентичності у сфері політики. З таблиць видно, що підлітки цікавляться політикою дещо більше, ніж юнаки.

Натомість респонденти почуваються компетентнішими у таких сферах як *любов та дружба*, де переважна їх більшість знаходяться у пошуку щодо власної визначеності або вже досягли цієї визначеності. Виняток складає ідентичність у сфері любовних стосунків старших підлітків: приблизно для половини з них ця проблема ще не актуалізована.

У сфері *сімейної ідентичності* переважна більшість підлітків (49%) знаходиться на рівні дифузії ідентичності, а більша частина юнаків відзначається передчасною ідентичністю, тобто некритично запозичують моделі батьківської сім'ї, перебувають у «злитті» з нею. Майже третина старшокласників відзначаються дифузною ідентичністю у цій сфері, що також свідчить про певний їхній інфантизм, проблеми сепарації від батьківської сім'ї.

Щодо *статевої ідентичності* можна зазначити, що переважна більшість опитаних або взагалі не переймаються цими проблемами, або приймають свою статево належність із відповідними статево-рольовими обов'язками як даність, не намагаючись проаналізувати та асимілювати певні стереотипи щодо образу чоловіка і жінки, які існують у суспільстві. Та незначна кількість опитуваних, які знаходяться на вищих рівнях ідентичності, загалом виявляють більшу толерантність до будь-яких відхилень від жорстких гендерних стереотипів.

Таким чином, бачимо, що найактуальнішими для юнаків та дівчат є сфери кохання, дружби та професійного вибору. Відповідно у цих сферах респонденти мають загалом вищі рівні ідентичності порівняно з іншими. Щодо зв'язку ідентичності з духовним розвитком особистості, зафіксовано наступну тенденцію: у групах респондентів з середнім та особливо високим рівнями розвитку духовного потенціалу переважають вищі рівні ідентичності. Так, показники досліджуваних різних груп щодо ідентичності у сферах дружби і любові відрізняються значуще (на рівні $p \leq 0,05$), а відмінності щодо показників ідентичності в інших сферах не досягають рівня значущості.

Вивчення смисло-життєвих орієнтацій зумовлено насамперед нашим концептуальним баченням феномену духовності. Високий рівень духовності пов'язується нами з усвідомленням особистістю своїх планів і перспектив, наявністю досить зрілих, апробованих на власному досвіді ціннісних орієнтацій, що є основою для здійснення життєвого вибору.

Як показало дослідження, більшість отриманих показників старшокласників (цілі, процес життя, результативність життя, локус контролю – Я, локус контролю – життя, загальний показник СЖО) знаходиться на межі середнього і високого рівнів. Це означає, що старшокласники досить цілеспрямовані, орієнтовані переважно на процес (включеність у сьогодення). Підлітки порівняно менш цілеспрямовані, їх ціннісна система ще недостатньо вибудована, ієрархізована.

Виявлено, що більшість показників за методикою СЖО корелюють із рівнем духовного потенціалу особистості, зокрема загальний показник смисложиттєвих орієнтацій та шкали «процес життя», «результативність життя» (на рівні $p \leq 0,05$). Це означає, що підлітки та юнаки, які мають вищий духовний потенціал, відзначаються більш послідовними, усвідомленими, ієрархізованими ціннісними орієнтаціями, вважають своє життя більш насиченим, результативним.

Самоактуалізаційний тест дає змогу дослідити самоактуалізацію як багатомірну величину, зокрема такі її виміри як ціннісні орієнтації, самоприйняття, спонтанність та ін. Багато із цих вимірів розглядаються психологами як феномени, тісно пов'язані з розвитком духовності. Зокрема, про високий рівень самоактуалізації свідчить таке психологічне сприйняття часу, коли суб'єкт переживає теперішній момент часу в усій його повноті, а не просто як наслідок минулого або «підготовку» до майбутнього, до того ж, здатний бачити своє життя цілісним, відчувати нерозривність минулого,

теперішнього і майбутнього. Подібна тенденція спостерігається і щодо шкали підтримки, яка визначає міру незалежності цінностей та поведінки суб'єкта від зовнішніх впливів («внутрішня-зовнішня підтримка»); шкали контактності характеризує здатність людини до швидкого встановлення глибоких, тісних емоційно-насичених контактів з людьми, до суб'єкт-суб'єктного спілкування; шкали ціннісних орієнтацій, що вимірює, якою мірою людина розділяє цінності, притаманні особистості, що самоактуалізується, та ін.

Хоча ми не ставили собі за мету вивчення тендерних відмінностей самоактуалізації особистості, слід зазначити, що досить виразно простежується тенденція значних розбіжностей показників самоактуалізації у дівчат і хлопців. Так, за більшістю шкал тесту нижчі показники отримали хлопці, а вищі – дівчата. Виключення складають шкали пізнавальних потреб та самоповаги, за якими показники в хлопців дещо вищі.

Показники, отримані за допомогою різних методик, були піддані кореляційному аналізу. В результаті виявлені наступні зв'язки: кореляційні зв'язки на рівні $p \leq 0,01$ виявлено всіма показниками СЖО досліджуваних, різними показниками духовного потенціалу особистості. Зв'язок на рівні $p \leq 0,05$ був виявлений між показниками пізнавальної потреби та шкалами СЖО-цілі, СЖО-процес та СЖО-результат; показниками самопевненості та СЖО-результат і локусу контролю життя; орієнтацією у часі та показниками СЖО і локусу контролю. Велика кількість кореляційних зв'язків свідчить про те, що духовний потенціал особистості тісно пов'язаний із ціннісними орієнтаціями особистості, відповідальністю, особливостями самосвідомості.

Надалі всіх досліджуваних було розподілено на три групи залежно від їх рівня духовного потенціалу: респонденти з високим, середнім та низьким рівнем духовного потенціалу, після чого показники, отримані за різними методиками, порівнювалися між групами досліджуваних. В результаті порівняння виявлено, що респонденти з високим рівнем духовного потенціалу значуще відрізняються від інших груп за багатьма показниками, зокрема за загальним показником смисложиттєвих орієнтацій за тестом СЖО (на рівні $p \leq 0,05$ за Kruskal-Wallis Test та t-тестом Стьюдента).

Результати тестування за методикою САМОАЛ представлені в табл. 7.4.

Таблиця 7.4

Середні значення показників самоактуалізаційних тенденцій респондентів залежно від рівнів духовного потенціалу (за результатами тесту САМОАЛ (адаптація Н.Ф.Каліної, А.В.Лазукіна), у балах

№	Шкали	Рівні духовного потенціалу респондентів		
		високий	середній	низький
1.	Орієнтація в часі	7,3	7,5	7,5
2.	Ціннісні орієнтації	14,3*	11,3*	11,3*
3.	Погляд на природу людини	7,1*	5,2*	5,9
4.	Потреба в пізнанні	6,1	5,6	5,7

<i>Закінчення табл. 7.4</i>				
5.	Креативність	7,1	6,9	6,7
6.	Спонтанність	7,1*	6,2*	6,3*
7.	Самоприйняття	8,3	8,3	8,2
8.	Контактність	8,6*	8,1	7,6*
9.	Гнучкість поведінки	10,9*	9,5*	9,5*
10.	Прийняття агресії	8,3	8	8
11.	Самоповага	11,3*	8,8*	9,2*
12.	Сензитивність	7	6,3	6,2
13.	Підтримка	45,9	42,3	42,2
14.	Сінергія	4,4*	3,3*	3,8
15.	Самоактуалізація	153*	137*	138*

* – розбіжності є статистично значущими на рівні $p \leq 0,05$ за *Kruskal-Wallis Test* та *t-тестом Сьюдента*.

Як видно з таблиці, середні бали в усіх групах є близькими за шкалами «Орієнтація в часі», «Самоприйняття», «Підтримка» та «Креативність».

Оскільки бали за шкалою «Орієнтація в часі» є достатньо високими, можна говорити про здатність опитаних цінувати теперішній момент, не занурюючись в минуле і не відкладаючи життя на потім, як про загальну характеристику представників всієї вибірки опитаних. Досліджувані, які взяли участь у нашому дослідженні, добре розуміють екзистенційну цінність життя «тут і зараз», здатні насолоджуватися актуальним моментом, переживати його в усій повноті, не порівнюючи його з минулими радощами й не знецінюючи передбаченням майбутніх успіхів.

Доволі високі показники досліджуваних за шкалою «Погляд на природу людини». Позитивна оцінка природи людини може інтерпретуватися як стійке підґрунтя для щирих і гармонійних міжособистісних стосунків, природна симпатія та довіра до людей, чесність, неупередженість, доброзичливість. Погляд на природу людини є вагомим показником рівня самоактуалізації і відіграє значну роль у процесі міжособистісних контактів загалом, у консультативному процесі зокрема, оскільки саме у спілкуванні особистість формує свою внутрішню позицію, позитивне ставлення до інших людей, до самої себе.

Значною мірою виражена *потреба у пізнанні* характерна для особистості, що самоактуалізується, є завжди відкритою для нових вражень. Високі показники за цією шкалою свідчать про здатність до буттєвого пізнання – безкорисливу потребу у нових враженнях, інтерес до різних об'єктів та явищ життя, безпосередньо не пов'язаний із задоволенням певних потреб. На думка А.Маслоу, такий тип пізнання є найбільш точним та ефективним, оскільки його процес не викривлений бажаннями та потягами, людина при цьому не схильна судити, оцінювати та порівнювати, вона лише бачить те, що є і цінує це.

Показники респондентів різних груп за шкалою «*Самоприйняття*», що складає природну основу психічного здоров'я та цілісності особистості, також є доволі високими.

Високі значення за шкалою «*Контактність*» засвідчують високий рівень контактності особистості, її здатність до встановлення міцних та доброзичливих взаємин з оточуючими. Слід зауважити, що в опитувальнику САМОАЛ контактність розуміється не як рівень розвитку комунікативних здібностей особистості або навичок ефективного спілкування, шкала «контактність» відзеркалює загальну схильність до взаємно корисних та приємних контактів з іншими людьми.

Результати дослідження засвідчили, що за більшістю шкал респонденти, які відзначаються середнім і особливо високим рівнем духовного потенціалу, мають вищі показники. Як видно з таблиці 2.1, значущі розбіжності (на рівні $p \leq 0,05$) між виокремленими за показником рівня духовного потенціалу групами виявлені за наступними шкалами тесту: «*Ціннісні орієнтації*» та «*Саморозуміння*», «*Контактність*», «*Спонтанність*», «*Гнучкість поведінки*», «*Самоповага*», загальним показником самоактуалізації.

Розбіжності між групами з високим та низьким рівнем духовного потенціалу за показниками шкали «*Ціннісні орієнтації*» свідчать про те, що досліджувані, які характеризуються високим потенціалом, значно більшою мірою поділяють цінності особистості, що самореалізується, такі, як істина, добро, краса, цілісність, життєвість, унікальність, справедливість, самодостатність. Надання переваги цим цінностям вказує на прагнення до гармонійного буття та гармонійних відносин з іншими людьми. Останнє тісно пов'язане зі шкалою «*Погляд на природу людини*», яка відображає високу оцінку та віру в людей.

За шкалою «*Самоповага*» між групами з високим і низьким рівнем духовного потенціалу також зафіксовано значущі розбіжності у показниках, що свідчить про значно вищу чутливість, сенситивність опитаних, які відзначаються високим рівнем, до власних бажань та потреб, їхню більшу свободу від психологічного захисту, який відділяє особистість від власної сутності. Згадані піддослідні не схильні підмінити свої смаки та оцінки зовнішніми соціальними стандартами. Більш низькі бали за цією шкалою, які продемонстрували респонденти з низьким рівнем, говорять про їхню меншу впевненість у собі, більшу орієнтацію на думки оточуючих, переважання в них «орієнтованості ззовні», ніж «зсередини» (Д.Рісмен).

Вищі бали за шкалами «*Спонтанність*» та «*Гнучкість поведінки*», які відзначаються у групі з високим потенціалом духовного розвитку порівняно з респондентами, яким притаманний низький рівень, свідчать про здатність респондентів першої групи до адекватного самовираження в спілкуванні, до аутентичної взаємодії з оточуючими, орієнтації на особистісне спілкування, відмови від використання фальші та маніпуляцій. Спонтанність витікає з їх впевненості у собі та довіри до оточуючого світу. Це дозволяє стверджувати, що їхня поведінка відрізняється більшою впевненістю, природністю, незалежністю.

Інтегральний показник, який визначає загальний рівень самоактуалізації свідчить про суттєві розбіжності у його значенні між I та II і III групами. Показники самоактуалізації респондентів II і III груп є близькими і характеризують рівень самоактуалізації як досить високий. Ступінь самоактуалізації опитаних I групи має вище значення; це дозволяє стверджувати, що респонденти з високим рівнем духовного потенціалу особистості більшою мірою відповідають моделі особистості, що самоактуалізується.

Отже, загалом респондентів із вищими рівнями духовного потенціалу можна охарактеризувати, як більш незалежних у своїх вчинках, таких, що прагнуть керуватися в житті власними цілями, переконаннями і принципами. Вони відзначаються порівняно більшою здатністю до швидкого встановлення глибоких, тісних емоційно-насичених контактів з людьми, більш виразною і розвиненою системою цінностей, серед яких переважають гуманістичні цінності.

Таким чином, емпіричне дослідження виявило, що духовний потенціал особистості загалом корелює з розвитком ідентичності, ціннісних орієнтацій, вираженістю самоактуалізаційних тенденцій особистості.

7.5. Врахування результатів дослідження у виховній практиці

Отже, в контексті розвитку духовності врахування індивідуально-психологічних та вікових особливостей важливе на всіх етапах становлення і розвитку особистості дитини.

Розглядаючи основні соціально-психологічні чинники становлення духовності дітей та підлітків, Е.Помиткін виокремлює насамперед:

- природні схильності дитини,
- особливості сімейного виховання, спрямованість казок та ігор,
- вплив перших учителів,
- вплив авторитетних друзів, лідерів,
- статус духовності у суспільстві [15, с.54].

Як бачимо, цей перелік охоплює як макросоціальні чинники, так і індивідуально-психологічні фактори та вплив найближчого оточення.

У плані врахування індивідуально-психологічних особливостей дитини батькам, а згодом вихователям і вчителям необхідно брати до уваги особливості темпераменту дітей, пізнавальної та емоційної сфери, рівень їхньої активності, мотивацію.

Сімейне виховання є тим чинником, який закладає підґрунтя розвитку різних сфер особистості. Зокрема, в ранньому дитинстві важливе створення таких умов, які сприятимуть формуванню доброзичливих, довірливих сімейно-родинних стосунків, що виступають підґрунтям для особистісного розвитку дитини. Важливим є і зміст сімейного спілкування, який несе в собі безпосередню інформацію про сімейні цінності, норми, традиції (Що для нашої сім'ї найважливіше, найцінніше? Які наші пріоритети?), так і сам процес взаємодії.

Зокрема важливо, як часто і в який спосіб батьки спілкуються зі своїми дітьми, хто з них більше спілкується з дитиною. На жаль, дослідження останніх років свідчать, що батьки мало приділяють уваги спілкуванню з

дітьми. Крім того, однією з проблем залишається проблема «фемінізації» процесу виховання, що виражається у тому, що вихованням дитини переважно займаються жінки. Зокрема, опитування, проведене серед молодих сімей Одеської області, виявило, що основні обов'язки по догляду за дитиною розподілені досить нерівномірно між членами сім'ї (див. табл. 7.5).

Таблиця 7.5

Розподіл відповідей молодих жінок та чоловіків на запитання «Як розподіляються обов'язки у Вашій сім'ї щодо догляду за дітьми до 15 років», % (за даними Одеської обласної державної адміністрації)

	Робить жінка	Робить чоловік	Робить бабуся/дідусь
Відвідування лікаря	87%	9%	4%
Допомога у виконанні домашнього завдання	47%	22%	3%
Супровід дитини зі школи (дитячого садка)	43%	24%	7%
Контроль за дотриманням режиму дня дитини	73%	14%	4%
Відвідування позашкільних закладів	42%	14%	6%
Підготовка до сну	73%	18%	5%
Проведення дозвілля з дитиною	63%	15%	4%

Порівняння наведених показників із даними опитування 2001 р., результати якого були відображені у Державній доповіді «Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах», свідчить про те, що становище щодо перевантаженості жінок та фемінізації виховання дитини в сім'ї істотно не змінилося.

Таким чином, є всі підстави говорити про те, що основне навантаження з догляду за дитиною та її виховання покладається на матерів. Загалом таке обмежене спілкування дитини з батьком, недостатню участь батька у вихованому процесі можна вважати вкрай несприятливим чинником для майбутнього повноцінного розвитку особистості дитини, зокрема, розвитку її духовності. Внаслідок такого підходу виховання дитини стає одностороннім, дитині бракує чоловічих моделей поведінки, зразків для ідентифікації. На нашу думку, найбільш оптимальним є збалансоване спілкування з дитиною і батька, і матері.

Щодо стилю виховання, який є найбільш сприятливим для розвитку духовної сфери особистості, то це – демократичний стиль, який передбачає ставлення до дитини, як рівноправної особистості, повагу до її «Я», опору на життєвий досвід дитини. Такий стиль спілкування через переважання заохочень, позитивних оцінок сприяє формуванню позитивної самооцінки, мотивує дитину на розвиток її здібностей, нові досягнення.

При організації навчально-виховного процесу в освітніх закладах необхідно враховувати як вікові тенденції розвитку особистості дітей, так і їх індивідуально-психологічні особливості.

Враховуючи вікові тенденції, необхідно виокремлювати пріоритетні напрями виховної роботи для дітей різного віку. Так, у дошкільних закладах це заняття із збагачення емоційно-чуттєвої сфери дітей (малювання, ліплення, танці, співи, що розвивають емоційну сферу, уяву та фантазію

дитини, естетичні почуття, а також пізнавальні бесіди, які розширюють знання дошкільнят про навколишній світ; ознайомлення дітей зі світом казки, що в символічному вимірі ввібрала в себе весь досвід попередніх поколінь, національні традиції тощо).

Для молодших школярів дієвими з точки зору розвитку духовності виступають програми з естетичного, трудового виховання, залучення дітей до пізнавальної активності – відвідування різноманітних гуртків, секцій, проведення конкурсів. Досить дієвим засобом, за результатами формувальної програми Е.Помиткіна, є проведення спецкурсів для молодших школярів. Зокрема, його авторський спецкурс «Гармонія» побудований на обговоренні актуальних для дитини тем: школа, спілкування, друзі та інших. Заняття проводяться в активній, ігровій формі, в ході занять змінюються види діяльності дітей – читання та обговорення казок, оповідань, малювання, застосування ігор.

Для підлітків питання розвитку їхньої духовної сфери стоїть найбільш актуально, оскільки реалізація цього завдання має значний розвивальний та профілактичний ефект. Розвиток духовних потреб підлітків запобігає поширенню негативних явищ у підлітковому середовищі. Адже відомо, що саме підлітки в силу низки потреб – самоствердженні, підвищенні свого статусу, в індивідуалізації, з одного боку, та у прийнятті групою референтних ровесників, з іншого, – часто вдаються до ризикованих експериментів, починають курити, вживати алкоголь та наркотики, стають на шлях асоціальної поведінки. Саме розвиток їхньої духовної сфери є тією силою, яка здатна протистояти спокусам сучасного дорослого світу і сприяти подальшому розкриттю здібностей дітей та становленню гармонійної особистості, яка характеризується високим рівнем громадянської свідомості, суспільної відповідальності, гуманістичними цінностями.

Ефективними формати роботи з підлітками і старшокласниками можуть бути різноманітні тренінги, спрямовані на самопізнання, покращання навичок спілкування, програми розвитку лідерства та команди тощо; різноманітні ділові ігри, дискусії. Залучення старших підлітків та юнаків до шкільного самоврядування, скаутського руху, участі в молодіжних проєктах, волонтерському русі сприятиме становленню активної громадянської позиції, відповідальності, лідерських якостей. Діяльність дитячих та молодіжних організацій, побудована на принципах гуманізму, взаємодопомоги, командності, сприятиме розвитку ціннісної сфери дітей, запобігаючи залученню підлітків до асоціальних угруповань.

Отже, важливими джерелами розвитку духовності особистості дитини виступають виховання, просвітницькі, культурно-освітні заходи, художня література, засоби масової інформації, через які духовні надбання стають здобутками індивіда.

Однак духовності не можна навчити. Так, Г.Горак у своїх філософських дослідженнях підкреслює, що «духовність індивіда являє собою складний комплекс якостей людини, що формується власними зусиллями, і включає в себе не лише знання, але й почуття, осмислення дійсності, здатність до співпереживання» [30].

Підбиваючи **підсумки**, зазначимо, що передумови духовного розвитку особистості закладаються в ранньому дитинстві – через ставлення батьків, сімейне виховання. Згодом набувають все більшої ваги такі чинники розвитку духовності дитини як зміст виховання, особистість вихователя, соціальні контакти, засоби масової інформації, твори художньої літератури. Врахування вікових та індивідуально-психологічних особливостей дитини при взаємодії з нею, при плануванні певних розвивальних заходів значно підсилює ефективність виховного впливу.

Важливими віхами у розвитку духовності особистості є вікові та життєві кризи. Зокрема криза ідентичності юнацького віку є важливим чинником духовного становлення особистості в підлітковому і юнацькому віці. Очевидно, її слід вважати нормативною, хоча протікання її може значно відрізнятися залежно від багатьох чинників – індивідуально-психологічних особливостей суб'єкта, його життєвої історії, специфіки тих психологічних утворень, що вже склалися протягом онтогенезу, впливу соціального оточення. Продуктом цієї кризи є система ідентичності особистості, яка, з одного боку, визначає певну постійність, цілісність, автентичність особистості, а з іншого, є динамічною системою, яка зазнає певних змін протягом життя.

Основу духовного потенціалу особистості складають ціннісні орієнтації та пріоритети. Є підстави стверджувати, що частково схильність до вибору тих чи інших цінностей зумовлена індивідуально-психологічними особливостями індивіда, які визначаються його провідною тенденцією. Отже, індивіди певних типів є більш схильними до розвитку духовних цінностей порівняно з іншими. При цьому система ціннісних орієнтацій не є стабільною і незмінною; вона характеризується певною динамічністю, що виявляється у розвитку та зміні ставлення індивіда до свого оточення, продуктів життєдіяльності, мотивів і особливостей поведінки.

Отже, духовна сфера особистості, складовими якої виступають ціннісні орієнтації, самосвідомість, ідентичність особистості, зазнає певних трансформацій, зумовлених як макросоціальними, так і індивідуально-особистісними, зокрема віковими змінами. При цьому слід зважати на той факт, що духовний розвиток виступає однією з форм самоусвідомлення, самовираження внутрішніх інтелектуальних, моральних, естетичних, фізичних сил індивіда і залежать від характеру його уявлень про духовно-культурні цінності, їх значення для життя особистості й суспільства у цілому.

Література до VII розділу

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986. – С.11-384.
2. Духовное становление личности в современных условиях: Материалы международной научной конференции 18-20 сентября 2002. – Астрахань, 2002.
3. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / А.Маслоу. – СПб.: Евразия, 1997. – 430 с.
4. Rogers, C. R. Client centered therapy: Its current practice, implications and theory. Boston: Houghton Mifflin, 1951.

5. Боришевський М.Й. Духовність – міра зрілості особисті // Педагогічна газета. – 2006. – №1.
6. Боришевський М.Й. Духовність як детермінанта процесу соціалізації особистості: проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім.Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С.Д.Максименка. – Т., част. 3. – К., 2010. – 448 с. – С.52–59.
7. Собчик Л.Н. Введение в психологию индивидуальности. – М.: ИПП-ИСП, 2000. – 512 с.
8. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды. В 2-х т. – М., 1982.
9. Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. – М., 1960
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973.
11. Клейберг Ю.А., Кедрова Т.А. Духовная самоактуализация лиц пожилого возраста в современных условиях рыночных отношений // Психология и духовность человека в системе рыночных отношений: Материалы III съезда психологов Чувашии / Под общ. ред. В.П.Фоминых. – Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, 2006. – С.174–181.
12. Лосев А.Ф. Дух // Философская энциклопедия. В 5 т. – М.: Сов. энциклопедия, 1962.
13. Помиткін Е.О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти. – Київ, 1996.
14. Ипатова Л.Ф.Современные подходы обучения персонала в организации и духовный потенциал личности // Психология и духовность человека в системе рыночных отношений: материалы съезда психологов Чувашии / Под общ. ред. В.П.Фоминых. – Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, 2006. – С.174–181.
15. Помиткін Е. Психологічне забезпечення духовного розвитку дитини: Програми роботи з дітьми від 5 до 18 років. – К.: Шкільний світ, 2008. –127 с.
16. Ассаджолі Р. Самореалізація і психологічні потрясіння /Духовний кризис – М.: МГУ, 1995. – С.40–61.
17. Антонова Н.В. Личностная идентичность современного педагога и особенности его общения // Вопросы психологии. – 1997. – №6. –С.23–30.
18. Marsia J.E. Identity in Adolescence // Adelson J. (ed.) Jandbook of Adolescent Psychology. – N.Y.: John Willey, 1980. – P.213–231.
19. Содатова Е.Л. Нормативные кризисы развития личности взрослого человека: Автореф. диск. ... докт. психол. наук: 19.00.01. – Екатеринбург, 2007.
20. Содатова Е.Л. Эго-идентичность в нормативных кризисах развития // Вопросы психологии. – 2006. – №5. – С.73–84.
21. Кон И.С. Психология ранней юности: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.
22. Шевченко О.В. Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості: Дисс. ... канд. психол. наук. 19.00.07. – К., 2005. – 213 с. – С.70.
23. Птичкина Е.Л. Семья и подросток: внутрисемейные детерминанты девиантного поведения старших подростков: Учеб. пособие. – Петропавловск-Камчатский: Изд-во Камчатского ун-та, 2006. – 106 с.
24. Божович Л.И. Проблемы формирования личности. – Москва – Воронеж, 1995. – 349 с.
25. Гаврилова Т.А. Критический анализ зарубежных психологических концепций «кризисности-бескризисности» перехода от детства к взрослости: Дис... канд. психол. наук. – М., 1985.
26. Попова М.В. Становление персональной идентичности в юношеском возрасте: Автореф. дис... канд. психол. наук.
27. Эриксон Э. Идентичность: Юность и кризис: пер. с англ.. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.
28. Становище сімей в умовах малих міст України: Держ. доп. про становище сімей в Україні (за підсумками 2004 р.) / Т.Ф.Алексєнко, Т.В.Говорун, Н.Г.Гойда та ін. – К.: Гопак, 2005. – 226 с.
29. Сільська молодь України: стан, проблеми та шляхи їх вирішення: Щоріч. доп. Президентів України, Верховній Раді України про становище молоді в Україні (за підсумками 2004 р.) / Т.В.Безулік, А.І.Білий, Є.І.Бородін та ін.; Ред кол.: Ю.О.Павленко та ін.; Держ. Ін-т пробл. сім'ї та молоді. – К.: Гопак, 2005. – 264 с.
30. Горак Г.І. Філософія: Курс лекцій. – К.: Вілбор, 1997. – 272 с.

ПІСЛЯМОВА

Теоретико-експериментальне дослідження психологічних закономірностей становлення та розвитку духовності особистості переконливо засвідчило не лише доцільність, а й реальну можливість проникнення у соціально-психологічну сутність цього феномену і отримання принципово нових наукових даних про нього за умов розгляду його у контексті психології особистості. Саме в особистісному контексті, зокрема у канві активності та самоактивності особистості, її поведінки, діяльності духовне набуває реалістичних обрисів як в теоретичному, так і в прикладному сенсах.

Як показав теоретичний аналіз сутності духовності, одиницею її аналізу доцільно обрати ціннісні орієнтації особистості, що безпосередньо чи опосередковано пов'язані з її моральністю, оскільки морально-релевантні ціннісні орієнтації є тими внутрішньоособистісними інстанціями, які найбільше спричиняють наявність і міру розвиненості духовності людини.

Розвиток духовності – процес, що зумовлюється багатьма чинниками різного походження. Наші дослідження засвідчили, що вирішальну роль у цьому процесі відіграють соціальні впливи на особистість, яка завдяки притаманній їй здатності до самоактивності спроможна трансформувати ці впливи, виходячи із властивих їй внутрішніх потенцій. Це дає змогу особистості конструювати своє концептуальне розуміння й ставлення до сутності життєдіяльності і на цій основі визначати власний життєвий шлях, напрям і зміст якого забезпечують можливість реалізувати значущі цінності.

Зрозуміло, що процес духовного розвитку істотно залежить також від вроджених особливостей індивіда, що, взаємодіючи з соціальними чинниками, так чи інакше детермінують процес самореалізації особистості. Отже, у духовності органічно поєднуються соціальне і природне.

Виходячи з цього, при розгляді духовності в плані генези, її слід інтерпретувати як іманентну властивість людини, яку вона здобуває завдяки певним природженим психо-фізіологічним здатностям (можливостям), що у процесі оволодіння життєвим індивідуальним досвідом конструктивно взаємодіють з соціальними впливами, які в їх системному поєднанні сприяють формуванню індивіда як самоактивного суб'єкта, здатного до здійснення життєвого вибору, вчинку, відповідальність за який людина покладає на себе.

Як доведено нашими дослідженнями, духовність не слід розглядати немов щось вторинне стосовно до матеріального, оскільки духовне переживається людиною безпосередньо у кожний конкретний момент її життя. З цієї причини зведення духовного до власне когнітивного або дискурсивного рівня спричиняє відрив духовного від тілесного. Тілесне не є антиподом духовного – воно, навпаки, дає ключ до розуміння духовного певні тілесні вияви («порухи»).

Можуть бути одним із показників єдності духовного і тілесного. Однак єдність духовного і тілесного не означає їхньої тотожності. Тому в цьому випадку, очевидно, доцільніше говорити не про єдність, а поєднаність.

Суттєвою ознакою духовності є її всезагальний, універсальний характер, що виявляється у її зв'язках з будь-якими виявами активності людини: все, що робить людина, як поводиться, якими цінностями, потребами мотивується її активність, можна оцінити з позицій духовності. Очевидно, тому визначальною характеристикою духовності людини є дієвість, конструктивно-перетворювана сила ціннісних орієнтацій, якими особистість оволоділа.

Духовність – це здатність бачити надзвичайне у буденному, що зумовлює піднесеність, оптимістичну налаштованість життєсприймання духовно доведеної людини. Духовність – це спрямованість у майбутнє, шлях до якого прилягає через подолання буденності та нікчемності – насамперед у своїх власних думках, почуттях, намірах, реальних вчинках.

Важлива роль у виникненні та розвитку духовності належить емоційній сфері людини, її почуттям. Духовно розвиненій людині притаманна багатобарвна палітра емоцій, почуттів, розмаїття форм і способів їх вияву: від зворушливих, бурхливих емоційних реакцій на певні події, явища, вчинки, що стосуються доленосних людських цінностей, до їх стриманого, зовнішньо майже непомітного, однак тим не менш сильного, внутрішньо напруженого переживання.

Розвиток духовності особистості відбувається у процесі нескінченно-го трансцендентного пошуку. Тому, коли йдеться про саморозвиток, про самотворення особистості, то духовний поступ людини є найпереконливішою ілюстрацією реального виявлення суб'єктності індивіда у вибудовуванні власного способу життя і створення алгоритмів самореалізації. Успіх такого пошуку великою мірою детермінується тим, наскільки людині притаманні такі риси, як співчутливість, турбота про інших, схильність до діалогічних настановлень, здатність усвідомлювати себе часткою інших, тобто домінанта на особу іншої людини, здатність до самодисципліни, іноді навіть мужність, готовність до самопожертви.

Слід також наголосити на тому, що, завдяки безперервному пошуку, людина відкриває для себе нові життєві ціннісні простори, або ж починає усвідомлювати нові сенси в уже відомих їй цінностях. Важливо, що такий пошук допомагає особистості поступово розширювати свій ментальний світ, поступово звільнюватись від хибного уявлення про людину як суто матеріальну істоту.

Духовні потреби розвиваються завдяки збагаченню зв'язків індивідуального та суспільного, завдяки примноженню ціннісних контактів особистості з суспільством, суспільною культурою. При цьому духовна потреба виконує не егоцентричну компенсаторну функцію саморегуляції ціннісно-сміслової сфери особистості, а слугує потужним енергетичним джерелом конструктивного розвитку особистості загалом та її духовності зокрема.

Надзвичайно важлива, конструктивна роль у виникненні, становленні та розвитку духовності належить вірі у безсмертя душі людської, у незнищенність творінь людського духу, у безмежні можливості збагачення духовного життя, у вищу сину, в Бога. Однак віра може бути справжнім

духовним надбанням лише за умови, якщо вона допомагає людині виховувати в собі духовні чесноти з метою примноження своїх потенційних можливостей задля творення добра. Враховуючи сказане, слід вважати, що релігійність не є тотожною духовності.

У дослідженнях з'ясовано взаємозв'язок розвитку духовності особистості та пошуком сенсу життя, що асоціюється з постулатами певної системи світоглядних орієнтацій. Суперечності в сенсожиттєвих орієнтаціях спричиняють когнітивний дисонанс, що стає серйозною перешкодою на шляху розвитку духовності особистості.

Як показали дослідження, важлива роль у розвитку духовності особистості належить гуманізації міжособистісних взаємин, що сприяють становленню діалогічних тенденцій. Окрім того, гуманні, доброзичливі взаємини допомагають людині самовизначитись, завдяки чому вона стає суб'єктом власної життєдіяльності, що є неодмінною умовою саморозвитку, перебудови, вдосконалення свого внутрішнього світу, у тому числі вибудовування індивідуального світу духовності.

Під час дослідження отримані нові дані щодо взаємозалежності між естетичними ціннісними орієнтаціями та духовним розвитком особистості. Найперше, виявлено тісний зв'язок між творчою діяльністю особистості та розвитком її духовності. Саме у творчій діяльності розкриваються можливості людини постати перед світом у безмежності, нескінченності свого Я. Естетичне ставлення людини до дійсності – один із найважливіших вимірів свободи людини як суб'єкта творчої діяльності, Мистецтво ж – як складова частина культури – є дієвим засобом формування духовного світу людини. Особливо слід наголосити на тому, що естетичний ідеал виступає важливим критерієм прогресивних особистісних змін у різних сферах духовної і предметнопрактичної діяльності людини.

Встановлено статистично переконливі залежності між індивідуально-психологічними особливостями особистості та її духовним розвитком. Зокрема, розкрито значний вплив на становлення духовності людини її здатностей до процесі самоідентифікації.

Дослідження підтвердило основоположну, вирішальну роль у розвитку духовності особистості системи сімейних та родинних ціннісних орієнтацій. Особливо переконливо підтвердилось значення гармонії, органічного взаємозв'язку між змістом родинних ціннісних орієнтацій та реальним, фактичним станом сімейних і родинних взаємин.

Проведене дослідження дає підстави вважати, що духовність як феномен, що відзначається своєю універсальністю у розумінні його зв'язку з багатьма характеристиками людини як соціального феномена, а також з огляду на її складність, багатогранність, багатовимірність мають бути прерогативою наукових досліджень представниками різни наук. Останнє – абсолютно необхідна умова отримання нових, поглиблених знань про природу феномена духовності.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ
РОЗВИТКУ ДУХОВНОСТІ
ОСОБИСТОСТІ**

Монографія

Боришевський Мирослав Йосипович,
Шевченко Олена Василівна,
Володарська Наталія Дмитрівна,
Пилипенко Любов Іванівна,
Антоненко В'ячеслав Володимирович,
Пенькова Олена Іванівна,
Яблонська Тетяна Миколаївна.

За загальною редакцією М.Й. Боришевського

Літературне редагування – Левченко В.С.

Верстання та дизайн – Пархомчук Г.О.

Дизайн обкладинки – Резніков П.В.

Формат 60х90 1/16.

Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Друк офсетний.

Підписано до друку 19.10.2011 р.

Ум. друк. арк. 12,5. Наклад 300 прим.

Видано державним коштом. Продаж заборонено

Видавництво «Педагогічна думка»
04053, м. Київ, вул. Артема, 52-а, корп. 2
тел./факс: (044) 484-30-71

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції від 28.08.2009 р.

Серія ДК № 3563